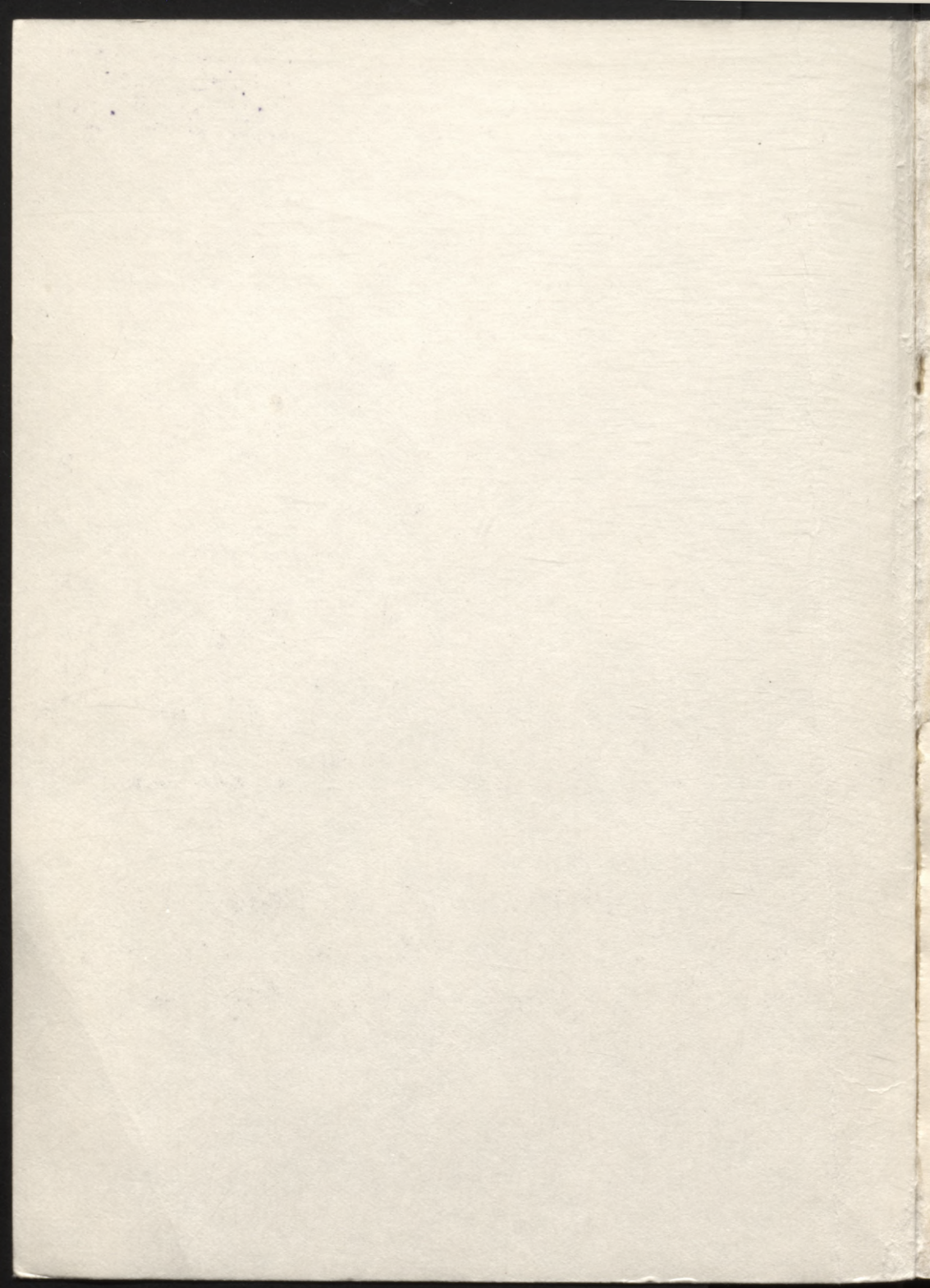

Latviešu rakstnieku portreti

Trimdas rakstnieki

Andrejs Eglītis □ Anšlavs Eglītis □
Gunars Janovskis □ Ilona Leimane □
Veronika Strēlerte □ Ilze Šķipsna □
Mārtiņš Zīverts □

54-3
L 597

Obligātais
eksemplārs

LATVIAS ZINĀTŪ AKADĒMIJA

LITVĀTIŅU FOLKLORAS
UN MĀKSAS INSTITŪTS

**Latviešu
rakstnieku
portreti**

Trimdas rakstnieki

Latviešu
rakstnieku
portreti

Trimdas rakstnieki

1994

Opisni list
eksemplara

1. izdanje
1924. godine
1. izdanje
1924. godine

94-3
L 597

L
810

LATVIJAS ZINĀTŅU AKADĒMIJA

LITERATŪRAS, FOLKLORAS
UN MĀKSLAS INSTITŪTS

Latviešu rakstnieku portreti

Trimdas rakstnieki

RĪGA «ZINĀTNE» 1994

3.3
802

0305024229

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

94-19-969

Autori:

B. DOMBROVSKA, V. HAUSMANIS,
B. KALNAČS, A. SKURBE,
S. SIRSONE, DZ. VĀRDAUNE

Atbildīgais redaktors

LZA īstenais loceklis V. HAUSMANIS

Latviešu rakstnieku portreti: Trimdas rakstnieki / Atb. red.
La 802 V. Hausmanis. — Rīga: Zinātne, 1994. — 146 lpp.
ISBN 5-7966-1041-4.

Grāmatu sagatavojuši LZA Literatūras, folkloras un mākslas institūta līdzstrādnieki. Tajā apkopoti raksti par septiņiem latviešu trimdas literātiem, kuru darbi ilgu gadus Latvijas lasītājiem nav bijuši pieejami.

Tās ir apceres par Andreju Eglīti, Anšlavu Eglīti, Gunaru Janovski, Ilonu Leimani, Veroniku Strēlerti, Ilzi Šķipsnu un Mārtiņu Zivertu. Lasītājs gūs priekšstatu par viņu sarežģīto dzīves gājumu un bagātīgo, daudzpusīgo literāro devumu.

Literatūras speciālistiem, augstskolu mācībspēkiem, studentiem, visiem, kas interesējas par mūsdienu latviešu literātiem, viņu daiļradi un personību.

888.3

ISBN 5-7966-1041-4

© LZA Literatūras, folkloras un mākslas
institūts, 1994

Ievadam

Ilgus gadus vārti bija aizvērti. Un viņpus žogam palika bagātībām piepildītas mūsu kultūras vērtību krātuves, daudziem sējumiem pieblīvēti grāmatu plaukti, pat grēdas un kaudzes. Lielum lielajam vairumam šajos sējumos ielūkoties bija liegts. Bija izveidojusies paradoksāla, pat traģiska situācija. Cik tad nu mūsu vispār ir zem šīs saules, Rainis sacījis — "sīks sieciņš latvju sēklas" un tas pats "pa laukiem izkaisīts". Un mums bija liegta iespēja iepazīt un izzināt pašiem sevi, savus rakstniekus, no kuriem daudzi kļuva par literatūras klasiķiem.

Tad kādā dienā šis žogs sabruka, Latvija iemantoja neatkarību, atvērās tā saucamo specfonda durvis un pats šis iestādījums tika likvidēts, jo ko gan tajā vajadzētu slēpt un glabāt. Taču šī Latvijas iedzīvotājiem jaunatklātā literatūras plūsma bija tik plaša un bagāta, ka pētniekus nostādīja jaunas problēmas priekšā: kā šo bagātību apgūt, kā to analizēt, kā par to pastāstīt lasītājiem. Trimdas literatūras vēsture līdz šim nav uzrakstīta ne Latvijā, ne ārzemēs, un kamēr tā tikai veidojas, lasītājiem nosūtām pavisam nelielu krājumu, kurā satiksieties ar septiņiem trimdas autoriem. Vairākus no viņiem pazinām jau neatkarīgās Latvijas vai vācu okupācijas laikā: tie ir Anšlavs Eglītis, Andrejs Eglītis, Mārtiņš Ziverts, Veronika Strēlerte, Ilona Leimane. Trimdā kā rakstnieki izauga Ilze Šķipsna un Gunars Janovskis. Par šiem rakstniekiem stāsta seši autori.

Protams, var vaicāt: kāpēc tieši šie rakstnieki un ne citi? Tādi jautājumi būs vienmēr, bet šajā reizē nebūtu vietā: šī nav literatūras vēsture, tikai rakstu kopojums, un tajā autori stāsta par sev tuvākiem, mīļākiem rakstniekiem. Citreiz un citi autori rakstīs par citiem rakstniekiem, un arī tie būs vietā. Pats galvenais — turpināt darbu mūsu kultūras bagātību apkopošanā. Cilts mēs esam maza. Tālab vajadzētu apzināties arī, cik mēs esam garīgi stipri. Jo mums pieder brīnišķīgi rakstnieki. Dzimtenē un svešatnē.

Viktors Hausmanis

Dzidra Vārdaune

Andrejs Eglītis

(dz. 1912)

Andrejs Eglītis ir liela un arī monolīta personība, kuras dzīvē un dzejā koncentrējušies visas latviešu tautas traģiskie likteņi vesela pusgadsimta garumā. Dzejnieks veidojies un audzis kopā ar savu laiku, no maiga lirika — skaistuma, dabas, mīlestības apdziedātāja — kļūdamas par tautas ciešanu izteicēju, cīņā saucēju un pravieti. Arī par sirdsapziņu. Vārdi "tauta", "dzimtene", "brīvība", "nākotne", kas pēdējos gadu desmitos mūsu sabiedrībā ir nelietīgi novalkāti, melīgi, A. Eglīša dzejā atgūst savu patieso nozīmi un pārliecina, jo tiem ir zelta segums.

Andrejs Eglītis dzimis 1912. gada 21. oktobrī Ļaudonas pagasta Siliešos. Tas ir gleznainais Vidzemes novads (dēvēts arī par Malienu), kam savdabīgu skaistumu piešķir biezie, it kā pirmatnīga spēka un mūžības noslēpuma pilnie meži un sili. Lēzenas pauguraines mijas ar stāvākiem kalniem, kas paver plašu, neaizmirstamu skatu uz zilganpelēkās dūmakās gaistošo apvāršni, bet ielejā — "Tekot no Saikavas, / Ļaudonā dalās / Aiviekstes ūdeņi / Zāļainās salās" ("Aiviekste", krāj. "Zelta vālodze"). Dzimtā novada dabas daiļums, ko klusais, jūtīgais Andrejs jau bērnībā dziļi iesakņojis sevī, ir spēcīgs ierosmes avots nākamā dzejnieka personības veidošanā.

Andrejs Eglītis ir kalpu — gājēju bērns. Par tēvu, kas Pirmā pasaules kara laikā no smaga ievainojuma miris un apbedīts Krievijā, palikušas tikai atmiņu drumslas. Taču no viņa — apdāvināta mūziķa, orķestra trompetista dzejnieks saņēmis lielu un retu dāvanu — spēju izjust un pārradīt sevī mūziku tik dziļi, ka tās dzidrā, tīrā skaņa un ritmiskā viļņošanās jūtama visā viņa dzejā. "Visiem dzejoļiem es dzirdu cauri mūziku. Es arī rakstu, fonā skanot mūzikai,"¹ saka dzejnieks, atzīdamies, ka, pat svinīgi patētisko "Dievs, Tava zeme deg!" tekstu rakstot, viņam galvā skanējusi pašam sava kompozīcija.

¹ No A. Eglīša uzrunas Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzejā 1992. g. 10. jūnijā.

Augdams bez tēva, agrā bērnībā Andrejs ļoti pieķēries vectēvam, kam veltītas vairākas sirsnīgas vārsmas ("Vectēva nāve", krāj. "Zelta vālodze"; "Rudzu pļauja", krāj. "Varavīksne", u.c.). Taču vistuvākais, vismīļākais cilvēks visu mūžu bijusi un ir māte. It kā parasta kalpa sieva, kas pēc vīra nāves viena izaudzinājusi divus dēlus — Jāni un Andreju, bieži vien Jurgos aujot kājas un pošoties ceļā pie jauna saimnieka. Atraitnes — gājējas liktenis. Neparasta ir viņas dziļā sirds inteliģence. Saskatīdama pasaulē gan labo, gan daudz ļaunā, Emīlija Eglīte nekļūst par dzīves noliedzēju, viņa tuvojas visam ar sapratni, ar mīlošas mātes jūtām, ar vēlēšanos un aktīvu darbību, lai ļauno vērstu par labu un izlīdzinātu. Māte ir tā, kas, būdama reliģioza, iedēsti nākamajā dzejniekā uzskatu, ka Dievs ir visā, kas patiess, skaists un ētiski pilnvērtīgs; Dievs valda dabā un cilvēkos, šajā saulē un Aizsaulē. Mīļotās mātes piemiņa kā smalka sudraba stīdziņa stīgo cauri Andreja Eglīša dzejai, tā iemūžināta daudzos veltījuma dzejoļos, izlasē "Vai vēl dievkociņš zied mātes kapu laukā?" (1955), bet visbiežāk uzdzirkstī pavisam negaidītā kontekstā kā atgādinājums par kaut ko dārgu un mūžīgu. Kā himna mātei — dzīvības devējai un mīlestības mācības sludinātājai — izskan Andreja Eglīša uzruna Ļaudonas kapos mātes pieminekļa atklāšanā 1992. gada 13. jūnijā. Simboliska vispārinājuma līmenī paceļas doma par māti kā trimdnieka nesaraujamo garīgo saikni ar dzimteni: "Iedams pasaulē, es esmu vienmēr dzīvojis ar viņu, un man vienmēr ir licies, ka mani pavada mātes acu skats. Es esmu viņu tik dziļi ieņēmis dvēselē, ka es redzu viņas seju, tālumā ejot, svešumā, kā vienu fotogrāfiju, kas ir iespiedusies manās acīs un smadzenēs. Tas nozīmē, ka mēs liela daļa svešumā dzīvojam ar dvēseli šeit. Tas attiecas arī uz mani."²

Skolas gaitas A. Eglītis uzsāk 1922. gadā Ļaudonas pamatskolā, ko pabeidz 1928. gadā. Sapnis mācīties tālāk ģimnāzijā nav īstenojams līdzekļu trūkuma dēļ. Ir jāizvēlas skola, kurā var apvienot mācības ar maizes darbu. Un tā 1929. gada rudenī viņš iestājas Rīgas pilsētas tehnikumā, kuru 1935. gadā arī beidz. Ar patiesu aizrautību tehnikuma audzēknis interesējas par literatūru, raksta dzejoļus un 1934. gadā pats izdod krājumu "Kristus un mīla". Debija nav veiksmīga, literārajā dzīvē tā paliek pat lāgā nepamanīta, un dzejnieks to izvītro no savas daiļrades.

1935. gada rudenī A. Eglīti iesauc obligātajā karaklausībā, kur viņš pabeidz arī instruktoru vadu un pēc gada iestājas karaskolā, jo nodomājis kļūt par virsnieku. Sekmes mācībās ir ļoti labas, bet drīz vien jaunajam kadetam ir arī skaidrs, ka viņam nav piemērota ne virsnieka karjera, ne armijas

² Lit. un Māksla. — 1992. — 19. jūn. — 1. lpp.

dresūra, bet ir nopietna vēlēšanās rakstīt. No karaskolas izstājies, dzejnieks arvien vairāk laika veltī savam aicinājumam. Gadījums saved kopā ar mēnešraksta "Sējējs" redaktoru Jāni Lapiņu, kas A. Eglīti saskata patiesu, savdabīgu talantu, un 1937. gada beigās "Sējējs" sāk publicēt viņa dzejoļus. Sākas arī žurnālista reportiera gaitas "Brīvajā Zemē" un "Rītā", līdztekus darbs Rīgas radiofona informācijas daļā.

Īpaši nozīmīgs dzejnieka dzīvē ir 1939. gads. Iznāk divi viņa dzejoļu krājumi — "Zelta vālodze" un "Varavīksna", kas it kā turpina, papildina viens otru un savā vispārējā noskaņā — kā satura, tā formas ziņā — ir tik tuvi, ka patiesībā vērtējami kā savdabīgs diptihs. Ar "Zelta vālodzi" Andrejs Eglītis ienāk literatūrā pa īstam — lasītāju saprasts, gaidīts un mīlēts, kritiķu ievērots, slavēts un — arī kritizēts. Spilgti un uz visiem laikiem. Labus, saturīgus ceļa vārdus, starp kuriem ir arī aizrādījumi par turpmākā darbā novēršamām nepilnībām, saka dzejnieks Edvarts Virza. Saklausīdams "Zelta vālodzē" "ļoti īsta dzejnieka balsu"³, kurā vēl dzirdams kaut kas no K.Skalbes, F. Bārdas, Z. Lazdas intonācijām, viņš akcentē nevis ietekmju, bet vienreizīguma, īpatnības lomu A. Eglīša talantā: "Bet tas nav nekas jauns, jo aiz visa var nojaust autora savādīgumu un pie tam tik stipri, ka viņš atdalās asi no pārējiem jauniem dzejniekiem."⁴ Nosaukdams "Zelta vālodzes" autoru par jaunu zvaigzni latviešu literatūrā, E. Virza savu vērtējumu beidz ar praviētiskiem vārdiem: "Viņa svētlaimībai jāsabruk zem likteņa grāvieniem, lai pēcgalā gūtu īstu svētlaimības varenumu."⁵

Krājumā "Zelta vālodze" iezīmējas dažas visai A. Eglīša dzejai raksturīgas īpašības. Vispirms — neparasts dabiskums. Raiti ritošie, kā mūzika skanošie panti rada ilūziju, it kā vārdi pilnīgi brīvi plūstu no dvēseles un paši ielietos vajadzīgajās formās. Bet varbūt vālodzes dziesma ir tik patiesa tādēļ, ka nāk no pirmatnīgi spēcīgās dzejnieka dabas izjūtas, no saplūsmes ar putniem un debesīm, ar kokiem un mežiem, ar vējiem un sauli. Ar visu universālo bagātību, kuras daļa ir cilvēks. A. Eglīša poētiskajā skatījumā daba un cilvēks ir veselums, ko harmoniskā saskaņā apvieno dzīvības spēks. Dabas parādības viņa dzejā tiek cilvēciskotas — personificētas, savukārt cilvēkam tiek piešķirtas dabai raksturīgas īpašības. Dabā dzejnieks saredz skaistuma ideālu, kam veltī himniskas pacilātības, jauneklīgas jūsmas un gaiša dzīvesprieka piepildītas vārsmas: "Zelta vālodze / Priekā skaļi kliedz, / Debess skaistumu / Dievs kad zemei sniedz" ("Zelta vālodze", 7. lpp.).

³ Virza E. Pagājušā gada lirika: Andrejs Eglītis. Zelta vālodze // Brīvā Zeme. — 1939. — 1.apr. — 9.lpp.

⁴ Turpat.

⁵ Turpat.

Viņa uztverē dzīvības skaistums vispilnīgāk atveras vasaras plaukumā. "Teic man, vasara, kas dvēselei esi?" ("Teic man, vasara", 27.lpp.) jautā dzejnieks un, it kā atbildi meklēdams, velti tai 19 dzejoļu ciklu, kurā vasaras tēls atsedzas dažādu dabas norišu bagātībā un dzīvā konkrētībā. "Dievišķas ugunis gundegās / Mierīgā lēnumā kuras, / Liekas, ka pāri tām debesis / Sudraba tīmekļos turas" ("Šodien", 21. lpp.). "Zelta vālodzē", tāpat kā krājumā "Varavīksna", jau gluži konceptuāli izskan atziņa par cilvēka niecību dabas varenības un skaistuma priekšā, kas nav rokām tverams, jo "nāk no citas gaismas", bet godbijīgi pielūdzams. Šajā pielūgsmes aktā cilvēks nepazemojas, bet jūt sevi savienojamies ar kādu augstāku garīgu spēku, kas viņu harmonizē. Tas saskan ar A. Egliša dziļi harmonisko pasaules uzskatu, ko lielā mērā noteic viņa reliģiskā pārliecība, ticība, ka viss pasaulē notiek pēc Dieva likumiem un labais, taisnīgais spēks beigās ir uzvarētājs. Dieva izpratne dzejniekam ļoti latviska, varētu teikt — zemnieciska, tuva tai, kādu sastopam mūsu folklorā.

Tas nav bargs, nepielūdzams soģis debesu augstumos, bet dzīva, konkretizēta būtne, kuras klātesamība jūtama visur. "Mans Dievs ir viss ap mani, / Gan pļava, mežs un lauks" ("Mans Dievs", 105. lpp.), saka dzejnieks un redz, ka "Dievs raibu pupas ziedu ver..." ("Slāpes", 106. lpp.), "Dievs baltas kaķpēdiņas pļavā lasa..." ("Dienvīdū", 107. lpp.). "Dievs linu autos kājas auj..." ("Pirmais Pērkonš", 116. lpp.), vai "Ar brūnu kameni / Tu lēnām staigāji / Ar sila pureni... / No rasas padzēries / Un mani pavēries — / Tu lielais Dievs" ("Lielais Dievs", 103. lpp.). A. Egliša reliģijas izpratne cieši saistīta ar viņa ētiskajiem uzskatiem, pēc kuriem kalpošana Visaugstākajam nav vienīgi baznīcas rituāls, bet vispirms patiesa mīlestība pret Dieva radību, kas izpaužas nevis vārdos, bet darbos, kā teikts dzejolī "Dievam kalpošana": "Kad tu sēklai zemi irdi..." vai "Kad tu atsien zaru laužu...", "Kad tu svešu dārzu laisti, / Priecājies, cik augļi skaisti, / Tad tu Dievam kalpo" (112. lpp.). Tas ir palīdzības un došanas prieks, kuru izjust aicina dzejnieks. Tā ir mīlestības mācība, kuru izprast viņam palīdzējusi māte: "Ir māte mani mācījusi: / Tik karsti visu mīlēt, just, / Laiks nedzīvots lai nevar zust" ("Ir māte mani mācījusi", 171. lpp.). Līdzīgus vārdus sirmais dzejnieks saka arī pie mātes kapa pēc vairāk nekā pieciem gadu desmitiem: "Un, kad es dzirdu tagad pēkonu rūcot, es atceros kādu dzejoli, kuru esmu rakstījis un kurā ir izteikta mātes mācība. Tas ir izsakāms divās rindās, un tas skan tā: "Ir māte mani mācījusi: / Kā kalnā grūtu nastu nest / Un pērkonlaikā krustu mest." Tā ir vienkārša mācība. Viņa mani ir mācījusi meklēt cilvēkā cilvēku."⁶

⁶ Andreja Egliša uzruna Ļaudonas kapos Mātes pieminekļa atklāšanā 1992. gada 13. jūnijā // Lit. un Māksla. — 1992. — 19. jūn. — 1.lpp.

Gaišuma, apbrīnas un jauneklīgas kvēles piestrāvotas ir krājumā "Zelta vālodze" un "Varavīksna" vārsmas mīļotajai sievietei. Arī šī mīlestība skatīta kā visas universālās pasaules daļa. "Tu ūdens lāsēs mīti, / Tu ziedu vieglumā. / Ar zvaigznēm telpā krīti / Pār mani, brīnišķā" ("Tu ūdens lāsēs mīti", krāj. "Zelta vālodze", 150. lpp.). Tēlojot mīlestību kā radošu spēku, kas nes saskaņu un mieru, dzejnieks krājumā "Varavīksna" to salīdzina ar sauli, mīļoto — ar saulespuķi. Un viņa mīlestība ir prieks par šo saulespuķi.

Kā spēcīga un dziļa straume abiem krājumiem cauri plūst mīlestība pret dzimteni Latviju. Tā ir "svētā gaisma, svētais laiks", kurā dzīvo dzejnieks un raksta prieka pilnas vārsmas par zemi, kas "mums kā Dieva galds", par Latvijas vasaru "dūmakās zilgo", par vidzemnieces kāzām un Jāņu vainagu, bet visvairāk daudzina arāju, jo "mūžības domu viņš iebara vagā". Mūžības motīvs šais dzejoļos dominē un savīts ar dzejnieka pārliecību, ka latviešu tauta, kas augusi senču tikumos un saņēmusi pašas zemes svētību, ar saviem darbiem ieies mūžībā. Pēc vairākiem gadiem, godinot dzejniekus V. Strēlerti un A. Eglīti 50 gadu jubilejā, kritiķis J. Kadilis akcentē tieši tēvzemes mīlestības lomu viņu personības izaugsme: "Un abi viņi iesāk ar to, kas ir katra dzejnieka īstākais pamats: noliekšanos pie dzimtenes zemes. — Un dzimtā zeme abiem ir svēta lieta, bez kādas šaubīšanās un jautājumiem."⁷

Dzīvība, skaistums, mīlestība dažādās izpausmēs A. Eglīša dzejā parādīti kā galvenie spēki, kas harmonizē pasauli. Dzejnieka poētiskajā redzējumā tie ir ekvivalenti lielumi, kuri cits citu papildina un it kā nosedz, saplūstot vienotā veselumā. Blakus šiem motīviem risināts jautājums par dzīvības un nāves attiecībām — par iznīcību vai dzīvības pārveidošanos kādā citā formā. Krājumos "Zelta vālodze" un "Varavīksna" atbilde uz šo jautājumu vēl netiek dota, un te tam arī vairāk sekundāra nozīme.

Taču drīz vien iznīcības, nāves problemātika kļūst aktuāla. Otrā pasaules kara sākums, Padomju Savienības iebrukums Latvijā, tās okupācija un visi tālākie Baigā gada notikumi, kas kulmināciju sasniedz 1941. gada 14. jūnijā ar masveida deportācijām, — tas viss spēcīgi satricina A. Eglīša radīto gaiši harmonizēto dzejas pasauli. Un nākamā krājumā valdošā noskaņa izteikta jau simboliskajā nosaukumā "Nīcība" (1942). Varētu teikt, ka pamatproblema tajā ir cilvēka un laika attiecības, un laikmeta traģisko notikumu atbalss saklausāma klusās, sevī centrētās pārdomās par indivīda dzīves ierobežotību. "Tavs laiks ar tevi vaigā stāv / Un noskatās, kā zūdi lēnām" (67. lpp.), teikts dzejolī "Dienas". Vienīgi "Silsilas dārzā" — mīlestības dārzā, kur valda

⁷ Kadilis J. Divu jubilāru silueti // Latvju Žurnāls. — 1952. — Nr.13. — 17. lpp.

klusums, miers un maiga mēnessgaisma, laiks šķiet apstādināts, lai visā pilnībā ļautos brīnišķīgo jūtu skaistumam, auglīgajam spēkam: "Es esmu cēlies no mīlestības, / No zilū zirņu ziedu nakts, / No visa ziedēšanas" ("No mīlestības", 20. lpp.). Tomēr arī mīlestība dzejnieka skatījumā ir pakļauta laikam un tverama kopsakarībās ar citām parādībām. Nodaļā "Nīcība" pamatmotīvi — mīlestība, dzīvība un nāve — aplūkoti kā līdzvērtīgi, trīsvienībā saliedēti lielumi: "Tu smaidī nīcības bardzībā man / Ar alkainām dzīvības slāpēm. — / Es iemīlu tevi līdz slāpēm" ("Nīcība", 25. lpp.). Mīlestībā koncentrējas dzīvības skaistums, aktivizējas fiziskie un garīgie spēki, spriegāka un intensīvāka kļūst jūtu dzīve, asāka arī nāves nenovēršamības apjauta.

Cilvēka un laika attiecības kļūst sarežģītākas lielu pārmaiņu, spēcīgu satricinājumu brīžos. Traģiski notikumi visas tautas dzīvē kļūst par katra atsevišķa indivīda vērtības mēru. Kad tēvzeme ir "degoša pasaule", laiks neļauj nogrimt pasīvā bezcerībā, bet mudina uz pretestību un cīņu: "Es spēku sajūtu, man zeme deg zem kājām" ("Zemdega", 44. lpp.). Dienās, kad "zeme dzer asiņu lietu" ("Cīņu laikā", 56. lpp.) un "nav dzimtenei vairs spožuma" ("Nav spožuma", 51. lpp.), kad "kalni zemojas, tauta, tavu ciešanu priekšā" ("Latvju tautas aizvešana", 50. lpp.) un māte aizvestajam dēlam izmisumā jautā: "Kāda jūra tevi aiztur, / Kādi augsti kalni nelaiž, / Kāda nāve tevi gūsta, / Mans dēls?" ("Māte aizvestam dēlam", 52. lpp.), A. Egliša populārā dzejoļa "Karavīrs" rindas kļūst par iedvesmojošu saukli cīnītāju tūkstošiem: "Liec zobenu zem galvas / Un dziļi neiemiedz, / Tavš gods un tēvu zeme / Tev acis aizvērt liedz" (58. lpp.).

Krājumu "Nīcība" raksturo spēcīga emocionalitāte — būtiska A. Egliša dzejas pazīme, kas izpaužas dažādās gradācijas pakāpēs — no maiga, klusināta lirisma līdz jūtu uzbangojumiem. Salīdzinājumā ar krājumiem "Zelta vālodze" un "Varavīksna", kur dominē spontāna, neierobežota emocionāla atvērtība, "Nīcībā" emociju plūsmu vada un kontrolē intelekta klātbūtne. Jūtu dziļuma un nopietnas domu darbības līdzsvars piešķir šai dzejai suģestējošu pievilcību.

Visas A. Egliša daiļrades kontekstā krājums "Nīcība" uzlūkojams kā starpposma darbs, uz ko netieši norāda arī alegoriskā divrinde grāmatas beigās: "Dus manī norimušu vēju atbalss / Un jaunu vētru balss" (83. lpp.).

"Jaunu vētru balss" dzejniekā kļūst arvien spēcīgāka. Ir pienācis laiks, kad piepildās E. Virzas izteiktais pravietojums — "zem likteņa grāvieniem", ko Latvijai atnes Otrā pasaules kara beigu cēliens, A. Egliša dzeja gūst "Istu svētlaimības varenumu". Raksturodams viņa pārtapšanu, kritiķis J. Zanders raksta: "Tautas likteņa traģiskie vēzieni, cīņas un zaudējumi, cerības un izmisums, tautas likteņa lielums kaut ko atraisīja dzejniekā un pacēla uz

saviem spārniem. Viņa iekšējais skats sāka redzēt vēl neredzētus tēlus un ainas, un viņa iekšējā dzirde — uztvēra vēl nedzirdētas skaņas. Viņa apklusā gandrīz vai visas individuālās stīgas, un viņš kļuva par satricinātās tautas dvēseles aci un ausi.⁸ Tā 1943. gadā top A. Eglīša un L. Garūtas nemirstīgā kantāte "Dievs, Tava zeme deg!". Tiešu ierosinājumu tās uzrakstīšanai dod Kuldīgas mācītāja O. Sakārņa izsludinātais konkurss. Tajā par labākajiem tiek atzīti divi A. Eglīša dzejojumi, no kuriem autors izveido trešo — kantātes tekstu.

Pirmatskaņojums notiek 1944. gada 15. martā Vecajā Sv. Ģertrūdes baznīcā. Dzied Reitera koris, Milda Brehmane-Štengele, Mariss Vētra, Ādolfs Kaktiņš, pie ērģelēm Lūcija Garūta (saslimušā Alfrēda Kalniņa vietā). Baznīca un laukums ap to ļaužu pārpildīts. Rezonansi, kādu radīja šī izmisuma pilnā tautas lūgšana, kas atspoguļoja tās Golgātas ceļu satricinošā varenībā, attēlojis M. Vētra atmiņu grāmatā "Karaļa viesi": "Nekad neesmu piedzīvojis lielākus un dziļākus panākumus muzikālam mākslas darbam. Rīgā un Liepājā tie līdzinājās masu hipnozei. Tūkstošiem un atkal tūkstošiem ļaudis atkārtoti plūda uz Veco Ģertrūdes baznīcu Rīgā un Annas baznīcu Liepājā, lai klausītos, pārdzīvotu un lūgtu Dievu līdz ar Garūtas-Eglīša patriotiskās kantātes atskaņojumu. Nezinu vairs, cik reizes tā tika atkārtota — vismaz reizes desmit jeb piecpadsmit, un būtu atkārtota vēl un vēl, ja Rīga nebūtu bijusi jāatstāj..."⁹

A. Eglīša "Dievs, Tava zeme deg!" tekstu skaņās ietērpuši arī komponisti Bruno Skulte 1945. gadā un Tālvāldis Ķeniņš 1951. gadā.

A. Eglītis cīnās ne vien ar dzejnieka ieroci vārdu; jau Baigajā gadā viņš aktīvi iesaistās pretestības kustībā, kur turpina darboties arī vācu okupācijas laikā. 1943. gadā viņu iesauc Brīvprātīgajā latviešu leģionā. Dzejnieks nonāk kara ziņotāju apmācības grupā Berlīnē un pēc atgriešanās Latvijā tiek piekomandēts 19. latviešu divīzijai, ar kuru kopā turas no Cēsaines līdz Liepājai. Dzejnieks paliek kopā ar Kurzemes aizstāvjiem līdz pēdējam mirklim. Vēl Liepājas radio raidītājā skan viņa kaismes pilnā, nepadoties aicinošā uzruna latviešu tautai, vēl nedēļu pirms kara beigām viņš kļūst par redaktoru jaunai avīzei "Laika Balss". Bēgļu laivā, kas 1945. gada 7. maijā naktī dodas pāri Baltijas jūrai no Liepājas uz Gotlandi, A. Eglītis aizved līdzī dzejoļus un Kurzemes cietokšņa dienās rakstītas esejas, kas vēlāk apkopotas grāmatā "Dvēseļu cietoksnis" (Stokholma, 1945). Tas ir viņa

⁸ Zanders J. Ievads // Eglītis A. Vai vēl dievkociņš zied mātes kapu laukā? — Stokholma, 1955. — 10. lpp.

⁹ Vētra M. Karaļa viesi. — R., 1992. — 112. lpp.

pirmais svešumā izdotais darbs — savdabīga dienasgrāmata jeb autora apzīmējumā "Cīņas un sapņi par Latvijas valsti". Veltīts "latviešu varoņiem Kurzemē, tautas mocekļiem un brīvības cīnītājiem".

Kad A. Eglītis vaicāju, kurš no viņa dzejoļu krājumiem pašam sirdij tuvākais, dzejnieks atbildēja: "Man ļoti tuvs ir "Uz vairoga" (Stokholma, 1946), jo ar to viss sākās."¹⁰

Tas nozīmē, ka nu visa viņa dzīve ir pakļauta latviešu tautas dzīvības interesēm un katra dzejas rinda, katrs vārds tiek piepildīts ar sevi iznēsātām tautas ciešanām, ilgām un cerībām. Dzejniekam vairs nav ne savu sāpju, ne sapņu, pat "savas dzīvības un nāves nav, / Tik visas tautas" ("Man sen vairs savu sāpju nav", 43. lpp.). Tā nav ziedošanās, bet dabiska nepieciešamība, kurā personība savu vienreizīgo individualitāti nevis zaudē, bet bagātina. Šāda atziņa, kas netieši izriet no A. Eglīša dzejas, sasauca ar Raiņa domām par indivīda un tautas attiecībām. Rainis šo jautājumu izvirza kā problēmu, ko risina savā daiļradē, it īpaši drāmā. Bet A. Eglīša dzejas koptēlā atklājas jau izkristalizēta atziņa, nobriedusi personība. Redzam, kā pret tautas postu un nebrīvi saceļas titānisks, lepns un nesalaužams gars: "Par vergu mani postā nesauciet, / Es nāvei uzticīgi kalpot gāju, / Man priekšā neuzvarēts lepnums iet" ("Tas piepildīts, 102. lpp.).

Krājuma "Uz vairoga" tematika labi raksturota kritiķa Jāņa Rudziša formulējumā: "Tas ir Latvijas un latviešu tautas dzīvības un nāves jautājums ne šauri nacionālā, bet jau vispārcilvēciskā skatījumā."¹¹ Šādu ievirzi nodrošina ne vien satura, bet arī mērķtiecīgi izvēlētas formas elementi. "Uz vairoga" nav dzejoļu krājums parastajā nozīmē, bet monolīta kompozicionāla vienība, kurā katram dzejolim ir sava noteikta vieta. Tā ir dramatiski spraiga pretmetu dzeja, kurā kā lielu kosmisku spēku sadursme attēlota cīņa starp cilvēcības ideālu aizstāvjiem un tumšo iznīcinātāju varu. Vienā pusē stāv Dievs un Kristus draudze, otrā — Sātans, kas parādās te Meīnā bruņinieka, te Čingishana izskatā. Savā starpā cīnīdamies, tie ir kā divi dziņrakmeņi, kas tiecas samalt latviešu tautu. Uzbrucēju nežēlību A. Eglītis parāda ekspresīvā, spilgtā tēlojumā, satricinoši baigā konkrētībā: "Un acīm pārvērstām un svešām ļaudis, pamiruši elpā, / Stingst neticot: pie krusta atslējušos upursaules rietā / Ar bērnu nokautu — redz stāvot Čingishanu Kristus vietā" ("Ļaunie smieklī", 5. lpp.). Sātana ciniskā ņirgāšanās un ļaunie smieklī kā draudīgs atgādinājums iekomponēti starp pārējiem dzejo-

¹⁰ No sarunas Rīgā 1992. g. 11. jūnijā.

¹¹ Rudzītis J. Latviešu Dāvids un viņa dziesmas: Andreja Eglīša "Uz vairoga" // Rudzītis J. Raksti. — Vesterosa: Ziemeļblāzma, 1977. — 290. lpp.

ļiem, kas izskan pavisam citā intonācijā. Tās ir dzimtenes mīlestības, smelzdes un izmisuma, cerību un pretestības gara piestrāvotas "ziemciešu dziesmas tēvijās likteņgriežos", kā krājumu "Uz vairoga" titullapā nosaucis dzejnieks. Arī šajās vārsnās tautas dzīve un dvēsele atveras tik konkrētās ainās, ka grāmatu nosacīti varam uztvert kā sava laikmeta dokumentālu liecību. Krājumā ir vairāki dzejoļi, kuros A. Eglītis saka gluži pravietiskus vārdus: "Būs gara nakts, un šausmas ilgs, / Kā putns asiņainu spārnu vilks / Uz svešām mājām kļīstot tauta" ("Būs gara nakts", 124. lpp.). Noslēguma dzejoļa "Uz vairoga" pēdējās rindās izteikts dzejnieka ticības apliecinājums: "— Aizies vēl vasaras, aiznesīs sniegus. / Ceturtā celšos ar vaigu pret Dievu — / Tēvzemes varvīksņu vainagu galvā" (125. lpp.).

Grāmatā "Uz vairoga" skaidri saskatāma A. Eglīša poētiskās izteiksmes divu galveno avotu — Bībeles un tautas dainu — saplūsmē. Šai darbā spēcīgāks ir Bībeles ietekmju strāvojums. Tas izpaužas jau visa krājuma kompozīcijā pretpēku — Dieva un Sātana caurviju dialogā. Tāpat Bībeles īpatnēji krāsainā forma ir pamiats A. Eglīša dzejas spilgti izteiksmīgajām, patriotiska patosa piesātinātajām un plaši izvērstajām metaforām, kam daudzkārt simbolisks raksturs. Senos Bībeles tēlus dzejnieks atdzīvina 20. gadsimta ainās, un šis pagātnes un tagadnes savijums rada Ipašu atmosfēru — laika nepārtrauktības izjūtu.

Krājums atzinīgi novērtēts trimdas kritikā. J. Rudzītis raksta: "Viens ir skaidrs: 1946. gadā A. Eglītis devis nacionāli nozīmīgāko un mākslinieciski visinteresantāko darbu latviešu lirikā."¹² Bet Haralds Biezais atzīst, ka ".. te ir koncentrēts tik daudz latviska heroisma un nacionāla lepnuma, ka katrā mājā spēj iedegt jaunu gaismas lāpu, kas palīdzēs saredzēt, cik mazas ir mūsu sāpes mūsu tautas sāpju priekšā"¹³.

A. Eglītis arvien ir uzticīgs pats sev, nemainīgs pamatprincipos dzīvē, politikā, dzejā. Taču katrā nākamajā dzejoļu krājumā viņš pārsteidz ar ko jaunu, nebijušu. Atšķirīgā kvalitāte vispirms atklājas visas grāmatas kopējā skanējumā, varētu teikt — šīs dzejas radītajā īpatnējā atmosfērā. Krājumā "Nesaule" (Stokholma, 1953) tā ir gluži citāda nekā krājumā "Uz vairoga". Cīņu ugunis ir izdzisušas. Izdegušas un tukšas arī dvēseles. Valda paguruma un bezcerības blāvā, stindzinošā gaisma — nesaule. "Nesaule" — šķiet, A. Eglīša ieviests un tikai viņa dzejā sastopams poētisks tēls ar plašu semantisku nozīmi, kas atšifrējama vienīgi visa krājuma kontekstā. Vispirms to

¹² Rudzītis J. Latviešu Dāvids un viņa dziesmas. — 292. lpp.

¹³ Biezais H. Dzīvajiem, kas mirs, mirušiem, kas dzīvos: Andrejs Eglītis. Uz vairoga // Latvju Vārds. — 1946. — Nr.66. — 31. aug.

uztveram kā nedabisku, antagonistisku parādību, kas aizņēmusi saules vietu. Saule ir radītājs, aktivizētājs spēks, dzīvības devēja, dzīves harmonizētāja, nesaule — iznīcinātāja, disharmonijas un haosa ieviesēja. Nesaule dzejnieka izpratnē ir trimda fiziskā, bet vēl jo vairāk garīgā nozīmē. Krājuma "Uz vairoga" dinamiskajos pantos jūtama izmisumā un pretestībā vienota tauta, kas cīnās pret iekarotāju varu, turpretī "Nesaule" varonis ir vientuļnieks un iznīcības briesmas saskaldītā, svešās zemēs izkaisītā tauta slēpj pati sevi. "Vai, draugi, nejūtat, kā gruzdot bojā aizejam? / Aiz dvēšles vārguma, uz kaila vilku ceļa naktī sviesti: / Ar slēptiem dzeloņiem, kas viens pret otru nodevīgi griezti" (25. lpp.) — saka dzejnieks un brīdina no verdziskas pakļaušanās: "Drīz trulums apkaus mūs, rets satriekts izrausies no ļaužu bara. / Pie visiem valdniekiem vergs šodien vienīgais, ko tura godā" ("Vai, draugi, nejūtat", 25. lpp.). Krājums "Nesaule" ir monolīts savā nesaudzīgajā, smeldzīgajā rūgtumā, kurā daudz sarkasma un ironijas, daudz saasinātas patiesības par ačgārno laikmetu, kad "Smīn bende purpurā: tā taisnība, kas valda? / Spriež tiesu slepkavas pie taisno vīru galda" ("Pieminekļi", 13. lpp.). Dziļi reliģiozais, par taisnības, labā uzvaru pārliecinātais A. Eglītis redz, ka "Dievi šodien akli — / Un baznīca kurla" ("Koka Dievmāte", 73. lpp.), ka "kraukļi pieperinās tempļu sienām" ("Tāds laiks", 34. lpp.) un "Templi iztirgo naudīgas mūka acis" ("Vestminstera abejā", 45. lpp.). Tās ir ainas, kas atklāj, kā zūd tautā izlolotie svētumi (templis, dievnams, baznīca te ir simboliski tēli), kā tiek pārdoti ideāli un pašu vidū dzimst nodevība: "No mīlestības Jūdass aug, no tuva drauga" ("Savējos ļaudis", 26. lpp.).

Nesaule ir liriskajam varonim nepieņemama realitāte — rēgaina, murgu pilna pasaule, kurā viņš tikai šķietami dzīvo jeb dzīvo neuzmodies. Un tikai "Māte mani mierina, starp plēsoņām nākusi" ("Sapņi krāsās un tajos dzirdētas rindas", 22. lpp.). Nevar piekrist kritiķa J. Andrupa domām, ka "Latviešu dzejnieks spiests murgu pasaulē aizbēgt tāpēc, ka viņš ir noguris teikt savus vārdus pasaulei, kura viņu nesaprot"¹⁴. Nē, A. Eglītis nebūt nav noguris un nekur nebēg, bet nesaudzīgā tiešumā rāda pasauli tādu, kāda tā ir. Sadrumstalota, salauzīta tā atklājas atsevišķās, dažkārt sīzētiski nesaistītās ainās (dzejoļos "Sapņi krāsās un tajos dzirdētas rindas", "Atvadišanās" u.c.) kā spilgtu impresiju virknējums. Tas ir rēgainā laikmeta attēls, kuru kā izaicinājumu, kā briesmu signālu paceļ dzejnieks, lai izrautu sabiedrību no nāvējošā truluma: "Es esmu dumpinieks un sārtā dzinējs, nedusētājs skaļš — / Lai tauta nepazūd kā laikos kapu klajums zaļš" ("Es nākšu atpakaļ", 90. lpp.). Garīgu aprimumu, no kura A. Eglītis vispirms brīdina savu tautu,

¹⁴ *Andrup J. Andrejs Eglītis. Nesaule // Ceļa Zīmes. — 1953. — Nr. 15. — 67. lpp.*

jo tās liktenis sāp visvairāk, viņš uztver kā divdesmitā gadsimta slimību, ar ko sirgst visa cilvēce. Šī slimība nebūt nav jauna: "Un slimīgs bezspēcīgums tautu ceļā gūlis — / Tā pati cilvēce, tik kapu racējs mainās" ("Tas pats", 83. lpp.). Tādējādi simboliskais nesaules tēls krājumā arvien tiek paplašināts un padziļināts.

Kritiķis Jānis Rudzītis, kas vērīgi seko A. Eglīša daiļrades attīstībai, atzīst, ka "Nesaulē" viņš ir atsvabinājies no svešām ietekmēm un nobriedis par dzejnieku ar savu oriģinālu izteiksmi, kas salīdzinājumā ar krājumu "Uz vairoga" ir kļuvusi apvaldītāka, mierīgāka un prasa no lasītāja izkoptu dzejas kultūru. Vairākos "Nesaules" dzejoļos J. Rudzītis atrod "jaunradišanas svaigumu, kāds ir tikai izredzētiem talantiem"¹⁵, un secina: ".. ar "Nesauli" Andrejs Eglītis paceļas starp tām vientuļajām galotnēm, uz kurām raugāties, domādami par latviešu lirikas pastāvēšanu un tālākajām izredzēm."¹⁶

Par grāmatām "Nīcība", "Uz vairoga", "Nesaulē" A. Eglītis apbalvots ar Latvijas Kultūras fonda godalgu (1943, 1947, 1954).

"Nesauli" nosacīti var dēvēt par dzejnieka dvēseles dzīves spoguļi pirmajos trimdas gados zviedru zemē, kad nākas līdz mielēm izbaudīt bēgļa dzīves rūgtumu — bez savas pajumtes, bez pastāvīga, noteikta darba. Tikai pēc vairākiem gadiem viņš saņem atļauju dzīvot un strādāt Stokholmā. Te A. Eglītis sastop sev tuvu cilvēku — Andu Jaunvīksnu un 1953. gadā apprecas. Nepraktiskais dzejnieks ir pateicīgs dzīvesbiedrei, kas uz saviem pleciem nesusi visu ikdienas rūpju smagumu līdz pat aiziešanai Aizsaulē 1992. gada pavasarī. Viņai veltīta viena no skaistākajām A. Eglīša grāmatām "Caur daudzām zemju zemēm, caur daudzām debesīm". Kā liecina E. Zirņītis grāmatā "Andrejs Eglītis" (1980), dzejnieka dzīvoklis Stokholmā ir maza saliņa no Latvijas — pie sienām te M. Induses-Mucinieces, J. Kalmītes, R. Kronberga, J. Soikana, V. Tones, R. Zustera gleznas, O. Norīša un N. Strunkes veidoti A. Eglīša portreti un skulptūra bronžā, ko darinājis V. Balutis. Daudz piemiņas lietu no ceļojumiem svešās zemēs. Dzejnieks ir redzējis gandrīz visu Eiropu, bijis Austrālijā, ASV, Ēģiptē, Kanāriju salās, Marokā, Kartāgā, Sahāras tuksnesī, Izraēlā, Jordānā, Kiprā, Ceilonā, Gambijā un daudzās citās vietās. Bet visa tā vēl nav četrdesmitajos gados, kad A. Eglīti nomāc Latvijas liktenis un trimdnieku savstarpējās ķildas. Kā palīdzēt Latvijai? Kā apvienot trimdniekus? Kā atbilde rodas dzejnieka ideja radīt Latviešu Nacionālo fondu.

¹⁵ Rudzītis J. Nesaule: Andreja Eglīša jaunais dzejoļu krājums // *Rudzītis J. Raksti*. — 467. lpp.

¹⁶ Turpat.

1947. gadā Latviešu kultūras dienās Stokholmā tas tiek dibināts Skandināvijā un 1958. gadā pārtop par visas pasaules trimdas latviešu organizāciju. Kopš sākumiem līdz šai dienai Andrejs Eglītis ir LNF ģenerālsēkretārs un dvēsele, tāpat kā pārējie fonda darbinieki veicot savu darbu bez atlīdzības. LNF visiem spēkiem tiecas realizēt tā statūtos izvirzīto uzdevumu — cīnīties par latviešu tautas un Latvijas neatkarīgās demokrātiskās republikas tiesībām un interesēm, izplatīt pareizu informāciju par Latvijas zemi, tautu un kultūru, darīt iespējamo tautas dzīvā spēka un latviskās kultūras saglabāšanā, šā uzdevuma īstenošanā iesaistot pārējās latviešu organizācijas un grupējumus.

LNF darbībai ir konstruktīvs, mērķtiecīgs pamats, un tā izpaužas plašās daudzveidīgās formās. Ar fonda materiālo atbalstu noritējuši daudzi kultūras un mākslas pasākumi, sekmēta latviešu delegātu un organizāciju piedalīšanās starptautiskos kongresos. Liels ir LNF starptautiski atzītu publikāciju skaits angļu, vācu, spāņu un zviedru valodā, to vidū, piemēram, grāmata ar aizvesto sarakstiem "These Names Accuse" ("Šie vārdi apsūdz", 1951).

LNF ir sarūpējis prāvu fotouzņēmumu un filmu arhīvu, kas atspoguļo latviešu tautas likteņgaitas pagātnē un tagadnē, pēc brīvībā izkļuvušo gūstekņu ziņām izgatavojis karti ar vergu noņemtu atrašanās vietām Sibīrijā, kārtojis leģionāru arhīva problēmas Zviedrijas parlamentā, sakopojis faktus par dzīvi okupētajā Latvijā.

Deviņdesmitajos gados, kad latviešu tauta ir atguvusi neatkarību, LNF savu darbību nepārtrauc, bet sniedz lietišķu palīdzību jaunās Latvijas Republikas zinātnei un kultūrai — ar grāmatu, materiālu sūtījumiem bibliotēkām, muzejiem, arhīviem, skolām, izdevniecībām. Vēl daudz darāmā, lai paātrinātu okupācijas armijas izvešanu. Šo darbu organizē un vada dzejnieks Andrejs Eglītis, jo jēdzieni LNF un Andrejs Eglītis nav šķirami. Vēl arvien spēkā ir viņa 1957. gadā teiktie vārdi: "Ja nestrādātu Latviešu Nacionālajā fondā, bet pelnītu kaut vai miljonus, būtu garīgi miris" ("Laiks", 1957, 8. maijā).

A. Eglītis organizējis arī žurnāla "Ceļa Zīmes" izdošanu, no 1948. līdz 1952. gadam bijis tā redaktors, pēc tam redkolēģijas loceklis. Dzejnieks ir Latvijas PEN kluba biedrs un Latvijas Zinātņu akadēmijas Goda loceklis (1993).

1956. gada janvārī A. Eglītis dodas uz tālo Austrāliju. Trīsdesmit dienu garajā ceļā uz kuģa rodas 100 dzejoļu, kas vēlāk apvienoti krājumā "Otranto" (Stokholma, 1956). Grāmata nosaukta kuģa vārdā, jo nelielās astoņu, sešu, četru, pat divu rindu vārsmas šķiet kā ceļinieka izjūtu piezīmes, kā dienasgrāmata dzejā. Atšķirībā no citu autoru līdzīgiem darbiem A. Eglīša

dzejoļos galvenais nav svešo zemju krastos gūtie vērojumi, tālumu eksotika, bet to emocionālo atmiņu uzviļņojums, kas guļ zemapziņas dziļēs. Par ko domā dzejnieks bezgalības — okeāna vidū, kas satrauc nemierīgajos Biskaja ūdeņos? — "Visur man līdzī nāk ziemeļi ar sniegu, kāviem un — kaut gan jau esmu Indijas okeānā izšūpoņies — salst, pie Baltijas jūras sniegiem siltāk bija — dzimtenes tuvumā. Salst dvēsele. Pasaule ir tukša bez Latvijas brīvības ceļa, tā man šķiet it kā nenobeigta. Milzu ūdeņiem netrūkst dziļuma, bet cilvēku dienu skaitam gan. Trūkst dzīva apliecinājuma runātam, rakstītam, domātam. Vai šis gadusimts, iedams otrajā pusē, nav uzskrējis kādā bīstamā sēklī, no kura to varētu novilkt pats cilvēks, dziļi sevī pārtapdams,"¹⁷ raksta dzejnieks ceļa piezīmēs laikrakstam.

Domas par Latvijas brīvību, par cilvēka dzīves jēgu un idejas iemiesotāju — vārdu saskaņu ar reālo darbību — kā pamatmotīvi veido noslēgtu, viengabalainu dzejoļu ciklu, bet svešo zemju un jūru klātbūtne, kas pamirdz miniatūrglezniņu izteiksmīgajās detaļās, rada krājumā "Otranto" ipatnēju atmosfēru, piešķir plašuma dimensijas, bezgalības izjūtu. Liriskais varonis, šķiet, kluss un mierīgs dzīvo savā domu un atmiņu pasaulē, reizē ticēdams tautas brīvībai nākotnē: "Pienāks reiz diena, kāpsim kad atkal tēvzemes krastā, / Pietrūks daudz no mums, zelts būs un mirušie nastā. / Aizgāja simttūkstoš gaišmatu sievu un vīru, / Atgriezās uz vairoga — viens? / Gaidīti visi — visvairāk, kas atnāks sirdi tīru" ("Pienāks reiz diena", 35. lpp.).

Arī nākamajā krājumā "Lāsts" (Stokholma, 1961) A. Eglītis paliek sava dzimtenes sarga un pravieša postenī. Atbildot uz jautājumu, kā grāmata veidojusies, dzejnieks saka: "'Lāsts' radies dvēseles izmisumā, un tas rāda manu turpmāko ceļu. Izmisumā — par mūsu tautas un pašam par savas dvēseles likteņiem."¹⁸ Apzīmējums "lāsts" krājumā uztverams divējādā nozīmē. Vispirms tas ir vārdā nesaukts, bet dzejas rindās izkliegtas lāsts tai varai, kas dzinusi latviešu tautu katorgā un iznīcībā, piespiedusi dzīvot nebrīvē un doties svešumā. Tas ir kā sāpēs un naidā uzvilktā asa bulta, kas raidīta pretī varmākam. Tā vairs nav "Otranto" klusā, nostalgiskā dienasgrāmata, bet kaislas dzīvības kvēles piestrāvots sauciens — reizēm griezīgi skaļš, reizēm liriski klusināts —, kas modina, satricina, aicina. Otrkārt, lāsta smagums guļ arī uz savējiem, uz visiem tiem, kuros nebrīvē un trimda ir

¹⁷ Eglītis A. Par Dievam kalpošanu jūrās, okeānos un uz zemes // Austrālijas Latvietis. — 1956. — 11. febr. — 1. lpp.

¹⁸ Kārklīns V. Nedziestošais sārts: Daži vārdi par Z. Lazdas fonda godalgoto dzejoļu krājumu "Lāsts" un tā autoru Andreju Eglīti // Laiks. — 1962. — 7. nov. — 1. lpp.

iznīcinājusi latvisko dvēseli un izpratne par piederību savai tautai kļuvusi līdzīga hrestomātiskām piezīmēm. "Līdzīgi mirstošiem ūdeņiem svešumā esam" (94. lpp.), saka dzejnieks un raksturo nolādēto dzīvi bez dzimtenes: "Trūkst uguns izkarsētas mīlestības mums, trūkst tautas jauno dziesmu, / Trūkst cīņu elpojienu smago mums un tēvu zemes svēto briesmu. / Te lēts un viegli gūstams viss, bez sāpēm noņemams zem svešām kājām, / Šķiet, mūži aizšalkuši jau, kopš liesmu gatvēm izgājām no mājām. / Vēl vairāk trūkst — no daļas atdalīti nejūtām vairs lielo daļu, / Ar audzēm aizzeļām starp tautām, ņemot iznīcības baigo vaļu" (93. lpp.).

Tāpat kā iepriekšējie krājumi, arī "Lāsts" ir monolīta kompozicionāla vienība. Sākot ar šo grāmatu, A. Eglītis pilnīgi realizē jau kantātē "Dievs, Tava zeme deg!" aizsāktu un grāmatā "Uz vairoga" turpināto krājuma uzbūves principu: te vairs nav atrodami atsevišķi dzejoļi kā noteiktas mākslinieciskas vienības ar savu nosaukumu, bet viss krājums veidots kā svīta, kā daudzu skanīgu balsu saplūsme, kas ievijas cita citā papildinot un paspilgtinot. "Lāsts" atgādina triptihu, kura trīs daļas kā caurviju motīvs apvieno zaudētās dzimtenes atgādinājums. Pirmajā daļā "Ievām ziedot", kurā savukārt apkopoti vairāki dzejoļu cikli, šis motīvs sabalsots ar bērniības un jaunības gaišajām atmiņām, ar mātes tēlu un mīlestības jūtām. Pirms katras dzejoļu kopas kā savdabīgs refrēns skan liriskā varoņa — trimdinieka lūgums: "Ņemiet, sauciet mani atpakaļ, / Sauciet mani atpakaļ, bērniības varvīkšņu ūdeņi, / Ievām senlejas apmirdzot, ķīvītēm sērīgās klaigās, — / Vai tik, caur debesīm izejot, manas kājas tur staigās?" (5. lpp.) Uzsvērtas, nemainīgas viscaur paliek refrēna sākuma rindas: "Ņemiet, sauciet mani atpakaļ, / Sauciet mani atpakaļ..."; bet vēlāk uzruna ir cita. Tā pārtop arvien jaunus tēlos, kas atgādina dzimteni, — "jaunības kūšainie ūdeņi", "tēvzemes cīņīņam ziedotie", "tēvzemes likteņa dievainies", "cietumos iedzītie sapņi" un, visbeidzot, — "varmāku tumsušie laužņi". Šāds paņēmiens šķiet visai interesants un krājumā veic divkāršas funkcijas — uzsver atsevišķo kopu iekšējo vienotību un reizē pievērš uzmanību saturā atšķirīgajām niansēm, iepriekš it kā izgaismojot katrā ciklā pašu svarīgāko. Otrā nodaļa "Debesis meklējot" veidota pēc tiem pašiem kompozicionālajiem principiem. Dzejoļu ciklus sasaistošie ievadījumi, kuros atkārtojas tikai sākumrinda "Dodiet man citas debesis", te reizē uztverami kā atsevišķi panti, no kuriem top jauns dzejolis, kas ievietots nodaļas beigās.

Dzimtenes zaudējuma motīvs šai nodaļā saistīts ar nāves tēmu. Pārdomu pilnas, emocionālas epifānijas dzejnieks veltījis sev tuviem aizgājējiem — mātei, Kārlim Skalbem, Zinaīdai Lazdai, Arvedam Švābem, Teodoram

Reiteram. Nāve viņa skatījumā ir neizdibināma, noslēpumaina, dziļa. Tā ir arī atpestīšana un miers, jo varbūt aizgājēji skata citas, labākas debesis. "Cik laimīgas tagad tavas acis, māt, / Asaras vairs nevar tās izdedzināt. / Cik skaužama tagad tava mute, māt, / Veltīgi vairs debesis nav jālūdzas" (43. lpp.). Nāves problemātikas risinājumā dzejnieks necenšas kaut ko izskaidrot, pamatot, rezumēt, bet, vezdams sev līdzī pa kādas noslēpumainas pasaules labirinti, ļauj iejusties šā jautājuma sarežģītībā, kas tā arī paliek neatbildēts. Robežpunkts, kurā beidzas viena un sākas jauna dzīvība, "ir neizdibināms, noslēgts dziļums, kur ūdeņi neiet dusēt" (46. lpp.). Tikai kāds loks ir noslēdzies.

Triptiha pēdējā nodaļa "Baltijas jūras krastā" vistiešāk sasaucas ar krājuma nosaukumu "Lāsts". Taču te arī visspēcīgāk izteikts pretestības gars, kas kā aicinājums, kā brīdinājums signalizē vienojošajā caurviju refrēnā: "Mūžīgi mūžos lai turamies pie Baltijas jūras — / Zudīs ja krasti latviešu tautas kājām, aizdūmos neziņā latviešu tauta" (68. lpp.). Krājuma beigām dzejnieks liek izskanēt kantātēm raksturīgā varenībā, ar optimistisku akordu, ar ticību, ka ".. tēvzemes saucieni pēc jaunas dziesmas sadzirdēs nākošās paaudzes. Par spīti kara ugunīm, bezcerīgai tautas naktij, nomīdītiem upurlaukiem, nākošās ciltis radīs mīlestības vārdus miera un gaismas pilnajā pasaulē"¹⁹, kā raksta kritiķis P. Vasariņš. Par krājumu "Lāsts" dzejnieks saņēmis Z. Lazdas fonda balvu (1962).

A. Eglīša nemitīgo māksliniecisko meklējumu atbalss rodama krājumā "Audiet mani karogā sarkanbaltisarkanā" (Ņujorka, 1972), kur dzejnieks tiecas pāriet no klasiskām, regulāri veidotām panta formām uz tādām strofām, kas pēc teikumu konstrukcijas atgādina lirisku prozu ar tai raksturīgu ritmisku plūdumu. Reducēta atskaņu loma, paturēts dzejoļu cikliskuma princips ar sākuma vadmotīvu un izskaņu, kam dažkārt aforistisks raksturs. "Es esmu no zemes un debesīm un būšu zeme un debesis" (26. lpp.), "Krist, cīņā krist" ir reizē mīlestība, naidis un maldi" (49. lpp.), "Mēs esam nepabeigti, un viss mūsos paliek nepabeigts" (20. lpp.), "Zālamana tronis caur mūžībām grūst, mūžīgā gaisma neizmainās" (22. lpp.) u.c.

Saturā grāmata nav patriotiskās dzejas kopojuums, kā varētu secināt pēc tās nosaukuma. Vairums vārsmu ir poētiskas refleksijas par tā sauktajām mūžības tēmām. Ceļojumi pa Sahāras tuksnesi, Tunisu, Kartāgu, Izraēlu, Maroku un citām zemēm, kuras mazāk skārusi 20. gadsimta civilizācija, bet kur vairāk jūtama aizgājušo gadsimtu pirmatnības elpa un senās kultūras

¹⁹ Vasariņš P. Piezīmes par Andreja Eglīša grāmatu Lāsts // Jaunā Gaita. — 1962. — Nr. 35. — 76. lpp.

klātbūtne, dzejnieku ierosina uz pārdomām par zūdošām un nemainīgām vērtībām, par dzīvības un nāves attiecībām, par mīlestību un laimi. Domnējošā ir nāves, iznīcības tēma, kurā salīdzinājumā ar krājumu "Lāsts" ir vairāk drūmas rezignācijas: "Tik vien jau patiesībā esam, / Cik pišļos — / Kurus drūmi kapenēs nesam, / Viens otru pavadot" (13. lpp.). Rainiskā intonācijā, atgādinot viņa kalnā kāpēju, ieskanas vientulības motīvs: "Nakts sapņu glāsainā klusumā — dienas elsu gājienā smagā / Izdziedu savu dziesmu viens" (12. lpp.). Bet mīlestība dzejnieka skatījumā ir pilnīga divu būtņu saplūsmē, tā ir cilvēkam nepieciešamais glābējs un piepildījums: "Esi tu manas dvēseles tukšums bez robežām, / Nemīlot. / Un debesis iesapņojies liliju lauks bez robežām, / Mīlot" (24. lpp.).

Pēdējā dzejoļu kopa veltīta Latvijai un saucas "Karogu cikls". Pretēji grāmatas vispārējai klusinātajai noskaņai tas izskan himniskā pacilātībā. Atkal dzirdama dzejnieka — ziemciešu tautas tribūna balss, kas pareģo: "Ar ilgiem gadiem važas sadīlušas pašas būs" (56. lpp.) un "Nezudīs ne mūžam mums sarkanbalti sarkanās mūsu tautas svētās mājas" (55. lpp.). Šāds praviotajums nepatīk Latvijā valdošajai varai — kopā ar Bībeli un E. Dunsdorfa Latvijas vēsturi A. Eglīša dzejoļu krājums "Audiet mani karogā sarkanbaltisarkanā" 1974. gadā tiek iznīcināts. Trimdā grāmatu izpārdod mēneša laikā. Tā piedzīvo četrus izdevumus.

1972. gada 18. novembra atceres sarīkojumā Stokholmā A. Eglītis saņem Pasaules brīvo latviešu apvienības lielāko pagodinājumu — Tautas balvu, tā piešķirta kā latviešu izcilākajam nacionālajam dzejniekam. A. Eglītis ir vienīgais latviešu rakstnieks, kas guvis šādu atzinību.

Kultūras fonda godalgotais krājums "Caur daudzām zemju zemēm, caur daudzām debesīm" (Ņujorka, 1982) filozofiskā dziļuma, domu bagātības un plašuma ziņā pārspēj visus iepriekšējos. Tā ir ļoti emocionāla dzeja, kas suģestē ar gleznaino, krāšņo tēlainību.

Krājums ir bagāts un iekšēja dramatisma piesātināts. Visspēcīgāko kontrastu rada bezgalīgās mūžības telpas un mazā cilvēka pretstatījums. Var teikt, ka mūžība un cilvēks te ir galvenie varoņi, starp kuriem risinās vārdos neizteikts pastāvīgs dialogs un savdabīga cīņa, kurā cilvēks tiek izaicināts gūt dzīves piepildījumu sev atvēlētajā laikā. Bet spēku samērs ir pārāk nevienāds: "Šī pasaule man aizvērsies, līdz galam neizmīlēta un neiznīsta" (14. lpp.). Mūžība ir liela un varena kā daudzās zemēs sastaptie kalni, jūras, tuksneši un debesis pāri tiem, bet cilvēka niecība ietverta plūstošo smilšu tēlā: "Tuksneša spožumā smilšu graudos es esmu nemirstīgs, jo esmu tiem līdzīgs — tik niecīgs" (28. lpp.). Nemirstīgs tādēļ, ka arī viņš ir maza daļiņa

lielajā bezgalībā, kurā viss dzīvo savstarpējā saskaņā: "No tuksneša steidz avots izslāpušu rožu lauku laistīt. Tik vienu sacīt var — nāk saite neredzama mani visā saistīt" (28. lpp.).

Šim krājumam cauri plūstošais pasaules saskaņas motīvs ar suģestējošu spēku fascinē un ierauj it kā kosmiskā pārdzīvojumā, kur viss pakļauts dabas un mūžības neizdibināmajam noslēpumam. "Mēs viens otrā esam — / Zieds, ezers, upe, akmens / un vējš, pārvērdamies viens / otru nesam. / Mājās" (39. lpp.). Tāpēc cīņā ar mūžību nekad neuzvar un nevar uzvarēt viens cilvēks savas dzīves laikā, jo dzīve ir nebeidzama aiziešana, plūšana atpakaļ uz savu pirmsākumu — nebūtību. Uzvarētāja ir dzīvība pati, kas pārtop no viena veida otrā un turpinās, nerimtīgi mainoties, atjaunojoties. "Ziedi un zāle. Uzvarētāji. Laikmetus klusi nogulda un apsedz asiņu pēdas un spožuma varu aklu. Vai atceras Mikēnas vāze vēl, kā senā grieķiete apvija mīļotam rokas ap kaklu? Uzvarētāji — zāle. Ziedi marmora dievu acīs zied. Klausos — Mikēnas vāze senu šūpuļa dziesmu dzied" (34. lpp.). Līdzīgas vārsmas, kur arvien no jauna tiek pieminēts mūžības simbols "mājas", sastopamas katrā lappusē. Poētiski krāšņā izteiksmībā tēlota liriskā varoņa saņūsmē ar dabu, ar savu pirmdzimteni, ar sentēvu ciltīm: "Mēs atgriezāties pie savu senatnes mājokļu sliekšņa, pār kuru pārkāpusi, matus purinādama, mūsu senmāte, kaila, saules gozēs, un ieelpojusi savu mīļo, gulēdama uguns rozēs. Mēs dejojām seno cilšu takti, nakti, atpakaļ uz sava sākuma pirmmājām, sentēvu pirmritmos atpūšāties — uz priekšu skriedami, atgriezāties" (9. lpp.).

Mūžībā ieplūšanas, nāves un dzīvības atjaunotnes motīvs liek atcerēties Raini, īpaši krājumu "Gals un sākums" ar tajā variētajām caurviju rindām "Es ritu, projām ritu", ".. garām ritu", ".. cauri ritu", ".. vidū ritu", ".. līdzī ritu", ".. pretī ritu" un noslēgumā "Es ritu, tālāk ritu..."²⁰ A. Eglīša un Raiņa garīgā radniecība, kas tiek pieminēta vairāku kritiķu rakstos, galvenokārt izpaužas abu dzejnieku trimdinieku dziļajā nepieciešamībā dzīvot līdzī savas tautas liktenim, izjust un izteikt tās sāpes un cerības, stiprināt cīņā un ticībā Latvijas brīvībai. Raiņa ceļš ir sarežģīts, pretrunīgs, A. Eglītim — skaidrs un noteikts. Abu dzejnieku personībā un daiļradē ir radikālas atšķirības. Rainim primārā ir augstākā ideja, kam tiek pakļauts viss, arī cilvēks. Tuvāka viņam ir abstraktā ideju pasaule nekā reālā zemes dzīve. "Vairāk par cilvēkiem pašiem es cilvēci mīlējis esmu,"²¹ atzīstas dzejnieks. Turpretī A. Eglīša

²⁰ Rainis J. Kop.r. — R., 1977. — 2. sēj. — 357. lpp.

²¹ Turpat. — 290. lpp.

dzejā visam cauri pulsē zemes dzīvības elpa, strāvo cilvēka silto asiņu balss un ideja izaug no viņa mīlas un naida, skumjām un prieka, sāpēm un cerībām. Te spēcīgi izjūtama paša dzejnieka pastāvīgā klātbūtne, viņa subjektīvā attieksme pret tēlotajām parādībām, citiem vārdiem — jūtama sirds. Nav noliedzama emocionalitāte Raiņa dzejā, taču tā vairāk atturīga, gribētos teikt — intelektuāli vēsāka.

Ar mūžības simboliku saistītajam māju tēlam A. Egliša krājumā "Caur daudzām zemju zemēm, 'caur daudzām debesīm" ir arī konkrētāka nozīme. Liriskais varonis visu mūžu svešumā dzīvo it kā pagaidu mītnē un ilgojas atgriezties mājās — savā dzimtenē. Šīs izjūtas krājumā saasinātas līdz traģismam — ja nav cerību pārnākt dzīvam vai sajaukties ar dzimtenes smiltīm, tad: "Lūdzu — rociēt mani aiziešanas mierā ar dvēseli uz Daugavas pusi.." (12. lpp.). Lai kādā pasaules malā — Izraēlā vai Atlasa kalnu pakājē, Kiprā, Gotlandē vai Karameļu kalnos — atrastos dzejnieks, visur līdzī kā sapnis "pilnajā mēness naktī" nāk viņa "augstākais kalns — Gaiziņš" (23. lpp.) un "— viena sniegaina bite mani atpakaļ uz dzimteni dūc. / Miķelnīcu dārzos apsnigusi māmuļa miķelnīcas plūc —" (27. lpp.). Svešzemju eksotikas un dzimtenes ainavu kontrastainajā zīmējumā atsedzas liriskā varoņa bagātā pārdzīvojumu skala, kurā ir gan mīlestības maigums, ilgas un cerības, gan izmisums un naida. Arī pret tēvzemes verdzinātājiem raidīts atriebes lāsts.

Krājumā "Svešais cirvis cērt un cērt" (Ņujorka, 1986) visvairāk pārsteidz ne vien A. Egliša ārkārtīgi spēcīgā sava laikmeta izpratne, bet vēl jo vairāk viņa seismogrāfiskā jutība, spēja saredzēt un sadzirdēt to, kas vēl nākotnē dzims. Grāmata šķiet it kā deviņdesmito gadu sākumā un šeit — Latvijā rakstīta, jo dzīvo ar tagadnes elpu.

"Nebeidz svešais cirvis cirst
Mūsu tautas saknes,
Mani mīļie, mīļākie,
Mūsu tauta mirst.

Tumsā ietriecas nesaprasts barikāžu kļiedziens, atkrīt dvēselē atpakaļ lāsts, nomirst asmens neatvāzts, zemu noliecas pazemots vaigs.." (12. lpp.).²² Vai šajās rindās nav izteikts viss, ko ar dziļām sāpēm sajūt mūsu atmodai pieceltā, bet vēl ne pa īstam augšāmcēlusies tauta? Vēl arvien taču liecamies zem verga nastas un pazemojuma rūgtumu norijam. Vēl arvien

²² Šeit un turpmāk citāti no krājuma "Svešais cirvis cērt un cērt" 1986. gada izdevuma Rīgā.

nīstam, aprunājam, nolādam cits citu un nemeklējam vainu paši sevī. Ļaujām, lai ienaidnieks mūs apmāna un sarīda, kamēr svešais cirvis cērt mūsu dzīvības saknes. Krājumu grūti vērtēt kā objektīvam kritiķim no malas, jo pārāk dziļi tajā runā sirdsapziņas balss un pārāk sūrstošu brūci tas atver. Tā ir dzejnieka pusgadsimtu garajā trimdā uzkrāto domu un jūtu kvintesence, kurā izteikta viņa augstākā griba, novēlējums un atgādinājums savai tautai, ko A. Eglītis mīl saukt par izturīgo ziemcieti. "Šī grāmata man bija jāuzraksta. — Mostaities, modināmie. Modinot pats modinos" — ar šiem noslēguma vārdiem autors akcentē krājumā izteiktā nozīmīgumu arī nākamo paaudžu dzīvē.

Svešais cirvis varmācīgi sašķēla latviešu tautu gabalos Otrā pasaules kara sākumā, tā cirtieni jūtami visus garos pēckara gadu desmitus. Nu cirvis tiecas saārdīt pašas dzīvības saknes, tādēļ visam krājumam cauri skan izmīsums un trauksmes pilnais atgādinājums: "Mani mīļie, mīļākie, mūsu tauta mirst." Taču arī šajā draudošo katastrofu vēstojumā, it kā pilnīgi bezcerīgajā situācijā dzejnieks paliek uzticīgs pats sev, savai nesatricināmajai ticībai un jau pašā grāmatas sākumā pievērš lasītāja uzmanību divām īsām, bet saturā ietilpīgām, kontrastējošām rindām:

Nakts saka āmen.

Rīts — allelujā. (9. lpp.)

Varbūt šī ticība rodas, vērojot mūžam mainīgās norises dabā, kur naktij seko rīts un tumsa pārtop gaismā, kur veļu naktīs tiekas mirušie un dzīvie, kur vientulībā un pamestībā graužēja pele atgādina, ka "tumsā dzīvība uz mani ceļu lauž" (62. lpp.). A. Eglīša dzejai raksturīgā kontrastu pasaule dzīvo un elpo arī šai krājumā, kur plašu zemtekstu piesātināta ir katra poētiskā metafora. Īpaši nozīmīgs kļūst sākuma rindās ietvertais apokaliptiskais redzējums par odzi, kas jūras malā negantās mokās rij un rij pati savu galvu (11. lpp.). Ar šo simbolisko ainu sasaucas dzejolī "14. jūnijā" izteiktā prasība pēc zobena, kas "ciešanu asināts", lai to ieliktu slepkavas rokās, kurš "savu galvu pats cirstu un ne uzreiz, bet visu mūžības mūžu cirstu" (86. lpp.). Tā ir savdabīgi risināta nozieguma un soda problēma — vainīgais sodu nes pats sevī un agri vai vēl pats sevī arī soda. Tā ir neizbēgama un taisnīga tiesa par nodarīto ļaunumu. Šāda attieksme pret ļaunumu vispār un brutālu verdzinātāju varu kā vienu no tā izpausmes formām, kā arī ticība gaišo spēku uzvarai sakņojas A. Eglīša reliģiskajos uzskatos. Ne velti krājuma izskaņā dzejnieks lūdz savai tēvzemei Dieva svētību: "Izlaidis savu dziesmu

esmu ar sudrabainiem gaismas baložiem, lai tie vēstītu mūsu zūdīgos cīnīšanās vairogos, uzticībā tavam vaigam — dvēseļu ieskūpstītu brīvības sapni — "svētīts lai top Tavs vārds, lai nāk Tava valstība" (93. lpp.).

Krājums "Svešais cirvis cērt un cērt" komponēts līdzīgi vairākām citām A. Eglīša grāmatām, veidojot dzejas tekstu no divām kontrastējošām daļām, kas šeit konstatējams jau pēc grafiskā ietērpā. Katra lappuse sākas vai nu ar kādu pantu tradicionālā formā, vai ar prozai raksturīgās rindās rakstītām vārsēm. Saturā tās ir variācijas par iepriekšējās grāmatas "Caur daudzām zemju zemēm, caur daudzām debesīm" tēmām.

Pamatos te dominē arī A. Eglītim raksturīgā, iepriekšējos krājumos izkoptā dzejas poētiskā izteiksme. Tomēr, kā recenzijā raksta O. Sproģere, dzejnieks šajā grāmatā ir atradis arī ko jaunu: "Dzejnieks maina savus ritmiski plūstošos garos pantus ar tautasdziesmām tuvajām vieglajām vārsēm. Bet, paturēdams latvisko ritmu un latviskos priekšstatus tajās, viņš tos dziļāk nekā agrāk iekausējis savā stilā. (Izcēlums mans — Dz.V.) Un tādu latvisku priekšstatu grāmatā ir daudz, piemēram, vaidu bite, likteņa gaigala, klieudzēja māte, kas savā baltajā debesu priekšautā salasa dēla dziesmas."²³

Salīdzinājumā ar iepriekšējo krājumu te valda cita atmosfēra. Tēlojums šķiet vairāk ierobežots laikā un telpā, ar asākām, šķautņainākām kontūrām, kas izpaužas lakoniskāku teikumu konstrukcijās: "Žogs, tu esi dzimis un miris brīvības bailēs. Žogs, mēmais, sauc slepkavas, kas aiz tevis, lai tev ieliek nomocīto vārdus. Tev bailes? Tu sastindzis drebi? Tu dzirdi jau piedzimušās pastardienas dārdus?" (91. lpp.) Sastopamas arī liriskāka, maigāka rakstura vārses ar dzimtenes dabas tēlojumiem, rezignētām pārdomām par dzīves īslaicīgumu, atmiņām. Emocionāli satricinošā ainā sintezēta pagātne ar tagadni: "Tā senā upe līdzī nāk un sapņos murd, un šalc, un krāc, pār sprostiem pāri dzenot manas pēdas. Un līdzī nāk mans senais, vētras gāztais egļu sils, un līdzī nāk man miršu zars no mātes kāzu tērpā, pišļos biris. Nāk līdzī, sapņos zvanīdams, mans grautā Dieva nama zvans un piesmakušā mēlē sauc: vai tu vēl esi mans? Tas viss ir neatņemams man: Tas mans. Un vienīgais un mans" (71. lpp.). Otra — kontrastējošā dzejas teksta daļa, kas it kā pēkšņi iznirst no mūžīgā nemierā saviļņotās zemapziņas un dzejniekam, liekas, ir īpaši svarīga, ielogota melnos ietvaros kā sēru sludinājumi. Tajos arvien no jauna skan traģisma pilnais atgādinājums, ka tauta mirst zem svešās varas cirtieniem, skan izmisums, vaidi, lāsti, lūgums un

²³ Sproģere O. Par to pašu lielo, mūžīgo // Jaunā Gaita. — 1988. — Nr. 167. — 54. lpp.

modinātājs zvans. Satura un kompozicionālu nobeigtību krājumam piešķir pēdējais dzejolis "Tēvzemei", pie kuras dzejnieks vēršas kā lūgšanā, nolikdams uz tās altāra visdārgāko — savas dziesmas par ziemciešu tautas sāpēm, cīņām un cerībām.

1993. gada beigās Rīgā iznāca divas Andreja Egliša grāmatas: dzejoļu krājums «Tauta manas mājas», kas aptver pēdējos septiņos gados uzrakstīto, un laikā no 1939. līdz 1982. gadam izdoto dzeloļu krājumu apkopojums «Vienmēr kāda zvaigzne aust...».

Viktors Hausmanis

Anšlavs Eglītis

(1906—1993)

Anšlavs Eglītis — rakstnieks, dzejnieks, mākslinieks, viena no latviešu literatūras kolorītākajām un erudītākajām personībām, kuras mūžs pār-
lauzts divās daļās: vienā palika studijas, dzimtene, pirmās grāmatas un
neredzēti pēkšņs talanta uzliesmojums, otrā — gari, gari gadi un milzum
daudz sarakstītu grāmatu, no kurām dzimtenē, tikai sākot ar 1990. gadu,
maza daļiņa vien iepazīta.

1

Anšlava Eglīša dzīves ceļš aizsākās 1906. gada 14. oktobrī Rīgā. Viņa
tēvs, rakstnieks Viktors Eglītis, labi pazina krievu literatūru un mākslu, pats
bija mācījies Penzas zīmēšanas skolā un I. Repina darbnīcā Pēterpilī, bet
māte Marija, dzimusi Stalbova, bija skolotāja un tulkotāja. Anšlavam Egli-
tim jau kopš bērnības bija nodrošināta mākslas iespaidiem piestrāvota vide,
taču viņa dzīves ceļu virzījuši pasaules vēstures riteņa lielie grieži. Sākas
Pirmais pasaules karš, kas daudzām latviešu ģimenēm liek atstāt dzimtās
mājas un doties evakuācijā. Tā notiek arī ar Anšlavu Eglīti. Viņš tikko sācis
skolas gaitas kādā privātskolā, kas atrodas pavecā koka ēkā netālu no
Jaunās Ģertrūdes baznīcas, kad pamalē sāk dārdēt kara pārkoņi, mācības
Rīgā nākas pārtraukt un doties uz Krievijas iekšieni. Vispirms Eglīšu ģime-
ne apmetas Maskavā, pēc tam — kādas trīsdesmit verstis no Maskavas —
Goļicina ciemā, kur Viktors Eglītis ģimnāzijā, kas paredzēta krievu aristo-
krātu un bagātnieku atvasēm, māca krievu literatūru. Kaut arī skola domāta
no citām mācību iestādēm izslēgtiem nebēdņiem, tajā valda draudzīgs un
lādzīgs gars.

Kara apstākļu dēļ vecāki pārceļas uz Sormovu, kur Anšlavs Eglītis 1917.—1918. gada ziemā turpina skolas gaitas. Atmiņas par šo laiku pēc rakstnieka liecības iekausētas romānā «Homo novus»: «Kurcuma īsi pieminētās Krievzemes gaitās ir mana pieredze Pievolgas rūpniecības pilsētiņā Sormovā. Tā bija strikti proletāriska vide, ļaudis, ko Puškins reizēm varbūt ne visai taktiski apzīmē ar «čērņ». Tur bija jācinās ar dažādām grūtībām.»¹

Sormovā Marija Eglīte strādā skolā ar lielu slodzi, tādējādi krietni saņemama veselību.

Atgriežoties dzimtenē, A. Eglīša pirmā dzīvesvieta ir Alūksne, kur viņš mācās vidusskolā un sagaida brīvās Latvijas karavīrus. Tikko atbrīvota Rīga, pusaudzis kopā ar vecākiem pārbrauc uz savu bērnības pilsētu un apmetas dzīvot plašā dzīvoklī Valdemāra ielā 23, ceturtajā stāvā.

A. Eglītis turpina mācīties 2. Rīgas pilsētas ģimnāzijā, par šo laiku atcerē stāstīdams: «Jaunas sejas, jauni draugi, jauni pasākumi brīvās Rīgas daudzkrāsainajā dzīvē. Toreiz visam, ko vien darījām, piemita kāda īpaša jēga, jo tā bija mūsu, latviešu, Rīga un latviešu valsts.»² Paralēli mācībām ģimnāzijā jauneklis apmeklē nodarbības gleznotāja V. Tones privātdarbnīcā, un par viņa lielākajām autoritātēm glezniecībā kļūst V. Tone un K. Ubāns. Taču skolas gados A. Eglītis saslimst ar tuberkulozi, ilgāku laiku viņam nākas ārstēties Šveicē, kalnu kūrortā Leisenē, netālu no Ženēvas ezera. Alpos jaunais cilvēks papildinām izjūt kalnu varenumu, tie nepārvarami vilina, un alpīnisms vēlāk kļūst par Anšlava Eglīša patiesu aizrautību, kas atspulgu rod vairākās viņa grāmatās.

1924. gadā A. Eglītis beidz vidusskolu, bet pēc diviem gadiem E. Virza laikraksta «Brīvā Zeme» literārajā pielikumā publicē viņa pirmo dzejoli ar virsrakstu «Lords», par ko dzejnieks pats vēlāk izteicies, ka dzejolis esot «dzīvi apnikuša cilvēka prātošana»³.

1930. gadā A. Eglītis uzsāk mācības Latvijas Mākslas akadēmijā, beidz tās figurālo darbnīcu un trīs gadus strādā par zīmēšanas skolotāju Beķeres meiteņu ģimnāzijā Rīgā, un līdztekus skolas darbam pievēršas žurnālistikai, kļūdamas par lielās dienas avīzes «Jaunākās Ziņas» korespondentu. Pamazām atklātībā parādās A. Eglīša literārās darbības rezultāti. 1936. gadā iznāk viņa stāstu krājums «Maestro», 1939. gadā žurnālā «Atpūta» turpinājumos publicēts romāns «Līgavu mednieki». 1940. gadā tas izdots atsevišķā grāmatā, šajā gadā «Zelta ābeles» izdevumā ar paša autora ilustrācijām

¹ Vēstule V. Hausmanim 1991. g. 12. jūnijā.

² Eglītis A. Lielais mēmais. — [Ņujorka]: Grāmatu Draugs, 1972. — 16. lpp.

³ Trimdas rakstnieki. — Kemptene, 1947. — 3. sēj. — 84. lpp.

iznāk arī stāsti «Nestundas». Vēlāk ar pildāmspalvas zīmējumiem A. Eglītis papildinājis vairākas savas stāstu un tēlojumu grāmatas.

1940. gadā rakstnieks strādā «Atpūtas» redakcijā, kas atrodas kādreizējā E. Benjamiņas namā pretī Nacionālajai operai. Redakcijā strādājot, A. Eglītis pārdzīvo 1940. gada notikumus, kad Latviju okupē krievu armija. Tā laika atspulgs rodams A. Eglīša 1976. gadā publicētajā romānā «Piecas dienas».

1941. gadā rakstnieks apprecas ar gleznotāju Veroniku Janelsiņu, glezniecība kļūst par neatņemamu viņa mājas dzīves sastāvdaļu, dzīvesbiedre gadiem ilgi uzticīgi viņu pavada visgrūtākajās dzīves likstās.

Drīz pēc Anšlava Eglīša nāves V. Janelsiņa rakstīja: «Mana dzīve ar Anšlavu Eglīti bija kā viena nepārtraukta skaista darbīga diena. Katra diena sākās ar ziņkārību — kas šodien notiks? Katrā ziņā kam vajadzēja notikt svaigam, vēl nebijušam. Ja šāds notikums kavējās parādīties, tas bija jāizdomā.»⁴ V. Janelsiņa gandrīz visām A. Eglīša grāmatām devusi arī grafisko izveidi, un tikai dažām grāmatām vāku un ilustrācijas rakstnieks veidojis pats.

Vācu okupācijas laikā A. Eglītis intensīvi raksta: iznāk viņa stāsts «Ģimetne», laikraksts «Tēvija» 1943. gadā publicē viņa romānu «Homo novus». Dailes teātris izrāda viņa lugu «Kosma konfirmācija», bet Rīgas dramatiskais teātris 1944. gadā — «Par purna tiesu». Dažu gadu laikā rakstnieks straujā gaitā nonāca literatūras zenītā, valdzinādams lasītājus ar neparasti spilgtu un atjautīgu izteiksmi, īpaši precīzi noraksturotiem tēliem, ideāli apvienojot smalku cilvēka psiholoģijas izpratni ar mazliet ironisku tā notēlojumu. A. Eglītis par saviem varoņiem stāsta ar humorpilnu smīniņu, aiz tā aizslēpjot savu lirisko, viegli ievainojamo dvēseli. Grāmatu varoņus A. Eglītis nemēdz idealizēt un kādam no romāniem liek zīmīgu virsrakstu «Es nebiju varonis» (1955). Šajā darbā, kas piesātināts dažādiem, nereti dēkainiem pavērsieniem, rakstnieks rāda reālo situāciju gan okupētajā Rīgā, gan izstaigā līdz frontinieka gaitām Austrumu frontē.

1944. gada oktobra sākumā rakstnieks ar dzīvesbiedri dodas uz Kurzemi, bet decembrī — uz Berlīni un apmetas dzīvoklī Ūlanda ielā 16, pilsētas centrā, strādā latviešu avīzes redakcijā, bet V. Janelsiņa darina ilustrācijas kādai vācu pasaku grāmatai. Sapluināta, saposīta, sabrukuma ēnas mākta, Vācijas galvaspilsēta vēl dzīvo, pulcina kafejnīcās apmeklētājus, taču 3. februārī uzlidojuma laikā tiek sagrauta māja Ūlanda ielā, A. Eglītis un V. Janelsiņa paliek bez iedzīves, un nu, no pasaulīgās mantas atbrīvoti, viņiem

⁴ Janelsiņa V. Mana dzīve ar Anšlavu Eglīti // Laiks. — 1993. — 17. marts.

jānodas tālāk uz Vācijas dienvidiem. Viņu ceļamērķis ir Šveice, taču līdz turieni viņi nenokļūst un apmetas nelielā švābu ciematā — Tailfingenā. Karš vēl nav beidzies, taču Tailfingenā, par laimi, nenokrīt neviena bumba un nesprāgst neviens šaviņš, turklāt samērā netālu atrodas viens no latviešu bēgļu centriem — Eslingene. Tur uz pagaidu dzīvi apmetušies daudzi A. Egliša kādreizējie draugi un paziņas. Rakstnieks aizgūtnēm strādā. 1946. gadā Eslingenē atsevišķā grāmatā iznāk romāns «Homo novus» un stāstu krājums «Teoduls Supersakso». Švābu ciematā viņš sacer pabaigi tonētu, romantisku leģendu «Čingishana gals» (1948). Pirms pāris gadiem Štutgartē klajā bija nākusi A. Egliša noveļu grāmata «Kazanovas mētelis» (1946). Vienu no grāmatā pieminētajiem teiksmainajiem stāstiem par Kazanovas mēteli A. Egļtis, Mērbekas teātra trupas vadītāja O. Uršteina mudināts, pārveido lugu «Kazanovas mētelis» un par šī darba pārtapšanu stāsta: «Ludzīnai ir sakars ar manu grāmatiņu «Kazanovas mētelis», tēlo paša Kazanovas gaitas Jelgavā, kas sataisītas, uzmeklējot Kazanovas memuāru materiālus. Laiks: 1765. gads. Kad Ernests Bīrons tikko atgriezies no trimdas. Piecas ainas ar proloģiņu. Kazanova (jauns mīlētājs) tur visu izrādi uz saviem kamiešiem un dažā āinā autora nemākullīgās tehnikas dēļ tikpat kā nenoiēt no skatuves. Viņa galvenā pretpēlētāja, vienīgā latviete, viesnīcniece.»⁵ Eslingenes teātrim viņš atdod citu pagātnes vielā sakņotu darbu — «Galma gleznotājs» (1948).

Tailfingenas cēlienam A. Egliša daiļradē ir Ipaša krāsa. Eiropas likteņos valdīja apjukums un neziņa, bet rakstnieks bija spēka un daiļrades enerģijas pārpilns, un švābu ciematā radītajiem darbiem raksturīgs romantisks skanējums: viņa noveļu vai lugu darbība rit tālos vēstures laikmetos, tur darbojas spēcīgi varoņi, kvēlo varenas jūtas. Par pelēcīgo dzīves realitāti A. Egļtis šajos gados tikpat kā neraksta, tai viņš atkal pievēršas pēc pāris gadiem, kad klusais Tailfingenas ciemats kļuvis par pagātni.

Egļišu ģimene Tailfingenā nodzīvo līdz 1950. gada sākumam, kad viņiem jāpārceļas uz DP nometni Pfulingenā, no kurienes jūnijā A. Egļtis un V. Janelsiņa dodas uz Gronas nometni pie Brēmenes, bet dažas nedēļas vēlāk — ar transporta kuģi uz Ņujorku. Par aizceļošanas iemesliem A. Egļtis raksta: «Vācijā mums būtu vieglāk eksistēt nekā jebkur citur. Tomēr mēs ne brīdi nešaubījāties, ka jābrauc tālāk. Nepatika varmācīgās Krievijas iespaids, kas tagad bija iesniedzies tik dziļi Eiropā. Bez tam — katrā cilvēkā iemīt zināms dēku gars. Bija dota vienreizēja iespēja ceļot tālāk pasaulē, un, ja Istenās mājas zaudētas, tādām aicinājumam grūti pretoties. [...] Bet pēc

⁵ Vēstule aktierim Augustam Mitrēvicam 1947. g. 6. martā.

pieciem Vācijā nodzīvotiem gadiem bija kļuvis skaidrs, ja vispār kaut kur pārceļties, tad tikai uz Savienotajām Valstīm kā uz varenāko, cerīgāko un «iztaisītāko» zemi pasaulē.»⁶

Jo vairāk kuģis tuvojās svešajam kontinentam, jo draudīgāk uzmācas doma par to, kur šajā plašajā zemē apmesties. Neilgu laiku A. Eglītis nodzīvo Irētā istabā vienā no Ņujorkas rajoniem — Bruklinā, bet tad pārceļas uz kontinenta otru malu, uz «mežonīgajiem Rietumiem», un apmetas Oregonas štatā, Selemas pilsētā, kur jau mājvietu atraduši V. Kārklīns, Z. Lazda, A. Niedra. Oregonas iespaidus A. Eglītis fiksējis romānā «Cilvēks no mēness», par ko vēstulē stāsta: «Tur pavisam maz kas izdomāts. Raibā nule sabraukušo trimdinieku saime Oregonas pavalsts Selemas un Portlandes pilsētās sniedza bagātīgu materiālu kaut veselai romānu virknei.»⁷

Taču Oregonā A. Eglītis uz ilgstošu dzīvi nenoenkurojas, viņš dodas tālāk uz dienvidiem, uz saulaino Kaliforniju, kur vienā no Losandželosas pavadonpilsētām — Pasifika Palisadē pavada visus turpmākos mūža gadus. Sākumā rakstnieks strādā par krāsotāju, krāvēju kādā preču namā un palīgstrādnieku universitātes grāmatu veikalā, bet, kad pazaudēta pēdējā darbvietā, A. Eglītis paliek tikai pie rakstniecības. Par viņa pamatnodarbošanos kļūst vienīgi literārais darbs un žurnālistika, jo rakstnieks dabū pilnvaras darboties Holivudas preses grupā, ko viņš pats raksturo: «Ārzemju preses apvienība, Hollywood Foreign Press Association, ir diezgan slēgta vienība, kuras aktīvo, resp., balsstiesīgo, biedru skaits svārstās no 75—95. Katrai tautībai parasti ir 1, bet ne vairāk par 3 pārstāvjiem.»⁸

Holivudas preses korpusa kolēģus A. Eglītis asprātīgi notēlojis stāstā «Trīsdesmit trešā eglīte»⁹, bet daudzie Holivudā iegūtie iespaidi iestrādāti grāmatās «Lielais mēmais» un «Ekrāns un skatuve» (1992), tajās ir vērojumi par kino vēsturi, kā arī daudzu pasauleslavenu kinoaktieru tēlojumi un sarunas ar viņiem. A. Eglītis ticies un runājis ar P. Ustinovu, G. Peku, A. Hičkoku, K. Kardināli, L. Ulmani, K. Robertsonu, N. Nikolsu un daudzām citām pirmā lieluma pasaules kinozvaigznēm.

Filmu skatēm un Holivudas studiju apmeklējumiem A. Eglītis parasti atlicināja vakara stundas pēc dienas darba, kas pavadītas pie rakstāmmašīnas, un par savu strādāšanas ieražu rakstnieks stāsta: «Kopš kādiem 30 vai 35 gadiem rakstu tikai ar mašīnu. Pirmrakstu tomēr nākas salabot līdz

⁶ Eglītis A. Lielais mēmais. — 130. lpp.

⁷ Vēstule V. Hausmanim 1989. g. 4. decembrī.

⁸ Vēstule V. Hausmanim 1989. g. 2. martā.

⁹ Eglītis A. Ciemiņš no dzimtenes. — Toronto, 1992. — 151.—170. lpp.

nepazišanai. Tikai reti kāda rinda paliek nelabota. Kad salabotais pirmteksts pārrakstīts puslīdz tekošā stāstījumā, sākas vēl pamatīgākas revīzijas. Lai nebūtu jāpārraksta lieli lomi, mašīnrakstītos labojumus ielīmēju vajadzīgās vietās. Man pie rokas vienmēr ir šķēres un līmes pods. Ļoti daudzi rakstnieki savus pirmrakstus stipri saīsina. Es darbojos otrādi. Manas lappuses arvienu pagarinājas, un papīrs apmainās 3—4 un vairāk reizi. Dažāda garuma lappuses vēlāk sagraizu un salīmēju standartlielumā.»¹⁰

Tā diendienā krājušās rindas, lappuses, grāmatas — vesela grāmatu grēda. Emigrācijā A. Eglītis uzrakstījis ap piecdesmit sējumu, lielākā daļa no tiem ir romāni, tad — stāstu un noveļu, tēlojumu un aprakstu grāmatas, lugas. Vienīgi no dzejas A. Eglītis tikpat kā aizgājis, un 1960. gadā iznāk viņa pēdējā dzejoļu grāmatiņa «Trofejas», kurā ietverti seši soneti, tā publicēta divdesmit piecos eksemplāros rokas salikumā un pārdošanā nav parādījusies.

A. Eglīša personībā krustojas trīs lielas, pastāvīgas kaislības jeb aizraušanās, kuru atspulgs atviz viņa daiļradē: tā ir šaha spēle, glezniecība un kalnos kāpšana. A. Eglītis ir azartisks šaha spēlētājs, tādi pa reizei ir arī viņa stāstu vai noveļu varoņi, taču plašākā nozīmē tie dzīvē mil gudrot dažādas kombinācijas un izmēģināt šaha figūru gājienus, bet autoram pašam ir apbrīnojami vēriņš, ass un dzelīgs prāts.

Māksla, konkrētāk — glezniecība, visu A. Eglīša mūžu stāvējusi līdzās rakstniecības mūžai. Amerikā dzīvodams, rakstnieks diemžēl atsaucījies no otas, molberta un krāsu paletes un iztiek vienīgi ar pildāmspalvu: manuskripta rindas virknē rakstāmmašīna, bet nereti attiecīgus, tām piemērotus asprātīgus zīmējumus velk rakstnieka pildāmspalva, piemēram, arī vēl 1992. gadā izdotajā stāstu grāmatā «Ciemiņš no dzimtenes».

Mākslinieku dzīves kvintesenci A. Eglītis uzbūra romānā «Homo novus», taču arī viņa darbos, kas tapuši emigrācijā, bieži ieraugām kādu gleznotāju vai skulptoru, un rakstnieks kavējas pārdomās par mākslas likteņiem un problēmām. Romāna «Cilvēks no mēness» darbībā iesaistās pat divi gleznotāji — Ģedimins Kūrs un Bierants, lugā «Galma gleznotājs» A. Eglītis tēlo dievišķās dzirksts apmirdzēto Leonardo da Vinči un viņa skolnieku, mākslas vide ienāk romānā «Malahīta dievs» un pēc tā veidotajā lugā «Jolanta Durbe». Taču pats galvenais guvums, ko A. Eglītis mantojis no studijām V. Tones portretu darbnīcā un Mākslas akadēmijā, ir Īpaša prasme saskatīt cilvēka Īpatnību, tikai viņam vien raksturīgo. Rakstnieks ir nepārspēts raksturu meistars latviešu literatūrā. Savu modeli grāmatas lappusēs

¹⁰ Redakcijas intervija // Žurnāls. — 1982. — Nr.2. — 4. lpp.

zīmējot, viņš nebīstas saasināt pamatkontūras, zīmējums nereti ir ironisks, pat robežojas ar sarkasmu, liriskiem, jūtīgiem sapņotājiem rakstnieks savu uzmanību nedāvā. Taču tas nenozīmē, ka viņš būtu tikai sauss, racionāls analītiķis, gluži otrādi, ironijas un sarkasma bruņas rakstnieks liek lietā, lai aiz tām aizslēptu savu viegli ievainojamo un jūtīgo sirdi, kam atļauj atklāties vienīgi mazo zēnu un meiteņu siltajā, jaukā notēlojumā daudzajos stāstos un novelēs.

Un trešā aizrautība — tie ir kalni. A. Eglītis ir kaislīgs alpīnists, un tieši te izpausmi var gūt viņa romantiķa un sapņotāja stihija: tās ir ilgas pēc tālēm, ko simbolizē kalni. Krājumā «Teoduls Supersakso» ievietotajās leģendās alkas pēc kalniem pāraug Teodula neremdējamā, neslāpējamā stihijā — kalnos cilvēks nonāk saskarsmē ar pašām galējām problēmām: te pasaules varenums un bezgalība labāk apjaušama, daudz tuvāka nekā līdzenumā ir dzīvības un nāves robeža. Nereti A. Eglīša varoņi pie tādas nonāk un tad rod spēku sakoncentrēt visu enerģiju, lai izturētu un neļautu pārtrūkt dzīvības pavedienam. A. Eglīša veselība nav bijusi nekāda stiprā, to iedragāja jaunības gados pārciestā tuberkuloze, kam viņš sīksti turējies pretī, aktīvi darbojies, lai nomāktu baigās slimības draudus, un talkā viņam nāca kalni. Alpīnistu ikdiena rādīta aprakstu grāmatā «Divi kāpieni» (1961), kalnā kāpēju likstas un nedienas attēlotas romānā «Bezkaunīgie vēči», bet romantizētā skatījumā kalni un to pārvarēšanas grūtības parādās dēku romānā «Adžurdžonga» (1951).

Tā latviešu tautas daļa, kas kara beigās bija spiesta doties Rietumu virzienā, šo cilvēku pārdzīvojumi, likstas un likteņi ienāk grāmatā «Sīkstā dzīvība» (1950) ievietotajos 15 stāstos un novelēs. Mūsu tautieši kuģi vai zvejnieku laivā devās uz Vāciju vai Zviedriju, bet rakstnieka skatiens tālāk izseko viņu gaitām bēgļu nometnēs, kur varēja iepazīt dažādus cilvēku raksturus, tikumus un arī viņu nelaimes un bēdas. Pavisam dramatiska ir bijušo latviešu leģionāru situācija, jo bēgļu nometnēs viņus negribēja pieņemt (novele «Seržants Klaipts»).

Sarežģītajos, smagajos karā izpostītās Vācijas apstākļos izvirzījās aktuāla problēma par izdzīvošanu. Bija tādi, kas, spekulējami ar amerikāņu cigaretēm, šokolādi un kafiju, ātri tika uz zaļa zara, bet A. Eglīša patiesas simpātijas pieder cilvēkiem, kam nav nekā vairāk kā vien viņu kailā dzīvība. Arī viņi ar kundzi Veroniku devās no pussagrautās Berlīnes uz Vācijas dienvidiem ar vieglu ceļasomu rokās, un smieklīgi šķīta tie vīri un sievas, kas vilcienā centās iestūķēt pēc iespējas lielāku mantu blāķi. Viens no tādiem jaunās dzīves saimniekiem, uzvārdā Sociņš, tēlots dialoga formā rakstītajā

novelē «Cūka», bet vēlāk šis tēls plašāk izvērstis A. Eglīša lugā «Labāki cilvēki».

Rakstnieks jūt līdzīgu pusaugu zēnam Arno, kas, izsalkuma rēgu prom gaidāms, pūlas sacerēt visādu visgaršīgāko ēdienu receptes (stāsts «Izsalkuša zēna pavārgrāmata»), šādu puisēnu viņš pazinis, tas dzīvojis kaimiņu mājās. Tailfingenā pieredzētais gūst atbalsi arī noveļu krājumā «Švābu kapričo» (1951), kas ir vienīgā A. Eglīša paša izdotā grāmata — Oregonā viņš pavisam Isu brīdi vada apgādu «Rīga». Savus pieredzējumus, veidojot apgādu «Rīga», A. Eglītis notēlojis stāstā «Teiksmainais apgāds Rīga».¹¹

Plašs un ražens A. Eglīša daiļrades posms aptver Pasifika Palisades gadus, te krājas vesela rakstnieka sacerēto grāmatu bibliotēka: romāni, lugas, stāstu vai noveļu krājumi, tēlojumi, apraksti.

A. Eglītis izkopies īpatnu vēstījuma žanru, kas cieši robežojas ar stāstu vai noveli, un dažkārt visai grūti nošķirt tēlojumu no stāsta, jo parastā dzīves atgadījumā rakstnieks prot saskatīt tik daudz patiesa dramatisma, ka tēlojums pārvēršas novelē. Rakstnieks pats apakšvirsrakstos savus īsās prozas žanra apzīmējumus diferencējis: grāmatas «Neierastā Amerika», «Karuselis», «Sveiciens Ofijai Ozo» sauktas par tēlojumiem. Visai augsti tos vērtējis literatūras kritiķis J. Rudzītis: «Anšlava Eglīša tēlojumu grāmatas «Neierastā Amerika» (1954), «Karuselis» (1956) un «Sveiciens Ofijai Ozo» (1958) ir pārākas par dažu viņa romānu.»¹²

Stāstu krājumu «Tiesa nāk» (1967) A. Eglītis nosaucis par «zvērīnātā piezīmēm», bet par novelēm un stāstiem dēvēti krājumi «Uguns pilsēta» (1946), «Sīkstā dzīvība» (1950), «Pēdējais mohikānis» (1969), «Pasmaidot» (1970), «Kas izpostīja latvisko stūrīti» (1977), «Mana banka» (1982). Stāstu un noveļu grāmatas veidojot, jaunā krājumā dažkārt ietvertas jau agrāk publicētas noveles.

Tēlojumi A. Eglītim visvairāk saistās ar Ameriku, pirmajos gados tālais kontinents, tā paražas un ļaudis viņam liekas neierasti, reizēm svešādi, un tālab pirmajai ASV rakstītajai grāmatai viņš liek virsrakstu «Neierastā Amerika». Šajā un citos krājumos apkopoto tēlojumu pamatā ir kāds konkrēts dzīves vērojums. Pirmās personas formā autors stāsta par paša izjusto un piedzīvoto, par tēlojumu varoņiem nereti kļūst rakstnieka paziņas, draugi vai kaimiņi, ar tādu pašu siltumu viņš tēlo arī dažādus zeņķus un meitenes, uztverot viņu skaidro, nesadulķoto iekšējo pasauli. Ikdienišķajam

¹¹ Eglītis A. Ciemiņš no dzimtenes. — 193.—206. lpp.

¹² Rudzītis J. Latviešu literatūra emigrācijā // Arhīvs. — 1966. — 6. sēj. — 33. lpp.

rakstnieks prot piešķirt māksliniecisku pievilcību, visparastākās realitātes pārvēršas mākslas patiesībā. Tēlojumi un stāsti apliecina rakstnieka izcilo novērošanas spēju, kas trenēta un kopta arī portretu meistardarbnīcā studiju gados Rīgā. Tēlojumu līdzdalībnieks parasti ir autors, viņš stāsta par satiktiem vai redzētiem cilvēkiem, nereti, kā tas norādīts krājumā «Sveiciens Ofijai Ozo», Anšlava Eglīša tēlojuma varoņi dzīvo turpat Monumenta ielā, kur ir arī viņa mājvieta, un viens no stāstiem tā arī saucas «Mana iela», bet pamatattieksmi pret cilvēkiem A. Eglītis izteicis tēlojumā «Nakts noskaņas». Autors atgriežas no filmu skates Holivudā, apkārt ir nakts, bet cilvēki vēl ir nomodā, un rakstniekā dzimst doma: «Cik bezgala dažādi cilvēki, cik nesavienojamas pasaules. Par katru no viņiem varētu uzrakstīt veselu stāstu. Varu viegli iztēloties viņu mitekļus, tikpat atšķirīgus kā viņu izskats.»¹³

Vienu no viņiem ieraugām tēlojumā «Krietnais, laipnais Fišs». Kāds kaimiņš autoram sāk stāstīt par jaunienākušu pilsētas iedzīvotāju Gideonu Fišleбенu, pavecu, ļoti laipnu kungu, kas labprāt ierodas ģimenes svinībās, līdz nesdams dārgas dāvanas, un kas īpaši mīl bērnus, apdāvinādams viņus ar saldumiem un rotaļlietām. Taču kādā dienā šo viesmīlīgo, jauko kungu policisti apcietina, jo izrādās, ka tas ir rūdīts laupītājs, kas ilgus gadus, dodamies «komandējumos» uz citām pilsētām, azartiski nodarbojies ar banku aplaupīšanu, bet labsirdība pret bērniem viņam bijusi tikai pēdu slēpšanas līdzeklis.

Arī šajā gadījumā tēlojums neviļus pāraug stāstā un robežojas ar noveli, kaut gan pamatā te ir stāstījums, ne pašas tēlotās personas psihisko norišu apraksts.

Dažkārt par tēlojumu varoņiem kļūst literāri tēli, un autors no savas stāstītāja pozīcijas atsakās, tā, piemēram, notiek ar stāsta «Sveiciens Ofijai Ozo» varoni Eibiju Naiku, kas īstenībā ir Alberts Ratnieks, bet viņa iemīļotā Ofija Ozo — Ofēlija Ozoliņa. Stāsts uzrakstīts ar izcilu humora izjūtu. Krājuma pēdējā tēlojumā «Baltā vistiņa» autors apraksta pats savu darba dienu, pasludinādams sevi par neganti slinku radījumu un beigās izteikdams zīmīgu atziņu: «Noraizējies, sapīcis, sirdsapziņas pārmetumu sagrauzts, es beidzu savu darba dienu. Nāk prātā Raiņa aforisms — mūžā, gadā, dienā esot tik un tik daudz minūšu: «Uzmanies, ka neizkaisi kādu no tām velti!»»¹⁴

¹³ Eglītis A. Sveiciens Ofijai Ozo. — [Ņujorka]: Grāmatu Draugs, 1958. — 110. lpp.

¹⁴ Eglītis A. Sveiciens Ofijai Ozo. — 237. lpp.

Grāmatā ir daudz labestības, gaišs skatiens uz cilvēkiem un dzīvi, kurā pat visparastākajām norisēm piemīt liela pievilcība.

Dažā ziņā līdzīga ir grāmata «Karuselis», kuras apakšvirsrakstā īpaši uzsvērts: «ikdienas tēlojumi». Arī te stāstu centrā ir pavisam parasti notikumi, daudzu šo tēlojumu varoņi ir pusaudži vai bērni, un viņu pasauli rakstnieks tēlo ar īpašu siltumu. Arī šajā krājumā ievietotajos stāstos darbojas autors pats, kā, piemēram, tēlojumā «Maruta». Te rakstnieks, jau iepriekš klusībā nošausminājies, gaida kādu paziņu ierašanos, kuri grasās aplūkot Holivudu un dažas dienas paviesoties. Viņš izdomā visvisādas briesmīgas situācijas: kā bērni plosīsies, sajauks māju un izvazās manuskriptu, taču izrādās, ka astoņgadīgā Maruta ir ļoti kārtīga, jauka meitene, kas piedevām perfekti pārziņa kinoaktierus.

Vēl viens pusaudzis notēlots stāstā «Pedrito», un atkal autors neslēpj savas simpātijas pret jauno paaudzi. Pedrito ir kāds meksikāņu zēns, kas, zobus sakodis, uzvar sacensībās par ilgāko stāvēšanu uz galvas, bet vēl liksmāks par uzvarētāju ir Pedrito tēvs.

Krājumā tēloti nelieli atgadījumi un notikumi, tās ir sīkas mikropasauļtes, no kurām kopumā summējas lielā dzīve, bet autora sirds tā arī paliek atvērta vienkāršajam, parastajam cilvēkam, kam vajadzības gadījumā viņš gatavs piedot un kādu pārestību pieciest. Stāstos mazāk jaušams A. Egļītis kā dzelīgs smējējs, vairāk — kā sirsnīgs, iejūtīgs cilvēks, kas prot ieklausīties citu neveiksmēs un likstās un nebīstas, ja tas vajadzīgs, pavīpsnāt par sevi.

Tēlojumu, stāstu un noveļu krājumā «Mana banka» arī pārsvarā ir konkrētās realitātes atspulgs («Mana banka», «Krāsotājs», «Karalis Brusubārda»), bet te paviz arī fantastiskas ainas stāstā «Lidojums saulgriežu naktī», kad uz zemes ar īpašu lidaparātu ierodas Mēness iedzīvotāji un izbrīnā, cita starpā, noraugās vergu darbā nometnēs Sibīrijā. Bieži šo stāstu un tēlojumu darbība notiek Ziemassvētkos, saulgrieži saistās ar īpatnu noskaņu un atmosfēru, cilvēki tad vairāk atmaigst un ir garīgi atvērtāki. 1970. gadā izdoto krājumu «Pasmaidot» autors apakšvirsrakstā nosaucis par «saulgriežu stāstiem».

Krājuma «Mana banka» varoņi ir tie paši vienkāršie mūsu tautieši, kas pie spožām un augsti situētām vietām nav tikuši. Ironija un smelze savijas krājuma pirmajā stāstā «Mana banka». Vārdā nenosaukts mājas tēvs, vedams savu viesi uz Dziesmu svētkiem Pasadenā, ik pa brīdim lepnī norāda uz dažādām ēkām, piebilstams: «Tā ir mana banka.» Izrādās, ka savu visai trūcīgo kapitālu vīrelis ieguldījis daudzās bankās, jo viņu māc bažas, ka no šīm bankām kāda varētu bankrotēt. Bet smaidam līdzī nāk realitātes smel-

dze: «No pensijas vairs nekā nevar nolikt. Jāpietiek ar to, cik ienes procentes, un to pašu noēd inflācija.» Un tālāk: «Es par savu ietaupījumu pirkšu labi skaistu kapa vietu. Esmu jau nolūkojis. Piekalnē, ar skaistu skatu pāri visai pilsētai līdz pat okeānam. Skaidrā laikā var saredzēt pat salas!»¹⁵ Tas ir viss dzīves ieguvums: dažas pēdas zemes un cerība, ka, lielajā mierā aizejot, varēs raudzīties okeāna tālēs, bet tad arī ne uz dzimtenes pusi.

Satīriska tonējums ar konkrētu tēmējumu uz vēsturisku personu, garu izsaucēju, jaušams stāstā «Pusnakts balss», kura varonis profesors Dāvids Jonotāns Spilkums mājas klusumā cenšas saklausīt sen aizgājušu slavenu cilvēku balsis no aizsaules, pūlas uzņemt kontaktus ar Raini un Aspaziju, līdz atklājās, ka «garu meistars» ir profesora dēlēns.

Satura ziņā iezīmīgs ir krājumā «Mana banka» ievietotais stāsts «Karalis Brusubārda». Kopš Rīgas sadraudzējies ar teātri un īpaši spilgti tā pievilcību izjutis Vācijā bēgļu laikā, A. Eglītis dzīvo ar domu par teātri un par latviešu aktieriem trimdā, jo daudzi no viņiem pazaudēja dzīvo pamatu — skatuvi — un bija spiesti mainīt profesijas, dziļi pārdzīvodami šķiršanos no mākslas. «Karali Brusubārdā» A. Eglītis tēlo jau diezgan padzīvojušu aktieri Marģeri, kas daudz spēlējis noņemtu inscenējumos Vācijā un vēl emigrācijas teātra trupās Amerikā, līdz beidzot par viņa vienīgo lomu kļuvis Ziemassvētku vecītis gadskārtējās ģimenes svētku reizēs, taču «Marģerim teātris nebija tikai izklaidēšanās vai izprieca, bet gan dzīves jēga»¹⁶.

Mūžs pagājis, pie ilgotām lomām Marģeris nav ticis, vismaz saulgriežu vakarā Ziemassvētku vecā lomu viņš grib nospēlēt — karaļa Brusubārdas kostīmā, par ko no sievas puses saņem, protams, tikai nievas. A. Eglīša stāstos un novelēs aktīvi kareivīgā puse nereti ir sievietes, bieži viņas ir ģimenes situācijas un pat sabiedriskās dzīves noteicējas.

Stāstos un novelēs A. Eglītis reti kad tēlo atklāti dramatiskas vai traģiskas situācijas, visbiežāk viņš stāsta, kā pats saka, «pasmaidot», rakstnieks nesteidzas ar līdzjūtības apliecinājumiem saviem varoņiem, viņš ļauj runāt pašai tēlotajai situācijai un panāk spēcīgu dramatisma iespaidu. Tā notiek arī stāstā «Karalis Brusubārda», kas pēc stāstījuma manieres ir drīzāk komisks, taču tajā izskan aktiera, mākslinieka, no savas dzimtenes atrauta cilvēka traģika.

Tuvas tēlojumiem ir vairākas A. Eglīša dokumentālās prozas grāmatas: «Divi kāpieni» (1961), «Trešais zvans» (1965) un «Lielais mēmais» (1972). Grāmatā «Divi kāpieni» autors detalizēti un precīzi apraksta, kā notikusi

¹⁵ Eglītis A. Mana banka. — [Ņujorka]: Grāmatu Draugs, 1982. — 9. lpp.

¹⁶ Turpat. — 231. lpp.

uzkāpšana divās kalna virsotnēs, ievadā aizrādot: «Šeit notēlotie divi kāpieni, saprotams, var interesēt tikai pavisam nedaudzus kalnu mīļotājus, varbūt tikai šo kāpienu dalībniekus, un arī par tiem neesmu īsti drošs. Tāpēc grāmatīņa iespiesta tikai 200 eksemplāros...»¹⁷

1963. gadā rakstnieka ierasto un regulāro darbu pārtrauc divas plašas turnejas pa ASV pilsētām un Kanādu. Rakstnieks tad sapulcē nelielu grupiņu aktieru, to vidū ir A. Tipāns, viņa kundze Spodra un jauna debitante Maija Cukura. Ar viņiem autors iestudē savu lugu «Cilvēks grib spēlēt» un pats viesturnejas laikā veic skatuves strādnieka funkcijas, tālab grāmatai «Trešais zvans» A. Eglītis līcis ironisku virsrakstu: «Skatuves strādnieka piezīmes». Grāmatā ironiski komiskā stilā atainots viesturnejā pieredzētais un piedzīvotais, taču šim darbam ir krietna kultūrvēsturiska nozīme, jo tas ir plašs un vispusīgs latviešu mākslas un kultūras darbinieku portretējums. Te tiekamies ar daudziem latviešu rakstniekiem, gleznotājiem, aktieriem un sabiedriskajiem darbiniekiem, kas izkļiedēti pa visu milzīgo Ameriku. Šī grāmata ir objektīva liecība par latviešu garīgo potenciālu emigrācijā sešdesmito gadu sākumā.

Pasaules kinovēsturē ievērojama vieta ir jau pieminētajai A. Eglīša grāmatai «Lielais mēmais», jo līdz šim neviens no latviešu kinozinātniekiem nav uzrakstījis pārskatu par kino attīstību kopš šī mākslas veida sākumiem līdz mūsdienu kinoprodukcijas citadelei Holivudai. Grāmatā iestarpināti arī daudzi vērtīgi autobiogrāfiski stāstījumi.

Autobiogrāfisks un reizē beletristisks raksturs ir jaukajai, saulainajai atmiņu grāmatai «Pansija pili» (1962), kas apakšvirsrakstā saukta par «atmiņu romānu». Par piedalīšanos brīvības cīņās A. Eglīša tēvam Viktoram Eglītim bija piešķirts Inciema pusmuižas centrs Turaidas pagastā, un Inciemu A. Eglītis, līdzīgi Aspazijai, varētu saukt par savu «saulaino stūrīti», vismaz saules gaišuma apmirdzēts ir viņa stāsts par Inciema vasarām, Inciema plašās pils iemītniekiem un latviešu kultūras darbiniekiem, kas tur viesojušies.

Vislielāko vietu A. Eglīša literārajā ražā ieņem romāni, kopš 1952. gada viņš vienojas ar laikraksta «Laiks» izdevēju H. Rudzīti un raksta savus romānus šim izdevumam. Tas jāņem vērā, romānu māksliniecisko specifiku vērtējot. A. Eglītis savus plašos prozas darbus apzināti adresējis plašam lasītāju pulkam, turklāt izstrādājot īpaši spraigu stāstījuma veidu, lai ieinteresētu lasīt ne tikai kārtējo, bet arī nākamo laikraksta numuru.

¹⁷ Eglītis A. Divi kāpieni. — Šipenville, 1961. — 2. lpp.

Trimdā uzrakstīto A. Eglīša romānu skaits ir milzīgs, un īpaši aktīvs viņa daiļrades posms ir piecdesmitie un sešdesmitie gadi, cits pēc cita klajā nāk romāni «Laimīgie» (1952), «Cilvēks no mēness» (1954), «Es nebiju varonis» (1955), «Misters Sorrijs» (1956), «Omartija kundze» (1958), «Ilze» (1959), «Malahīta dievs» (1961), «Vai te var dabūt alu» (1961), «Nav tak dzimtene» (1966), «Bezkaunīgie veči» (1968), «Cilvēks mežā» (1970), «Es nepievienojos» (1971), «Piecas dienas» (1976), «Vai zini zemi, citronas kur zied?» (1980). Astoņdesmitajos gados jauni A. Eglīša romāni klajā nav nākuši.

Lielākā tiesa no A. Eglīša romāniem veltīta trimdas realitātes un latviešu aprindu tēlojumam, romānā «Es nebiju varonis» A. Eglītis atgriežas pie Otrā pasaules kara notikumiem, romānos «Ilze», «Vai te var dabūt alu» un «Piecas dienas» dažādās dimensijās ienāk dzīve dzimtenē un šejienes problēmas, taču A. Eglītis romānos mēdz dot plašas varoņu dzīves retrospekcijas, kurās nereti ielaužas viņa paša biogrāfijas lappuses, vai nu tieši, vai aiz varoņu vārdiem paslēptas, rakstnieks romānos mīl ievīt dokumentāli precīzas autobiogrāfiskas epizodes.

Pirmais Pasifika Palisadē uzrakstītais plašais prozas darbs ir romāns «Cilvēks no Mēness», kuru A. Eglītis iesāk ar piezīmi: «Viss, par ko šeit rakstīts, ir tīrs izdomājums.» Taču šajā darbā rakstnieks iekausējis savus vērojumus un pieredzējumus, dzīvojot Oregonas pavalsts pilsētā Selemā. Romāna sižetisko pavedienu veido mākslinieku pāra — gleznotāja Ģedimina Kūra un viņa sievas — ierašanās nelielajā Silvertaunas pilsētā. Rakstnieks sulīgā mirdzumā noraksturo turienes latviešu sabiedrību, uzburdams reti kolorītu literāru tipu parādi, bet nobeigumā Ģedimins ar kundzi, gluži tāpat kā tas bija ar A. Eglīti, Silvertaunas pilsētu atstāj, un vietējās aprindas jūtas kā atbrīvotas, kā aplaimotas, jo šie divi cilvēki ar savām garīgajām interesēm un neprasmī iekļauties sabiedriskās rosišanās kņadā viņiem šķiet kā no citas planētas nākuši, Ģediminu viņi uzlūko kā cilvēku no Mēness.

Sižeta uzbūve šajā romānā nav sarežģīta, tajā maz draisku pavērsienu, bet, tāpat kā novelēs un stāstos, īpašu krāsainību un pievilcību autors prot piešķirt visparastākajam dzīves ritējumam, plašā panorāmā parādot latviešu emigrantu dažādos likteņus jaunajā mītnes zemē, dažādās dzīves izpratnes un ceļus pretim laimei. Ātrāk iedzīvojušies tehniskās inteligences pārstāvji, bet mākslas pasaules cilvēkam svešajā vidē iejusties ir daudz smagāk. Veiksmīgi uz priekšu ticis inženieris Tarvids, par situācijas saimnieku drīz kļuvis siernīcas priekšnieks varenais Kambala, taču no vienas darbavietas uz otru kļīst mūžīgais fantast Hjalmarš Pūriņš — nepārtraukti viņš kaut kur iekār-

tojas darbā, nepārtraukti viņš ir pārliecināts, ka jaunā darbavieta būs vislabākā, bet atkal un atkal smalkais estēts, kas katram profesijas veidam izdomā Ipaši piemērotu tērpu, spiests atzīt, ka kārtējais darbs viņam gan izrādījies gaužām nepievilcīgs.

Ar Ipašām simpātijām A. Eglītis noraksturo kādu pāri — Oboi kundzi un viņas vīru Džoni, kas Istenībā ir Jānis Amats no Liezeres Amatiņiem un svešajā pusē dzīvo ar iluzoru sapni — atrast reiz savu iemīļoto jaunības draudzeni, kas trimdā pārtapusi par enerģisku un robustu biznesmeni Džonsona kundzi. Vēlāk šo zudušās jaunības mīlestības meklēšanas motīvu A. Eglītis ietver lugā «Pēc kaut kā cēla, nezināma».

Kompozicionāli romāna centrā ir lielais sarīkojums Silvertaunā, kur ar žilbinošu eleganci rakstnieks notēlo dažādos saieta dalībniekus, grupu un biedrību naidošanos un kašķēšanos, nereti pat bez dziļāka iemesla. Nesatīcība un savstarpēji kļūviņi, kā var spriest no A. Eglīša romāna, mūsu tautiešus pavadījuši arī tālajā zemē.

Romāns «Cilvēks no Mēness» turpina «Homo novus» uzsākto mākslinieku raksturu tēlojumu. Te ir smalkais, pret sevi Ipaši prasīgais Ģedimins Kūrs, kas smagi pārdzīvo, ka, iztiku pelnot, jāķeras arī pie pasūtījuma darbiem un jārada kaprīzu dāmu portreti, taču līdzās viņam A. Eglītis nostāda otru mūzas kalpu — Latvijā plašu slavu iemantojušo Bierantu Pāvelkopu, kas mīl iebaudīt lieku mēriņu un dzīvo saldās ilūzijās, ka viņš ir lielākais no lielmeistariem, taču, otu rokās paņēmis, viņš neprot vairs ar to rīkoties, tik vien palikusi no Bieranta kā viņa dižošanās.

A. Eglītis romāna varoņus portretē ar zināmu ironiju, reizēm kļūst sarkastiski ass, taču cauri romānam aužas rezignētas pārdomas par mūsu tautas pārstāvjiem, kurus kara vētra aizdzinusi tik neganti tālu no dzimtenes un kuri tur, tālajā Silvertaunā, pūlas saglabāt savu latvietību.

Ipaši nozīmīga ir A. Eglīša romānu triloģija: «Nav tak dzimtene», «Cilvēks mežā» un «Vai zini zemi, citronas kur zied?». Spēku izvietojums šajos romānos ir apmēram tāds pats kā nule aplūkotajā darbā. Centrā atkal ir mākslinieks, radoša personība Roderiks Turaidis (īstā vārdā Reinis Turalvs) — rakstnieks, kaut arī tikai divu nelielu grāmatu autors. Taču A. Eglīša attieksme pret savu varoni šajā triloģijā ir citāda nekā romānā «Cilvēks no Mēness», kur rakstnieks par Ģediminu Kūru runāja ar istu līdzietību, jo mākslinieks neprata atrast savu vietu pragmatiskajā pasaulē. Tāpat klājas Roderikam Turaidam, taču A. Eglītis pret viņu attiecas ar izteiktu, neslēptu ironiju un Ipaši pirmajā romānā par Roderiku gandrīz nepārtraukti stāsta ar smīnu.

Neparasti ir Roderika dzīves meti: dzīvodams Dānijā, viņš iemantojis rakstnieka slavu un Amerikā ierodas pēc turīga mecenāta Matveja Mārkalna uzaicinājuma. Mārkalns nodibinājis stipendiju un pats piešķir to Roderikam, lai sniegtu palīdzīgu roku latviešu literātam svešatnē. Romāns «Nav tak dzimtene» sākas ar Roderika ierašanos Losandželosas lidostā, un, tēlojot rakstnieka pirmos soļus tālajā kontinentā, A. Eglītis gūst iespēju parādīt, cik neparasta, dīvaina un svešāda izliekas eiropietim šī zeme, taču reizē viņš izsmej Roderika pārgudrību un pārliecīgi kritisko attieksmi pret Amerikas realitāti, tā droši vien jaunajā zemē ieradās ne viens vien atbraucējs no Eiropas.

Romāna personāžs nav īpaši plašs, tur ir nedaudzi cilvēki, taču katrs no tiem individualizēts par visai savdabīgu raksturu. Te ir dulburīgais Roderiks Turaidis, kas izliekas gan pārgudrs un īstenībā ne rindas svešajā zemē nespēj uzrakstīt, A. Eglītis atstāj vietu šaubām par Roderika literāta spējām vispār, un tomēr Roderikam ir kāda zelta vērtā īpašība — tas ir viņa godīgums un spēja neieļauties kompromisos ar dzīves saimniekiem.

A. Eglītis Turaidam dod trīs patvēruma vietas, un no katras viņš aiziet. Lielmanīgā mecenāta Matveja Mārkalna mājās viņš dabū iepazīties ar stipendijas devēja divkosību. Otrā patvēruma vieta ir kāds ārpilsētas grausts, kur ar savu suņu gvardi mitinās saulesbrālis Dancis Basenijs, kas strādāt nevižo, gatavs iztikt pusbadā, bet, tikko iegūts kāds labāks kumoss, tas tiek noziedots suņu kompānijai, kuras lielāko un lempīgāko pārstāvi Kasparu Roderiks drausmīgi ienīst. Ilga palikšana pie Danča Roderikam nav, un viņš pārceļas pie trešā saimnieka, uzņēmīga biznesmeņa Ziedoņa Andersona, kam ir savāda profesija: viņš nodarbojas ar vecu ēku nojaukšanu, talkā ņemot buldozeru, un tālab rakstnieks viņu dēvē īpatni trāpīgā vārdā par «dragātāju». Andersons ir robusts un prasts, ar laipnības finesēm viņš nemokās, briesmīgi daudz ēd un ir uzkrītoši skops, taču — Andersona rokās ir nauda un arī vara! Tāds ir jaunās realitātes pamats.

Roderiks Turaidis ilgi Andersona paspārnē izturēt nevar, uz brīdi viņš atgriežas Mārkalna mājā, bet tad notiek romāna varoņa lielā atsacīšanās, jo viņš beidzot grib būt brīvs no jebkādas aizbildniecības: «Es nevēlos strādāt un dzīvot totālā aizbildniecībā un esmu paradis pats atrisināt savas problēmas. Jums varbūt nemaz nevar ienākt prātā, ka manas problēmas man ir mīlas un, vismaz dažas no tām, es nemaz nevēlos atrisināt.»¹⁸

¹⁸ Eglītis A. Nav tak dzimtene. — [Njujorka]: Grāmatu Draugs, 1966. — 338. lpp.

Turaids atsakās no Mārkalna stipendijas, no Ziedoņa Andersona solījuma par algas pielikumu un aiziet uz nomaļu mežmalu, kur grasās uzslīēt telti, un stāstījuma gaitā maz pamazām ir pārvērtusies rakstnieka attieksme pret savu varoni: jā, viņš ir pārgudrs, jā, viņš ir slinks un reizē liellīgs, un tomēr Roderiks morālā ziņā ir pārkāps par turīgo Mārkalnu vai Andersonu, jo viņš tomēr saglabājis savas personības brīvības un neatkarības apziņu.

Romāns beidzas it kā atvērti, ar zināmu kompromisu: pie Roderika ierodas Andersona meita Pērse, kas jutusi simpātijas pret dīvaino atbraucēju, taču mīlestības tēlojumam šai romānā A. Egltis nav ierādījis vietu.

Pēc dažiem gadiem A. Egltis atgriežas pie Roderika Turaida likteņa tēlojuma un to izrisina 1970. gadā publicētajā romānā «Cilvēks mežā». Tā ir triloģijas otrā daļa, taču pēc tēlojuma veida romāns atšķiras no triloģijas sākotnējās daļas: te mazāk vietas A. Egltis velta savu varoņu raksturojumam, vairāk uzmanības koncentrējot viņu psiholoģijai.

Arī šajā romānā A. Egltis iztiek ar samērā nelielu personu skaitu, un tie galvenokārt ir no iepriekšējā romāna pazīstamie varoņi: Roderiks nu ir apprecējies ar bagātā Andersona meitu Pērsi, bet viņu laimi aptumšo Danča ierašanās, kas pametis savu sievu Jadvīgu un Pērses un Roderika mājā ierodas līdz ar sirdsmīļoto suni Kasparu. Iztikas meklējumos Roderiks vēlreiz atgriežas Ziedoņa Andersona kantorī, epizodiski romānā parādās vēl Matvejs Mārkalns.

Salīdzinājumā ar pirmo romānu triloģijas otrās daļas darbība rit gausāk, jo rakstnieks šoreiz ir vairāk kopā ar savu Roderiku Turaidu — Ipatni, varbūt savvaļnieku, sava veida dumpinieku, kas nevar un nevar iedzīvoties Amerikas labiekārtotajā Istenībā. Taču rakstnieks te nepavisam negrasās spriest tiesu par kādas valsts realitāti, vienkārši izrādās, ka pastāv plaša starp Roderika Turaida principiem un konkrēto Istenību, un šo plaisu romāna varonim neizdodas pārkāpt. Ar stipro, patstāvīgo Andersona meitu Pērsi Isti saskanīgas attiecības viņam neveidojas, kaut arī sievastēvs meitai atvedis un mežmalā uzstādījis nojaukšanai paredzētu māju. Bet Roderiks Turaids joprojām grib saglabāt savu personisko brīvību un patstāvību, viņš negrib būt atkarīgs ne no viena un tālab atkal metas bēgt, šoreiz atpakaļ uz Eiropu — uz Dāniju, pirms aizbraukšanas Pērsi atstājot vēstules rindas: «Es jūtos kā nomaldījies. Iebriidis biezos brikšņos. Pazudis. Lai tavai intelligentajai mātai Abavai nebūtu iemesla mani joprojām dēvēt par iegātni, šeit paliek mana māja.»¹⁹

¹⁹ Egltis A. Cilvēks mežā. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1970. — 338. lpp.

Te arī ietverta romāna kvintesence, kas sasaucas ar tā virsrakstu — šie cilvēki, un vispirms Roderiks, ir kā biezā mežā nomaldījušies, viņi meklē cits citu un tā arī paliek vientuļi, to otro neatraduši. Varoņu psiholoģisko attieksmju tēlojums vēl vairāk sabiezināts pēc romāna «Cilvēks mežā» motīviem veidotajā lugā «Lūdzu, ienāciet, ser!», kurā darbojas tikai četras personas — Roderiks, Pērse, Dancis un viņa sieva Jadviga; par lugu pārtapusi viena no romāna epizodēm, to izvēršot daudz plašāku un mainot Roderika garīgo satvaru — lugā viņš parādīts kā radoša, dziļa personība, kamēr triloģijas pirmajā daļā A. Eglītis par sava varoņa daiļrades potencēm jūtami pavīpsnāja.

Romāna «Cilvēks mežā» vēstījumā daudz biežāk nekā pirmajā triloģijas daļā ienāk paša rakstnieka ar romāna darbību nesaistītas reminiscences, it īpaši par literatūru un mākslu. A. Eglītis, piemēram, izsaka savu kritisko attieksmi pret Eiropas modernistu Dž. Džoisa, Ž. P. Sartra, A. Kamī darbiem. Kādā vietā Roderiks Turaidis skatienu pārlaiž grāmatu plauktam, kur goda vietā, protams, atrodas Dž. Džoisa «Uliss», un tālāk seko pārspriedums: «Saprotams, katrs, kas gribēja izskatīties kaut cik inteliģents, turēja šo grāmatu redzamā vietā. Bet tikai retais bija to izlasījis. Turaidis to zināja no paša pieredzes. Vairākkārt viņš bija apņēmīgi iesācis lasīt, tad allaž paguris.

— Kas vēl bija plauktā? Nu, saprotams, Kamī «Mēris». Kā nu bez tā! Tas arī piederējās pie mūsu dienu galda grāmatām, tāpat kā pārliecīgi pārvērtētais Sartra «Riebums»»²⁰

Šajā pārspriedumā atsedzas paša A. Eglīša raksturs: viņš nav radis liekuļot vai izlikties, viņš var teikt tikai patiesību un tikai paša pārliecību, vienalga, vai tā kādam patiktu vai ne, vai tā saskanētu ar attiecīgiem modes uzskatiem vai ne. Un gan no šiem izteikumiem, gan vispirmām kārtām no viņa daiļrades var izdarīt drošu vispārinājumu par A. Eglīti kā pārliecinātu realīstu, kas pilnā mērā apliecinājis šī virziena neierobežotās iespējas.

Pēc desmit gadiem — 1980. gadā — lasītāji vēlreiz tiekas ar Turaidu romānā «Vai zini zemi, citronas kur zied?». Roderiks Turaidis joprojām meklē ceļu: viņš atgriežas savā kādreizējā dzīvesvietā Dānijā, bet istās mājas Roderikam nav arī tur, domas velk atpakaļ uz otru kontinentu, pusapzināti viņš iesēžas lidmašīnā, lai dotos kaut kur pasaulē, vienalga, kurp, tikai prom no Dānijas un pagātnes. Ļoti plaši un detalizēti A. Eglītis apraksta Roderika lidojumu uz Sietlu un tālāk — Losandželosu, pa ceļam viņa nepatika

²⁰ Eglītis A. Cilvēks mežā. — 106. lpp.

vērsta pret kādu tajā brīdī nesimpātisku ceļabiedru Stīvenu, kas, izrādās, ir gleznotājs, un vairākas dienas Roderiks nodzīvo viņa mājā. No iepriekšējiem romāniem atkarojas tas pats māju meklēšanas motīvs: Roderiks ir cilvēks bez mājām, nekur viņam nav ilgāka patvēruma vietas, nepārtraukti viņš nonāk svešu cilvēku pajumtē un aizbildniecībā, bet savas mājas viņam nav, un nākas samierināties ar romānā pausto domu: Latvija ir tur, kur mīt viens latvietis.

Pēc struktūras romāns «Vai zini zemi, citronas kur zied?» veidojas no vairākiem plāniem. Pirmais no tiem — tiešais sižetiskais vēstījums, taču tam A. Eglītis atšķirībā no iepriekšējiem romāniem īpaši daudz vērības neveltī, tajā ir samērā nedaudz notikumu, romāns beidzas ar Turaida atgriešanos pie sievas Pērses un mazliet uzspēlētu saukli, ka viņi nu dzīvos laimīgi.

Liela vieta šajā romānā ir sarunai un pārdomām par mākslu un glezniecību. Rakstniekam labi noder Roderika Turaida garie pārlidojumi no Eiropas uz Losandželosu, lai to laikā varonim dotu iespēju nodoties apcerei.

Īpaši plašu slāni romānā «Vai zini zemi, citronas kur zied?» veido rakstnieka publicistiski krasie politiskie prātojumi par komunisma režīma apstākļiem Latvijā un šīs ideoloģijas kritika. Taču jāpiebilst, ka romāna mākslinieciskums no publicistikas lielā īpatsvara dabū ciest.

Un vēl viena līnija, kas jau dažkārt pavidējusi A. Eglīša prozas grāmatās, ir dokumentāla rakstura ievijumi. Te, piemēram, darbojas dzejnieka V. Damberga atraitne Elizabete Damberga, kas stāsta par savu jaunību un saviem draugiem, tostarp par Viktoru Eglīti un Edvartu Virzu.

Mākslinieciskajā ziņā romāns «Vai zini zemi, citronas kur zied?» atpaliek no triloģijas pirmajām daļām, un tajā nav tās vitalitātes un garīgā spraiguma, kas īpaši valdzināja romānos «Nav tak dzimtene» un «Cilvēks no Mēness».

No A. Eglīša politiskas ievirzes romāniem jāatzīmē «Piecas dienas», kurā sižetu veido kāda emigranta piedzīvojumi, piecas dienas viesojoties Latvijā, romānā ir daudz precīzu vērojumu par septiņdesmito gadu Latvijas realitāti — sadzīviskām nekārtībām un zemo savstarpējo attieksmju kultūru, ekonomisko atpalcību, garīgo apspiestību un izsekošanas iestāžu radīto baiļu atmosfēru. Fonā A. Eglītis izvērš plašu Latvijas vēsturisko likteņu panorāmu.

A. Eglītis iecienījis arī spraigus sižetiski asu piedzīvojumu romānus, par ko literatūras kritiķis Jānis Rudzītis rakstīja: «Citu romānu garajā virknē

Anšlavs Eglītis arvien vairāk sācis pievērsties tikai raitas fabulas un intriģējošā sižeta veidošanai gan dēku, gan «science fiction» žanra vajadzībām.»²¹

Romānā «Adžurdžonga» dominē mazliet romantizēta dēkainība. Tās darbība risinās Tibetas kalnos, kurp neliela ekspedīcija dodas meklēt teiksmainas pātera Pasedeļu kolekcijas. Pa ceļam ekspedīcijas dalībniekiem pievienojas kāds drošsirdīgs pārgalvnieks Tēns, istajā vārdā (jau kuro reizi A. Eglīša darbos!) Ģederts Šķērstēns. Romāna centrā ir Tēna tikšanās ar ngoloku cilts daiļo, teiksmaino valdnieci Adžurdžongu, viņu romantiskā mīlestība, no kuras Tēns augstsirdīgi atsakās. Ar Tēna tēlu A. Eglītis radījis savdabīgu latviešu supermeni, kam piemīt pārdabiska drosme un spēks, un katrā ziņā liela pievilcība. Romāna darbībā iesaistīti arī čekas aģenti, kuru nolūks — sagrābt savā varā Āzijas kalnu apvidu.

Peripetijām bagāts ir arī romāns «Es nebiju varonis», taču šajā darbā cauri dēku pavedieniem A. Eglītis izvīj latviešu tautas likteņstāstu Otrā pasaules kara gados un par stāstījuma objektu pretēji romānam «Adžurdžonga» izvēlas «nevaroni» Raini Ozolāju, ko notikumi un vēstures situācijas dažādi viļņ, vaļņ un zvalsta. Rainis Ozolājs nav parasts leģionārs, viņš mācās Berlīnē virsnieku skolā, kļūst par policijas komandieri, vēlāk cīnītāju frontē un pieredz arī vāciešu necilvēcību un zvērību pret ukraiņu karagūstekņiem. Savukārt kara beigās vairāki bijušie esesieši veikli «pārmaina ādu» un arī uzvārdus un pakalpo amerikāņu administrācijai, bet Rainis Ozolāju laikmeta vēji aiznes uz Meksiku, un romāna varonis it kā starp citu saka: «Man ir sešus gadus vecs dēls, kas runā trijās valodās: latviski, spāniski un angļiski. Tā mēs dzīvojam.»²² Cauri dēkainībai jūtama autora smeldzīgā sāpe par mūsu tautas likteņiem.

Piedzīvojumu meti ir arī romāna «Vai te var dabūt alu?» pamatā. Tā centrālais tēls ir Orests, kas brīvprātīgi piesakās amerikāņu izlūkdienestā un kā spiegs dodas pildīt attiecīgu uzdevumu uz Latviju, jo tur cer sastapt savu sievu Selitu. Romāna tālākā darbība strauji mežglojas Latvijā.

Vairākos romānos — «Misters Sorrijs», «Omartija kundze», «Malahīta dievs» un «Bezkaunīgie veči» — A. Eglītis sev raksturīgajā eleganti ironiskajā stilā raksta par latviešu trimdinieku dzīvi, par viņu sasniegumiem un likstām, no trim minētajiem romāniem divi kļuvuši par pamatu A. Eglīša lugām ar līdzīgu nosaukumu, bet pēc «Malahīta dieva» veidotajai lugai dots nosaukums «Jolanta Durbe».

²¹ Rudzītis J. Latviešu literatūra emigrācijā. — 28. lpp.

²² Eglītis A. Es nebiju varonis. — [Ņujorka]: Grāmatu Draugs, 1955. — 318. lpp.

Dramaturga gaitas A. Eglītis iesāka jau 1942. gadā, savu stāstu «Profesora Eipura orķestris» «sakaustīdams» par lugu. Mūža gaitā rakstnieks vairākkārt pārveidojis savus romānus lugās, taču radījis pilnīgi patstāvīgus citas struktūras darbus, kas nekādā ziņā nav uzlūkojami par viņa romānu dramatisējumiem. Izmantodams prozas darbu motīvus un spilgtākos dialogus, A. Eglītis rakstījis savas lugas gluži no jauna. Šo darbu rakstniekam atvieglinājis apstākļi, ka viņa romānos ir plaši izvērsti, spraigi, it kā noasināti dialogi, kas izmantojami lugā bez lielas pārveidošanas.

Šajās A. Eglīša lugās ieraugām dažādas trimdinieku paaudzes, visbiežāk tās ir trīs. Pirmā paaudze ir pēckara ieceļotāji vai arī pa kādam veclatvietim, kā, piemēram, Klāvs Omartijs lugā «Omartija kundze». Ienācējiem svešajā kontinentā nācies sviedriem vaigā strādāt, līdz viņi sasnieguši zināmu materiālu stabilitāti un stāvokli sabiedrībā. «Bezkaunīgajos večos» tās ir Jānis Bertolds, seniors, ar kundzi Zuzannu, «Jolantā Durbē» — pati Jolanta un arhitekts Filips Riits, «Omartija kundzē» — lugas galvenā varone. Otrā paaudze kā sīkuļi bērni Amerikā ieceļojuši un tur auguši un skolojušies. Trešā, jaunākā — dzimusi svešajā kontinentā, reizumis viņi vairs nerunā gluži nevainojami latviski, nāk ar citādu dzīves uztveri, kas nereti šokē vecāku paaudzi.

Formas ziņā tās ir sadzīves lugas ar darbības izkārtojumu vairākās ainās, koncentrējoties uz samērā nelielu personu skaitu. Rakstnieks intervijā aizrādījis uz nepieciešamību rēķināties ar reālajiem apstākļiem: «No tīri praktiskā viedokļa tomēr der ievērot lugas izrādīšanas iespējas. Daudzinātais Latvijas laiku režisors Jānis Muncis trimdā sarakstīja veselu lielu lugu ciklu «Atdzimšana» ar daudz personām un varenim masu skatiem. Mūsu apstākļos, pat dziesmu svētkos, nekā tamlīdzīga nav iespējams inscenēt.»²³ A. Eglītim prozas darbu pārveidošanu dramatiskos darbos atvieglinājis arī tas apstākļi, ka romānos viņš parasti iztiek ar samērā nelielu personāžu un bez vajadzības neievēd tajos epizodiskus tēlus.

A. Eglīša lugas 1971. gadā publicētas divos sējumos ar apvienojošu virsrakstu «Lūdzu, ienāciet, ser!» (tā saucas pirmajā sējumā ievietotā pirmā luga). Pavisam šais sējumos apkopotas piecpadsmit rakstnieka dažādos laikos sacerētas lugas. Pēc šī kopojuma iznākšanas A. Eglītis sarakstījis vēl trīs dramatiskus darbus, par kuriem stāsta: «Savus pēdējos darbus esmu rakstījis dziesmu svētku vajadzībām, kad varēju atļauties prieku padarboties ar lielāku personu skaitu. Tie ir librets Andreja Jansona dziesmu spēlei

²³ Eglītis A. Vēstule Melburnas teātriniekam // Treji Vārti. — 1986. — Nr. 113. — 49. lpp.

«Homo novus» ar 21 personu, kam runājams teksts Milvoku svētkiem 1983. gadā, un «Spēle ar brāļiem» ar 15 personām 1986. gada dziesmu svētkiem Toronto, Kanādā.»²⁴

Trešais darbs ir kamerluga «Karmen, Karmen!», ko A. Eglītis sarakstījis 1980. gadā, pēc gada — 25. aprīlī Losandželosā notiek šīs lugas pirmizrāde Sanfrancisko Mazā teātra iestudējumā. Šo lugu vēstulē autors raksturojis šādi: «Luga nav nekas sevišķs, domāta ceļošanai, 4 personas. Darbojas dziedātājs ar pavadītāju. Mazajam teātrim gadījās piemēroti aktieri, dziedātāja un veikls pianists. Muzikālie iespaidumi izrādi ievērojami kuplināja. Bet lugu var spēlēt arī bez mūzikas.»²⁵

Šai vienkāršajā komēdijā jūtams īsts meistara tvēriens, tā ir luga ar grafiski skaidru uzbūvi: komēdiju veido piecas ainas, katras nākamās (atskaitot pēdējo) ainas darbību no iepriekšējās šķir pieci gadi. Arī darbojošos personu grupējumā stingra simetrija — divi kungi, divas dāmas, un ar šo četru tēlu palīdzību A. Eglītis rod iespēju noraksturot dažādus emigrācijas pārstāvjus, kuru ceļi ir atšķirīgi. Vietējās latviešu biedrības priekšsēdis Rūdolfs Rumba kāpj pa slavas kāpnēm uz augšu, lugas pēdējā cēlienā viņš jau kļuvis par bagātu biznesmeni un gatavojas balotēties vēlēšanās ASV kongresā. Bet ir citādi cilvēki, kas pieder mākslas pasaulei: slavenā dziedātāja Eihenberga-Ozolkalna un viņas pavadītājs pianists Burkevics. Šaurāks raujas viņu klausītāju pulciņš, mazāks un mazāks sarūk viņu honorārs, vienkāršāks un pieticīgāks kļūst kādreiz elegantās dāmas tērps, bet ir kas augstāks, ko viņa nav spējīga nodot, — tā ir māksla. Lai ietu kā iedams, lai būtu jācīnās ar trūkumu, kamēr pukstēs sirds, Eihenberga-Ozolkalna būs kopā ar mākslu!

Komēdijā «Karmen, Karmen!» ironija, pat sarkasms jauca ar smeldzi, ārēji jautrās komēdijas jēga ir traģiska, un tajā jaušamas rūgtenas pārdomas par mākslinieka likteni, jo dzīvē izgadās tā, ka uz zaļa zara tiek plātīgais, bet izmanīgais Rūdolfs Rumba.

Daudzu gadu garumā rakstītie A. Eglīša raksti par grāmatām un rakstniekiem apkopoti divos «Eseju» sējumos (1990, 1991). Šīs grāmatas veidojot, A. Eglītis gribējis apkopot savu trimdas gadu veikumu publicistikā un esejistikā, taču būtībā te radīta savdabīga trimdas literatūras vēsture, kaut arī rakstnieks uzsvēris, ka šādu uzdevumu viņš sev nav izvirzījis. Eseju grāmatās ir tēlojumi par vairākiem latviešu rakstniekiem, kurus A. Eglītis

²⁴ Eglītis A. Vēstule Melburnas teātriniekam. — 51. lpp.

²⁵ Vēstule V. Hausmanim 1989. gada 25. janvārī.

pats labi pazinis, te kā dzīvs ieraugāms A. Čaks, Ē. Ādamsons, P. Gruzna, V. Kārklīņš, Aīda Niedra. Taču A. Eglītis apcerējis arī lielāku skaitu trimdas rakstnieku grāmatu, un te iepazīstam A. Niedras, Z. Lazdas, E. Kezberes, J. Veseļa, E. Ardensa, T. Zeltiņa, J. Golsvana, Dz. Zeberiņas un vēl daudzu citu rakstnieku daiļradi. Darbu vērtējumos izpaužas A. Eglīša nevainojamā gaume, augstais prasīgums, tēlainā izteiksme un izcilā portretēšanas māksla.

«Esejās» ir divi raksti, kuros A. Eglītis plašā tvērumā pievēršas latviešu rakstniecības situācijai trimdā dažādos laika posmos. Vienā no tiem — «Noklausīta saruna» — A. Eglītis apcer trimdas literatūras problēmas tā saucamajā bēgļu nometņu laikā. Otrs raksts tapis 1962. gadā, un tajā A. Eglītis iezīmē jauno rakstnieku I. Šķipsnas, M. Zeberiņa un G. Zariņa ienākšanu literatūrā.

1992. gada nogalē iznāca A. Eglīša kopoījums «Ekrāns un skatuve», par ko savā pēdējā vēstulē rakstnieks stāsta: «Jau pagājušā gada decembrī nosūtīju Jums savu pēdējo grāmatu «Ekrāns un skatuve», ko iznāca ļoti sasteigt, jo acis tobrīd bija gaužām bēdīgā stāvoklī. Vajadzēja pieņemt klāt vēl rakstus no vairākiem agrīnākiem gadiem utt.»²⁶

Diemžēl Anšlava Eglīša veselības stāvoklis samezglojās, taču viņš pats nekad par to nesūdzējās, vienīgi vēstulē it kā garāmejot piebilst: «Esmu norīkots gultā. Guļus rakstīt neveicas. Baidos, ka nevarēsat salasīt.»²⁷ Taču kāds no tuviem A. Eglīša draugiem — I. Dižgalvis vēstulē no Losandželosas rakstīja: «Tad par Anšlavu Eglīti. Viņi abi ar Veroniku ir ļoti slimī. Veronikas stāvoklis pēdējā laikā ir mazliet uzlabojies, bet Anšlava veselība iet strauji uz leju. Varbūt ir palikušas dienas, nedēļas un varbūt pat mēneši, bet ir ļoti maz izredžu, ka tie būs gadi. Tas ir tikai Jūsu zināšanai, jo Anšlavs un Veronika negrib, ka kāds to zin. Tas ir neatklājams noslēpums.»²⁸

Anšlava Eglīša veselības stāvoklis arvien pasliktinājās, un tomēr, kamēr vien spēja, viņš strādāja, jo rakstniecību uzlūkoja par augstāko sūtību. Viņa jaunības draugs Ilmārs Bastjānis atceras: «Maestro istabas vidū bija viņa darba galds — Istenībā tikai ne pārāk liels rasēšanas galdiņš, grāmatas un vāļa, kur atlaisties. Pie šī galdiņa garu garos gadus Anšlavs Eglītis nācis katru rītu, gandrīz kā ierēdnis uz biroju, un uzticīgi sēdējis un rakstījis stundu aiz stundas. Reiz viņš man teica, ka inspirācija jau esot laba lieta, bet, uz to vien palaižoties, nebūtu uzrakstījis nenieka.

²⁶ Vēstule V. Hausmanim 1993. gada 13. janvārī.

²⁷ Turpat.

²⁸ Vēstule V. Hausmanim 1993. gada 26. februārī.

Līdz pašām beigām, kaut slimība laupīja spēkus, viņa prāts palika ass. Visu mūžu viņš bija veltījis Latvijai. Latviešu tauta, latviešu valoda, latviešu kultūra palika viņa plašo interešu degpunktā.»²⁹

Un tomēr notika nenovēršamais. 1993. gada 4. martā Anšlavs Eglītis aizgāja no šīs pasaules, aizgāja, nevēlēdamies atstāt aiz sevis nekādas laicīgas pēdas: pēc rakstnieka novēlējuma viņa ķermeņi kremēja un pelnus izkaisīja Santa Monikas kalnos. Kalni visu mūžu vilināja Anšlavu Eglīti, kalnos palika viņa pišļi. Mums — grāmatas.

²⁹ *Krasts (Bastjānis) I. Maestro ir aizgājis // Laiks. — 1993. — 17. marts.*

Benedikts Kalnačs

Gunars Janovskis

(dz. 1916)

G. Janovska romānā «Ļaudis pie jūras» (1985), kur tēlota prozaīka jaunības dienu pasaule — Rīga, Bolderāja, vairākās epizodēs darba galvenais varonis, zēns Valdis, risina iedomātas sarunas ar izdevēju Auziņu, kura spiestuve ir Pēterbaznīcas laukumā un kura vaibstos nav grūti saskatīt līdzību ar «Grāmatu Drauga» vadītāju Helmāru Rudzīti. Sapnis par literatūru, rakstu mākslu vada zēna gaitas, un laikam gan tā ir viena no paša autora jaunības dienu zīmēm. Par Gunaru Janovski, kuram «Grāmatu Drauga» apgādā vien iznākušas pāri par divdesmit grāmatu, varam teikt — šis sapnis ir piepildījies. Tomēr līdz tam bija ejams garš ceļa gabals.

Gunars Janovskis dzimis 1916. gada 8. februārī Helsinkos. Viņa tēvs Andrejs Janovskis bija tālbraucēja kuģa kapteinis Krievijas flotē. 1919. gadā Janovsku ģimene atgriezās Liepājā, bet drīz pārcēlās uz Rīgu, kur nākamais rakstnieks mācījās Rīgas pilsētas 4. pamatskolā Pārdaugavā un pēc tam no 1926. līdz 1933. gadam Rīgas 1. Valsts ģimnāzijā. Jau no zēna gadiem tēvs ņēma viņu līdzī zvejas braucienos, kas palikuši spilgtā atmiņā, bet pašas sirsnīgākās atmiņas rakstniekam saistījušās ar mazajām Pārdaugavas ieliņām un diviem ciemiem pie Daugavas ietekas jūrā — Daugavgrīvu un Bolderāju. Romānā «Ļaudis pie jūras» G. Janovskis, par savu varoņu likteņiem domājot, raksta vienlaikus dziļi personiskus vārdus:

«Daugavgrīva un Bolderāja — divi zvejnieku ciemati abpus Lielupes ietekai Daugavā. Par viņiem domājot, es patapināšu kāda ziemeļu rakstnieka vārdus. Šie ciemati nepalaiž projām neviena paša, tam neuzspiežot savas zīmes.

Tā arī man ir tikusi zīme. Ne jau nu gluži pierē vai uz rokas dilba. Tā ir iegrimumi, icaudusies manā atmiņā. Kā dzeja. Melodija. Kā glezna par zvejnieka bērēm. Kā sāpīgs skaistums, kas man ir staigājis līdzī visu manu mūžu.»¹

¹ Janovskis G. Ļaudis pie jūras. — [Ņujorka]: Grāmatu Draugs, 1985. — 7. lpp.

No 1933. līdz 1938. gadam Gunars Janovskis studēja klasisko filoloģiju Latvijas Universitātē un strādāja par korektoru Valsts papīru spiestuvē. «Klasiskā filoloģija man ļoti nepatika,» viņš atceras, «bet studēju vecākiem par prieku. Mani saistīja literatūra un dzeja. Universitātē dziļu iespaidu atstāja Luda Bērziņa lekcijas un semināri, bet citādi studijās nebiju pārāk sekmīgs — sitos ar minimiem un tā, sākoties padomju okupācijai, studijas nebiju beidzis.»²

1939. un 1940. gadā G. Janovskis strādāja dažādus darbus, bet no 1941. līdz 1944. gadam bija tulks Jēkabpils apriņķa pārvaldē. Bēgļu gaitas Otrā pasaules kara beigū posmā G. Janovski noveda Vācijā, kur viņš no 1945. līdz 1947. gadam Bonnas universitātē turpināja arī pārtrauktās filoloģijas studijas. 1947. gadā nākamais rakstnieks pārcēlās uz dzīvi Anglijā. Pirmie iespaidi vēlāk atspoguļoti grāmatā «Kur sunim vieta» (1978):

«Man vēl šodien nav īsti skaidrs, ko mēs — ieceļotāji — šajā zemē sagaidījām. Vai tiešām mēs klusībā cerējām, ka mūs izmitinās pa pilīm, muižām un viesnīcām? [...] Bet lai nu kā: mūs sagaidīja necerēts un nepatīkams pārsteigums. Mūs sastūķēja lielos, vēl nekad neredzētos divstāvu busos un izveda krietnu gabalu ārpus pilsētas. Plašā un dubļainā laukumā tur rindojās skārda baraku pusapļa jumti. Dažs labs no mums Vācijā bija dzīvojis labākos apstākļos un kā neticēdams sakampa deniņus.

«Atpakaļ! Atpakaļ!» dažs pārskaities sauca un mazliet pierima tikai tad, kad viņam atgādināja Vācijā saņemamo pārtiku, no kuras mēs tādā steigā bijām metušies mukt: kukurūzu klaipos, podos un katlos.»³

Pirmie gadi Anglijā aizvadīti smagos, nereti arī morāli pazemojošos darbos, tomēr pamazām dzīve stabilizējās. 1952. gadā G. Janovskis apprecējās ar Rasmu Breikšu, attālu dzejnieka L. Breikša radinieci. Kad dzīvesbiedrei radās iespēja uzsākt zobārstniecības praksi, par kopīgi sataupītajiem līdzekļiem viņi 50. gadu nogalē nopirka fermu netālu no Notingemas. Ilgāku laiku G. Janovskis strādāja lielākoties lauku darbus, bet, literārajām interesēm arvien vairāk izvirzoties priekšplānā, vēlāk fermu pārdeva, sev paturot tikai meža malas māju un dārzu. Un tieši šajā skaistajā vietā, kur, kā raksta žurnālists E. Avots, dārzā starp ābelēm garās puķu dobēs ziedējušas baltas un dzeltenas narcises,⁴ aizvadīti paši raženākie rakstniecības gadi.

² *Pārūpe I. Vientulības pārvarēšana // Janovskis G. Sēla. Pār Trentu kāpj migla. — R., 1991. — 501., 502. lpp.*

³ *Janovskis G. Kur sunim vieta. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1978. — 120. lpp.*

⁴ *Avots E. Rakstnieks 150 gadus vecā mājā // Laiks. — 1974. — 27. apr.*

Tikai 1984. gadā, kad sieva Rasma jau bija smagi slima, Janovsku ģimene pārcēlās uz dzīvi «Straumēnos», Anglijas latviešu Ipašumā, kas atrodas Katorpes ciemā, netālu no Eivonas upes auglīgu lauku un pļavu ielokā. Pēc dzīvesbiedres nāves 1985. gadā Gunars Janovskis tur dzīvo vienatnē, joprojām, par spīti progresējošai acu slimībai, paliekot aktīvi rakstošu literātu rindās.

Roku literatūrā G. Janovskis bija iemēģinājis jau Latvijā, un laikraksta «Studentu Dzīve» 1938. gada 71. numurā ar Gunara Salnas vārdu publicēts viņa pirmais darbs — tēlojums «Piezīmes ceļojot», kur autors atminas savus pieredzējumus, vasarā apbraukājot un apstaigājot dzimto zemi. Dzīve neļāva šiem pirmajiem mēģinājumiem attīstīties, mākslinieka personībai nobriest; tā lauza un locīja likteņus, atraujot arī Gunaru Janovski no ierastā dzīves ritma, no dzimtenes. Vēl daudzi gadi pagāja, svešumā cenšoties ielikt pamatus jaunai dzīvei, pārvarot izdzītības sajūtu, kas tā īsti nezuda nekad. Iekšējo sāpju, zaudējuma izjūtas arī bija pirmās, kas lika G. Janovskim trimdā sēsties pie rakstu darbiem.

Īsti nopietni un mērķtiecīgi Gunars Janovskis rakstniecībai pievērsās 60. gadu sākumā. Tas bija posms, kad trimdas literatūrā ienāca jauna, pa lielākai daļai jau svešumā skolojusies paaudze, kas nereti gāja modernās prozas meklējumu ceļus. Vēlīnais debitants G. Janovskis šajā pulkā bija savrupnieks. Ar vieda kritiķa redzīgumu prozaiķa īpatnību jau recenzijā par G. Janovska pirmo grāmatu, 1963. gadā iznākušo romānu «Sōla», raksturojis Jānis Rudzītis:

«Te nav nekā samocīta, netiek demonstrētas nekādas ekskursijas pa modernās filozofijas virzieniem vai stilu laboratorijām, bet parādās vienīgi tīrs, dabisks stāstītāja un raksturotāja talants, kas slīpējies, sekojot pārbaudītām, stabilām tradīcijām. Varbūt ar īpašu labpatīku Janovskis kavējies Hamsuna mākslā, bet jāatzīst, ka viņam izdevies tikt garām eklektisma klintij.»⁵

Pirmā tēma, kas spilgti atklājas Gunara Janovska darbos, ir leģionāru traģiskais liktenis kara gados un bēgļu gaitās svešumā. Par kara gadu norisēm rakstnieks pastāsta romānos «Bez ceļa» (1965), «Pie Tornas» (1966), «Pēc pastardienas» (1968), kopīgi ar Laimu Kalniņu sarakstītajā «Cilvēks, kas gribēja vairāk» (periodikā 1983, grām. 1987), te īsi pieskaroties dzīvei bēgļu nometnēs Vācijā. Bet īpaši spilgti šī tēma risināta darbos, kas pievērsās jau turpmāko mītnes zemē pavadīto gadu traģikai.

⁵ Rudzītis J. Raksti. — [Vesterosa]: Ziemeļblāzma, 1977. — 606. lpp.

Kā sevišķi nozīmīgs devums te minama romānu triloģija «Sōla» (1963), «Pār Trentu kāpj migla» (1966), «Balsis aiz tumsas» (1972), kurā G. Janovskis pievērsies bijušo leģionāru likteņiem pēckara Anglijā.

Šo darbu centrā ir trimdinieka Artura Skujas liktenis. Kā G. Janovska darbiem tas bieži raksturīgs, centrālajā varonī samanām arī autora garīgās biogrāfijas vaibstus. Ar Artura Skujas vārdu G. Janovskis parakstījis savus trimdas periodā publicētos dzejoļus (tie apkopoti arī grāmatās). Bet līdztekus Skujam triloģijā iezīmējas tās traģiskās situācijas kopaina, kādā Anglijā nonāca daudzi trimdinieki. Līdzās visiem latviešu bēgļiem kopīgām iezīmēm šajā zemē nokļuvušajiem bija dažas īpaši raksturīgas problēmas. Vispirms tā bija vientulība. Daudzi bijušie leģionāri kara gadu jūkās bija zaudējuši savas ģimenes. Tas viņu likteni svešumā padarījis daudzkārt sāpīgāku un rūgtāku. Vēl uzskatāmāka ir viņu nespēja ieaugt jaunajos, ārēji stabilajos apstākļos.

Tāds vientuļnieks ir arī Arturs Skuja, kurš triloģijas pirmajā daļā, it kā tiecoties izvairīties no svešas sabiedrības, dodas darbā uz salu, kas atrodas dažas jūdzes no sauszemes. Taču šī simboliskā atšķirtība nevar viņam palīdzēt izvairīties no domām par pasauli un tās norisēm. Varbūt visvairāk par šīs pasaules eksistenci atgādina cits trimdinieks, igaunis Juhans Raudseps, viens no kolorītākajiem G. Janovska sacerējumu «tipiem», kurš, būdams jūrnieks, arī palaikam atbrauc uz salu. Juhans dzīvo šodienā, kādā jūras braucienā viņam pat izdevies pabūt pēckara Igaunijā, tikties ar savu ģimeni. Artura Skujas cerības un sapņi it kā palikuši pagātnē, un viņam nav, pēc kā tiekties.

Tādu šo varoni ieraugām arī triloģijas otrajā daļā, romānā «Pār Trentu kāpj migla», kur rakstnieks viņu aizved Anglijas vidienē, Lestonas pilsētā un tās apkārtnē. Skuja ir romantiskas smeldzes pārpilns klaidonis, kurš pēc vairākiem citiem izmēģinātiem darbiem atrod laukstrādnieka vietu Pīrsonu mājās. Darbs it kā būtu viņam piemērots, Skuja risina sarunas ar saimnieku pāra pusauga meitenīti Airisu, viņam pat veidojas romantiskas attiecības ar Pīrsona kundzi. Taču dvēseles mieru tas nesniedz. Skuja joprojām iegriežas arī Lestonas krodziņā «Dvēseļu Putenis», kas ir bijušo latviešu leģionāru pulcēšanās vieta. Te viņi ir kopā kā agrāk, seno, bargo kauju dienās, tikai viņiem un lielā mērā arī viņu dzīvei vairs nav konkrēta mērķa, nav arī dzimtenes un pat istu cerību uz atgriešanos tajā. Viens no spilgtākajiem tēliem Skujas biedru pulkā ir kaujinieks ar iesauku Baigais — Istenībā leģendārais Arnolds Dobulāns, kurš slēpj savu vārdu, negribēdams ar to

izcelties pārējo puīšu vidū, atgādināt kopīgās varonīgās, bet faktiski arī asiņainās un bezcerīgās kauju dienas.

Taču līdzās daudzajiem precīzi iezīmētajiem konkrētajiem likteņiem G. Janovskis tiecas uzturēt simbolisku zemstrāvu. Romānā «Pār Trentu kāpj migla» to visvairāk liek just mirušā Juhana Raudsepa pelnu urna, ko Skuja nēsā sev līdzī, izpildot doto solījumu — nodot to slepenai aizvešanai uz Igauniju, kā arī Skujas iedomas par Dignājas vilka gaudām Anglijas mežā. Kāds savāds spēks Skuju naktī dzen ārā no Pīrsonu mājas, lai meža zvēram līdzīgās skaņās izkliegtu savu izmisumu.

Artura Skujas psihe ir iedragāta, un trešajā romānā, «Balsis aiz tumsas», G. Janovskis, atsacīdamies no pirmās personas vēstījuma, tēlo Skujas likteni psihiatriskajā slimnīcā. Taču faktiskais cikla noslēgums ir romānā «Pār Trentu kāpj migla» kulminējusi Skujas ārprāta traģēdija. Uz «Sōlu» un «Pār Trentu kāpj migla» var attiecināt I. Kiršentāles teiktos vārdus par leģionāru traģikai veltīto trimdas literatūras strāvu: «Nereti tieši šie dziļi izsāpētie, ar sirds asinīm rakstītie darbi veido autora daiļrades virsotnes.»⁶ Samērā plašajā leģionāriem veltītajā G. Janovska darbu klāstā abi sacerējumi izceļas ar neparasti ciešo tagadnes un pagātnes savijumu. Tautas pagātnes, zaudētās dzimtenes motīvs ir tēma, kas caurauž lielāko daļu trimdas autoru sacerējumu, tas saistās gan ar savas vietas meklējumiem jaunajā, svešajā realitātē, gan nenomācamu atmiņu smeldzi. Šķiet, ka abos minētajos G. Janovska darbos tēlotais laiks, kurā jaunā dzīve ieguvusi pirmās ārējās stabilitātes zīmes, ir izdevīgs šīs dubultās eksistences atspoguļojumam. Pat izdevīgāks nekā tiešā kara gadu traģika.

1940.—1941. gada notikumus Latvijā G. Janovskis atainojis grāmatas «Kur sunim vieta» pirmajā daļā, «Stāstos par krievu laiku», bet Otrā pasaules kara norišu tēlojumu viņa daiļradē ievadīja «laikmeta impresija» «Bez ceļa». Šajā darbā tēlota kāda provinciāla pilsētiņa Daugavas kreisajā krastā, un darbība aptver 1943. gada beigu posmu un 1944. gadu. Tā ir grāmata par traģisko bezcerību, kas pārņēma cilvēkus, nedrošajai kara laimei pagriežoties ar muguru pret Rietumiem, un pirmām kārtām par latviešu nācijas baigo sašķeltību šajā posmā. G. Janovskis nav centies veidot stingri nospriegotu romānu, bet sniedzis it kā nelielu, viegli ieskicētu ainu virkni. Rakstnieks mēģinājis radīt objektīvu laikmeta noskaņu kopainu, un, tēlodams gan vācu dienestam pakļautus cilvēkus Aizsargu klubā, gan gūstekņus, kas dzīvo pie saimniekiem, gan partizānus, ļauj nojaust dažādo cilvēku vienādi traģisko situāciju. Tas nav viņu karš, un tā vienīgais rezultāts — viņi vairs

⁶ Kiršentāle I. Pēcvārds // *Kārklis V.* Tikai mīlestība. — R., 1992. — 333. lpp.

nevar būt latvieši, viņiem tā vai citādi jākļūst par krieviem vai vāciešiem. Aizsargiem aizbraucot uz sarkano mežabrāļu — latviešu iznīcināšanu, vienīgi vecais skolotājs Kalde traģiskā neatbilstmē vicina mazu sarkanbaltsarkanu karodziņu, apzinoties, ka viņa gadiem ilgais darbs Latvijas brīvvalstī būtībā ir iznīcināts. Un tomēr — par spīti visam — skolotājs paliek savā vietā, jo arī pēc kara kādam būs jāvēsta patiesība. «Es turpināšu mācīt to pašu, ko esmu jums mācījis visus šos gadus: mīlēt darbu, mīlēt daiļo un mīlēt dzimteni. [...] Un pienāks diena, kad viņiem [varai — B.K.] apņiks klausīties manos vārdos, kad mani apcietinās un droši vien arī nošaus. Un apraks mani kaut kur Jaunajā mežā. Ar to mans mūžs būs piepildīts.»⁷

Lielu tautas daļu kara vilnis tomēr aiznes svešuma ceļos. Nākamais posms daudzu leģionāru liktenī — Vācijā raktie, īstenībā nevienam nevajadzīgie aizsarggrāvji, lai nostiprinātu kādu neesošu robežliniju, — dokumentēts romānā «Pie Tornas». Smeldzīga, pustoņos niansēta tēlojuma vietā G. Janovskis, stāstīdams par karavīru šī posma ikdienu, neskopojas ar satīriskām, groteskām krāsām, iezīmēdams viņu traģisko bezpalīdzību laikmeta priekšā, daudzos gadījumos — arī bezierunu piemērošanos tā nejēdzībām.

Romānā «Pēc Pastardienas» dokumentēti bēgļu tālākie ceļi, atkāpjoties cauri kara beigu izpostītajai Vācijai. Arī te romāna aploce ir smeldzīgs mīlestības stāsts, kura varoņi — leģionārs ar pieņemtu vārdu Kārlis Meistars un Baltijas vāciete Ieva. Tomēr šī darba galvenais patoss ietverts skarbā, nesaudzīgā vēstījumā par drausmajām, varmācības un necilvēcības pārpilnajām Otrā pasaules kara beigu dienām.

Tomēr liekas, ka pie pašām būtiskākajām G. Janovska darbu kvalitātēm pieder rakstnieka spēja sastatīt, salīdzināt dažādu laiku radītās izjūtas, rādīt cilvēku pārdzīvojumu atšķirības un vienlaikus to paliēkošās, kopīgās iezīmes, prasme cieši sapludināt pagātnes un tagadnes tēlojumu.

G. Janovska grāmatās cilvēki īsti dzīvo tad, kad viņi atceras, un viens no zīmīgākajiem piemēriem tagadnes un pagātnes ciešā, brīžam pat nedalāmā sapludināšanā ir romāns «Ēnu menuets» (1969).

Tas ir darbs, kurā rakstnieks liek savam varonim, jau tuvu pusmūžam nonākušajam Mārcim Umuram iejusties senajā studentu pilsētā Heidelbergā. Dzīve trimdā 60. gadu beigās jau bija zināmā mērā stabilizējusies, aktīvajā rakstniecības darbā, kam šajā laikā bija pievērsies G. Janovskis, vajadzēja arī zināmu atelpu, un prozaiķis pats 1968. gadā devās uz Heidelbergu, lai studētu ārzemniekiem domātā vasaras nometnē. Acīmredzot tiešie vērojumi lielā mērā likti arī romāna valdzinošās atmosfēras pamatā. Taču «Ēnu

⁷ Janovskis G. Bez ceļa. — [Vesterosa]: Ziemeļblāzma, 1965. — 187. lpp.

menuets» norisinās it kā divos darbības plānos. Viens no tiem ir paša Mārča Umura studijas, romantiskā mīlestība un šķiršanās sāpes, otrs — dīvaina vēstures paralēle, ko viņa priekšā negaidot paver bēniņos atrasta kādreizējā Latvijas armijas virsnieka Mārčiņa Undulēna dienasgrāmata, kuru Umurs pamazām lasa. Pakāpeniski atklājas, ka Umura dzīve it kā atkārtoto likteni, kāds šeit pirms četrdesmit gadiem bijis Undulēnam. Tas ir kā noslēpumains rituāls, kurā tiek iesaistīts arī lasītājs. Autors veido savdabīgus dubultnieku tēlus, vienlaikus tomēr ļoti precīzi iezīmēdams atšķirību abu varoņu starpā. Umurs savu priekštecī senajā pilsētā izjūt kā cilvēku, kuram bijušas tiešas saites ar Latviju; savukārt viņš pats šeit vēl spilgtāk apzinās šīs saistības pārtrūkumu, savu atšķirību no visa, kas varētu un kam vajadzētu veidot stabilu viņa dzīves pamatu. Mazliet ireālā «Ēnu menueta» gaisotne vēl vairāk saasina domu par cilvēka cerību iluzoro raksturu.

Zīmīgi, ka tieši šo romānu G. Janovskis veltījis «mazai meitenei Minsteres latviešu ģimnāzijā». Tas ir darbs, kas viņa daiļradē iezīmēja plašāku pievēršanos arī pagātnes notikumam. Veltījums ietver rūpi, lai arī jaunākajai paaudzei šī ar nepazīstamo agrāko Latvijas dzīvi saistītā realitāte kļūtu tuva un saprotama.

Vienlaikus romāna ievadā rakstnieks formulējis trimdas rakstniekam zīmīgas un diezgan dramatiskas attiecības ar darbu lasītājiem.

«Vispirms: man liekas, ka šeit trimdā manas attieksmes ar lasītāju — gluži tāpat kā senajos laikos — ir kļuvušas aizvien tuvākas un ciešākas jau tāpēc vien, ka šo lasītāju skaits ir sarucis aizvien mazāks. Kādreiz Latvija rakstnieks runāja tautai. Šeit trimdā tas runā un raksta vairs tikai ļoti mazai tautas daļai. [...]

Un tā nu es sev reizēm jautāju: jā, kam tad es rakstu?

Es varbūt sēžu pie sava rakstāmgalda un skatos rudens ainavā. Ap mani var būt kafejnīcas troksnis, grīļīgs dzelzceļa vagonis, busa pietura, mazs sols tirgus laukumā malā. Man ir viena alga, kur es reizēm rakstu. Un tomēr man vienmēr liekas, ka kāds man sēž blakām vai arī skatās pār manu plecu.

Kas Tu esi? Vai pensionārs, kura dienas lēnām aizrit vientuļā pamestībā? Vēca māmuļa, ap kuru uzaug angliki runājošu mazbērnu pulciņš? Karavīrs pāri pusmūžam? Domu un sapņu draugs, kas manos vārdos meklē bijušo un aizgājušo? Varbūt Tu esi maza meitene Minsteres latviešu ģimnāzijā, retā vaļas brīdī noliekusies pār manu grāmatu?

He — he! Protams! Vēl jau mani lasa arī izdevējs, korektors un burtlicis...»⁸

⁸ Janovskis G. Ēnu menuets. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1969. — 8., 9. lpp.

Līdzīgi citiem romāniem, «Ēnu menuetā» jūtam gan rakstnieka spēju sajst senās studentu pilsētas romantisko elpu, gan intelektu, kas kontrolē emocijas un jūsmā vienmēr piešķir viegli ironisku atskabargainību, saglabājot dzīves realitātes izjūtu.

«.. iebraucot Heidelbergā, tā vien liekas, ka katrā apstādījumā stūrī jāblikš studentu dueļu šāvieniem un jāšķind paukotāju rapiēru cirtieniem. Ap šo pilsētu un tās universitāti vijas senas teikas un nostāsti, tā ir aprakstīta grāmatās, attēlota romantiskās filmās un operetēs, un ceļotājs, kas te ierodas, ziņkārīgs un gaidu pilns raugās apkārt.

Umuram bija jākonstatē, ka tā patiesībā bija gluži parasta Vācijas pilsēta ar drēgnu, vējainu dzelzceļa pietātni, ar šaurām likumotām ielām un veclaicīgiem sagumušiem namiem. Arī taksometrs bija tāds pats kā simts citās pilsētās, apdilis un nobružāts, ar grabošām durvīm un aizdusainu motoru, ar šoferi netīrā ādas cepurē, pa kuras malām līda laukā taukainas matu pinkas.»⁹

Tomēr Heidelbergā ir zīmīga latviešu trimdiniekiem. Tā ir pilsēta, kas rada sapņus. Arī mīlestību. Tikai visam skaistākajam jāpaliek šeit. Pasaules ceļā sev līdzī var paņemt vienīgi ilgas.

Cenšoties uzturēt saikni ar lasītāju, trimdas rakstnieki palaikam centušies grupēt savus darbus ciklos, ko caurauž kopēji motīvi un centrālie varoņi. Organisks šāda savijuma izmantojums bija sastopams jau G. Janovska romānos «Sōla» un «Pār Trentu kāpj migla».

Savukārt romānam «Ēnu menuets» sekojošos darbos — romānos «Dziesma mežam» (1969) un «Rolands» (1971), kur rakstnieks atkārtoti liek darboties Mārcim Umuram, šis paņēmiens mazāk veiksmīgs. Pēc smalki stīgotajiem Umura un itālietes Karlas attiecību tēlojumiem «Ēnu menuetā» jaunie Umura romantiskie piedzīvojumi nākamajos darbos zināmā mērā rada pat vilšanos šajā varonī. Tomēr līdzās šai gluži subjektīvajai izjūtai minētie darbi arī apliecina būtiskas G. Janovska talanta šķautnes.

«Dziesma mežam» risinās Anglijā, kur Umurs mīt Mežmaļu mājās, un arī te viņš nonāk attiecību trijstūrī, it kā pret savu gribu tiekot iesaistīts divu jaunu angļu, Pamelas un Džona, attiecību lokā. Sižetisko pavērsienu šajā romānā nav daudz, un centrālo vietu līdzās tiem ieņem dabas tēlojumi. G. Janovska skatījumā daba ir apdvēselota, Umurs spēj ar to sarunāties, mežs it kā dzīvo ap viņu un viņā, un noslēpumainais Purva vecītis ir noslēpumu sargātājs gars, jokdaris un reizē Umura biedrs. Varētu teikt, ka tā ir Augstā dziesma, ko mežam šajā darbā velta Gunars Janovskis.

⁹ Janovskis G. Ēnu menuets. — 15. lpp.

Cikla trešajā romānā «Rolands», kura tiešā darbība risinās, Umuram ceļojot uz ziemeļiem, uz Šetlandes salām, vienlaikus ir atceres par latviešu trimdinieku likteni Anglijā, un šajā darbā varbūt visintensīvāk G. Janovski nodarbina doma par simboliem, kas vienotu, palīdzētu izturēt. Vienu šādu simbolu rakstnieks saskata Brīvības pieminekli, kas stalti stāv viņa varoņiem tik tālajā Rīgā.

«Pašā Rīgas sirdī ir piemineklis, akmens tēls, ar granītā iekaltu dvēseli. Šī dvēsele dzīvo un dzīvos. Pie šī pieminekļa ies jaunatne smelties spēku un iedvesmi savam darbam.

[..]

Mēs visi — tu un es — nesam krūtīs mazu daļu no tā gara, brīvības gara, ko pauž viņu [Važu rāvēju — B.K.] saspriegtās varenās rokas.

Un šis gars ir tikpat mūžīgs, kā viņu akmenī iekaltā dvēsele.»¹⁰

Atgriešanās Latvijā domās un izjūtās 70. gados atrada likumsakarīgu piepildījumu darbos, kuros G. Janovskis dokumentējis savu bērnības un jaunības zemi. Šo līniju viņa daiļradē ievadīja romāns «Uz neatgriešanos» (1973), tā turpināta romānos «Kaijas kliegz vētru» (1977), «Ines» (1982), «Ļaudis pie jūras» (1987). Tās pieskaitāmas poētiskākajām rakstnieka grāmatām, kurās risināta būtiska viņa daiļrades tēma — romantiska jaunības mīlestība, cilvēku tuvināšanās, kas nereti tverta uz lielā mērā pirmatnējas dabas fona. Vairākos darbos G. Janovskis aizved mūs uz Daugavgrīvas un Bolderājas ciemiem Lielupes un Daugavas satēkā, bet romāna «Kaijas kliegz vētru» darbība risinās Rīgas līča Kurzemes piekrastē pie Oļupes grīvas.

Tāču līdztekus romantikai Gunars Janovskis savu darbu sižetos nozīmīgu vietu ierāda arī laikmeta tēlojumam. Daudzos gadījumos laikmets ir tas, kas varoņu attiecības piepilda ar patiesu dramatismu, un Latvijas liktenis gadsimtiem ilgi bijis sāpīgu atsacīšanos pilns. Varbūt viskoncentrētāk G. Janovskis to paudis romānā «Pār Trentu kāpj migla» teiktajos vārdos:

«Vai nav savādi. Mēs notikumus savā vēsturē mērojam ar svešām varām. Zviedru laiki. Poļu laiki. Cara laiki. Bermonta laiki. Vācu laiki. Un visi šie svešinieki mūsu zemē ir ienākuši kā atbrīvotāji un kārtības ievēdēji, glābēji un aizsargātāji.»¹¹

Vairākos darbos laikmets tieši skar personu attiecības, kā tas ir, piemēram, romānā «Uz neatgriešanos», kur varoņa Džona mīlestībai uz vācu

¹⁰ Janovskis G. Rolands. — [Ņujorka]: Grāmatu Draugs, 1971. — 187. lpp.

¹¹ Janovskis G. Sōla. Pār Trentu kāpj migla. — 481., 482. lpp.

meiteni Zigrīdu nav lemts rast patiesu piepildījumu, jo Zigrīda kopā ar ģimeni 1939. gadā repatriējas. Laika zīmes ir tās, kas ļauj Gunaram Janovskim mīlestības tēlojumos savās grāmatās rast arvien jaunas krāsas.

G. Janovska tēli, to attiecības izaug no konkrētas realitātes, tēlotie cilvēki stāv uz pašam rakstniekam labi pazīstamas zemes. Liecības par to atrodamas daudzās viņa grāmatās, un tās piešķir notikumiem patiesības elpu. Zīmīgi par G. Janovska rūpību, precizitāti vides tēlojumā rakstījis Mārtiņš Lasmanis, recenzēdams romānu «Ines»:

«Grāmatā pieminētās Pārdaugavas vietas un ielas, kas veidoja un iero-bežoja Āgenskalna zēna Ojāra Ziemeļa bērnības pasauli, var atrast pie mums izdotajā Rīgas trīsdesmito gadu plāna pārspiedumā. Ja ne citādi, tad ar palielināmā stikla palīdzību — no lielajām maģistrālēm: Kalnciema ielas, Slokas ielas, Daugavgrīvas ielas līdz mazajai, smilšu klātajai un nezālēm pāraugušajai Alises ielai; no Mārtiņa baznīcas un Āgenskalna priedēm līdz mīlīgi iesauktajiem ūdeņiem — Mārītei un Zundītei.»¹²

Apdvēseļotības, kas rada īpašu gaisotni Latvijai veltītajos G. Janovska romānos, nereti pietrūkst darbos, kur dokumentēta vēlāko gadu trimdas realitāte. Un tā ir būtiska atšķirība gan vides tēlojumā, gan cilvēku domu, izjūtu pasaules piepildījumā.

70. gadu romāni «Kur gaiļi nedzied» (1974), «Un kas par to» (1978), kur tēlota šī laika trimdas sabiedrības sadzīve, rāda cilvēkus, kas ir nodibinājuši savu dzīvi, iekārtojušies un nodrošinājuši eksistenci. Te valda ikdiens, un dziļākas jūtas tajā ir it kā pieklusušas. Te nav nekā, kas atgādinātu romānā «Pār Trentu kāpj migla» Baigā teiktos nesamierināšanās un sāpīgu atmiņu pilnos vārdus: «Var jau būt, ka tā ir. Ka pasaulei ir viena alga, kā mēs cīnījāties un par ko. Bet tas tāpēc nenozīmē, ka arī cilvēkam jāzaudē sava nostāja, principi un pārliecība par to, kas ir pareizs un taisnīgs un kas ne. Ja cilvēka garu iespaidos pasaules cūcības, tad pats cilvēks drīz vien atgriezīsies lopa stāvoklī.»¹³

Vairāk smeldzes ir romānā «Novakare» (1980), kur skaudri parādīta rakstnieka paaudzes cilvēku novecošanās, viņu nodrošinātais, bet vienlaikus skumjais liktenis veco ļaužu mītnē. Darbs pabeigts vairākus gadus pirms pats G. Janovskis pārcēlās uz dzīvi «Straumēnos», taču romāna varonī, aklajā Ojārā Zaļlīdzā, kurš ierodas uz dzīvi latviešu sabiedriskajā īpašumā «Indrānos», saklausāms paša rakstnieka likteņa — acu kaites progresēšanas dramatisks paredzējums.

¹² Lasmanis M. Ines // Jaunā Gaita. — 1984. — Nr.3. — 55. lpp.

¹³ Janovskis G. Sōla. Pār Trentu kāpj migla. — 408., 409. lpp.

Viena no būtiskākajām pēdējo triju minēto romānu tēmām ir attiecības ar Latviju, un rakstnieks cer, ka jaunā paaudze tomēr dibinās ciešus kontaktus ar dzimteni. Plašāku izvērsumu šī doma guvusi 1981. gadā sarakstītajā romānā «Purvā». Šis darbs savā ziņā ir praviētisks, jo tā darbība risinās atbrīvotā Latvijā, kas veidojusies impērijas strauja, neapturama sabrukuma rezultātā.

Romāna centrā — Rietumos psiholoģijā un tehniskās zinātnēs skolotais Arvīds Graumalis, kurš ieradies Latvijā, lai piedalītos svarīgā tautsaimnieciskā norisē — Zalves purva nosusināšanā Jēkabpils apvidū. Turklāt šo darbu viņš vēlas veikt kriminālnoziedznieku rokām, iesaistot tos darbā bez sargiem, uz savstarpējas uzticēšanās pamata. Par darbu purvā soda laiks tiek samazināts uz pusi, turklāt vīri paši ieinteresēti raudzīties, lai neviens no viņiem neaizbēgtu.

Tā ir interesanta psiholoģiska mīkla, kurai līdzīgas sastopam arī citos G. Janovska darbos. No tās atrisinājuma viedokļa raugoties, varētu likties, ka pārāk viegli Graumalim izdodas nodibināt noturīgus kontaktus, iegūt savstarpēju uzticēšanos, tā ka par Isteno šķērslī darbā kļūst pārējās pasaules aizdomīgums, nelabvēlība attieksmē pret viņa vīriem.

Tāču šī romāna lappusēs, tāpat kā citos G. Janovska darbos, saista rakstnieka humānisms, ticība cilvēkam. Un varam teikt, ka Gunars Janovskis savās grāmatās apliecinājis būtiskāko, ar ko svešuma gados dzīvojis trimdnieks, latvietis, — smeldzīgas pagātnes atmiņas, nereti sāpīgu un pat traģisku tagadnes izjūtu, un nākotnes cerību uz savu valsti.

Tieši saasinātā saistība ar tautas likteņa traģiku daudzārt piepildījusi trimdas rakstnieku sacerējumus ar patiesu ciešanu un pārdzīvojumu jūtīgiem uztvērumiem. No otras puses, nereti radusies arī vēlme pēc ideoloģiskiem pārspriedumiem, kas ielaužas darbu lappusēs un mazina to skanējuma māksliniecisko pilnību. Uz šo parādību, kas raksturīga ne tikai G. Janovskim vien, norādījusi arī trimdas kritika. Tā, piemēram, par romāna «Dziesma mežam» «politisko ligatūru» J. Rudzītis rakstīja:

«Mērķis šai ligatūrai ir gluži tāds pats, kāds tas bijis citos Janovska darbos: ar dziļi pārdzīvotu naidu vērsties pret visiem, kas vai nu tiešas varmācības, vai ciniskas liekulības un zemiskas tirgotāju morāles dēļ vainojami latviešu tautas un Latvijas valsts traģiskajā liktenī. Atkārtoju: runāsim par visu to tikai no literārā viedokļa. Kaut šoreiz pacelta ireālā plāksnē, politiskā ligatūra Janovska romānā nav ieguvusi pilnīgu literāru pārkausējumu, bet joprojām turas publicistikas līmenī. Tātad visnotaļ literāri augstvērtīga darba svešķermenis. Un to, ko Janovskis saka, esam dzirdējuši no

viņa arī agrāk. [...] Tā nu gribot negribot rodas vēlēšanās: vismaz pārmaiņas labad autors varētu uzrakstīt pa romānam bez jebkādas politiskas ligatūras.»¹⁴

Iepretī zināmam publicistiskumam, kas rakstnieka darbos tomēr nekļūst par dominējošo, uzsveramas pašas nozīmīgākās viņa sacerējumu mākslinieciskās vērtības.

G. Janovskis pieder pie rakstniekiem, kas ļoti precīzi, niansēti izstrādājuši iekšējo monologu. Lielākā daļa G. Janovska darbu rakstīta pirmās personas formā, kas ļāvusi prozaiķim vienlaikus tēlot notikumus un pakāvēties pie to radītās atblāzmas daudzveidīgos iekšējos pārdzīvojumos.

Un pretstatā šai dvēseles nianšu bagātībai ir lakoniskie, asi cirstie G. Janovska sacerējumu dialogi. Lai cik piepildīta, šķautņaina, viegli ironiski apspēlēta būtu iekšējās pasaules atklāsme, tā nekad neizsmeļ visu cilvēku. Un dialogos G. Janovska cilvēkus redzam ārēji apvaldītus, bet ar intensīvu aizturēto jūtu dzīvi. Kā romāna «Uz neatgriešanos» fināla fragmentā — Džona sarunā ar tēvu pēc mīļotās meitenes repatriēšanās uz Vāciju. Arī Džona tēvs ar sievas nāvi agri iepazīs neatgūstama zaudējuma svelošo rūgtumu.

«Džonis pieceļas un salūko cepuri. Tad tēvs viņam pienāk klāt.

— Es tevi kādreiz brīdināju. Nenodari sev pāri. Te, — un ar pīpes kātu viņš tam vairākkārt iebada krūtīs.

— Būs jau labi, tēt.

— Jābūt labi. Viss pāriet.

— Vai tiešām viss? — prasa Džonis un asi paveras tēva sejā.

Tēvs labu brīdi neatbild un domīgi raugās zemē. Un tad viņš saka:

— Ej, dēls. Citādi tu nokavēsi autobusu.»¹⁵

Par trešo G. Janovska prozas stūrakmeni varētu nosaukt spēju uzburt krāsainus, vizuāli un psiholoģiski atmiņā paliekošus tipus.

Gunara Janovska pēdējo gadu plašākajos sacerējumos zināmā mērā variētas viņa agrāko darbu tēmas. Tā romānā «Helmī» (1987) trimdnieka liktenis tēlots ar zināmiem dēkainības elementiem, savukārt romānā «Pilsēta pie upes» (periodiskā 1989, grāmatā 1993 Latvijā) rakstnieks mūs vēlreiz izved cauri nācijas likteņgriežu traģiskajam laikam šī gadsimta vidū.

Par G. Janovska novelēm un stāstiem, kas apkopoti krājumos «Svešumā» (1966), «Smieklīgam» (1967), «Nelūgtos ciemos» (1970), «Ieklausies

¹⁴ Rudzītis J. Raksti. — 737. lpp.

¹⁵ Janovskis G. Uz neatgriešanos. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1973. — 267. lpp.

naktī» (1975), «Kur sunim vieta» (1978), «Gunars Janovskis stāsta» (1985), varētu teikt, ka tie zināmā mērā paliek viņa romānu ēnā. Svarīgāka par notikumu G. Janovska lielajos sacerējumos ir varoņu dvēseles dzīve, un darbības pamatā nereti ir salīdzinoši maz ārēju norišu. No šī viedokļa Gunara Janovska stāsti ir kaut kas līdzīgs viņa paša neuzrakstītajiem romāniem. To centrā bieži anekdotiska situācija, dažkārt arī tikai viegli iezīmēta liriska intonācija, uz kuras balstās viss stāsts. Vērtīgākais tajos ir smeldzīgums tēlu iekšējās pasaules atklāsmē, pārdzīvojumu koncentrācija, kas nereti ir tikpat spēcīga kā romānos.

Arī Gunara Janovska galvenokārt klasiskās panta formās rakstīto dzejoļu (apkopotī divās kopīgi ar Indru Gubiņu publicētās grāmatās — «Paskaties kļavā», 1974; «Vai ilgi vēl», 1989) vērtīgākā iezīme ir kluss, atturīgs un mazliet minors pārdzīvojums. Raksturīgs šajā ziņā dzejolis «Pēdējie ziedi» (krājumā «Paskaties kļavā»):

«Saplūc kalves, saplūc zāles,
ziedu klēpi rokās spied.
Manas zemes miglas tālēs
manas zemes ziedi zied.
Manām takām, maniem ceļiem
sveša smilts drīz mieru lems,
svešas zemes klusie veļi
mani savā pulkā ņems.
Saplūc zāles, saplūc kalves,
kapa zvans kad mieru dūks.
Svešu smilšu drēgnās skavās
manas zemes ziedu trūks.»¹⁶

Izjūtas, kas skartas visās G. Janovska grāmatās, varētu uzlūkot par raksturīgi trimdinieciskām. Un tomēr faktā, ka Gunara Janovska grāmatas pārnākušas un kļuvušas populāras arī dzimtenē, ir dziļa likumsakarība, kas ietverta pašā to būtībā. Tāpēc pravietiski izrādījušies vārdi, ko prozaiķa septiņdesmitajā dzimšanas dienā G. Janovskim veltījis kritiķis Jānis Andriņš:

«Viņa grāmatās dzīvo nepieredzētai varonībai un tikpat lieliem pazemojumiem cauri gājušais latviešu karavīrs, tur garajā svešuma jūdzē kustas

¹⁶ Gubiņa I., Janovskis G. Paskaties kļavā. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1974. — 120. lpp.

trimdinieks, tur šīs dienas apvāršņos parādās latvietis ar savu spēku un vājumu, gudrību un maldiem, labestību un sīkmanību. Bet aiz visa tā vienmēr klātu jūtams pats galvenais atbilžu meklētājs un izšķirīgais lielums — tauta tēvzemē, kura reiz lasīs Gunara Janovska grāmatas kā labākas pasaules apsolījumu.»¹⁷

¹⁷ *Andrups J. Redzīgums laikmeta krēslā // Londonas Avīze. — 1986. — 14. marts.*

Astrīda Skurbe

Ilona Leimane

(1905—1989)

Ilona Leimane, vairāku dzejoļu grāmatu, romānu, stāstu krājumu un bērnu grāmatu autore, daudzu Latvijas lasītāju priekšstatos iezīmējas kā viena no izteiktākajām «viena romāna rakstniecēm», tik spilgts ir viņas populārais un izcilākais daiļdarbs — romāns «Vilkaču mantiniece» (1943).

Tomēr vispusīgāka skatījuma uz rakstnieces dzīvi un literāro devumu lasītājiem pagaidām vēl trūkst.

Ilona Leimane dzimusi Rīgā 1905. gada 5. oktobrī namsaimnieku Jūlija un Lienes Hermīnes Leimaņu ģimenē. Jūlija Leimaņa māte Kristīne, dzimusi Endzelīna, valodnieka Jāņa Endzelīna māsa, bijusi Mičķēna māju saimnieka meita.

Ilonas vecākiem Vārnu ielā 6 piederējis savs nams. Pēc meitas ģimenē piedzimuši vēl četri dēli: Edvīns, dvīņi Jūlijs Ziedonis un Pēteris Pāvils un jaunākais — Jānis.

Bērnībā Ilona vasaras pavadījusi pie vecmāmiņas un vectētiņa Ilzes un Indriķa Kļaviņiem Suntažu pagasta Eļmos. Apkārtejā daba uz meiteni atstājusi lielu iespaidu. «Juglas krasts ir burvīgs, kad zied ābeļdārzi un ievu krūmi balto upmalā. Pasakaini arī rudzu ziedu dūmi — druvas un meži tad miglaini kā ietīti sudrabainā plīvurī. Es to visu tur noskattījos un klusēdama ieņēmu sevī kā pasaules patiesību.»¹

Lielu ietekmi uz Ilonu atstāj vecaistēvs Indriķis, senu nostāstu zinātājs un labs stāstītājs, pagasta vecākais un izslavēts vārdotājs, kas jaunībā bijis arī skolotājs. Šķiet, tieši vecātēva Indriķa ietekmē krāšņākā rakstnieces daiļrades daļa saistās ar senatni un no vecātēva dzirdētie nostāsti atraduši vietu viņas grāmatās.

1913. gadā Ilonas tēvs nopērk Ipašumu Pārdaugavā starp dzelzs un koka tiltu, un pa viņu mājas logiem ir redzama Daugava un Vecrīga. «Saules staros Rīga spoža kā milzīgs sāls grauds, lietainās dienās grūtsirdīga kā

¹ Pašportreti. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1965. — 231. lpp.

ūdēnsmeita, bet, kad uz Daugavas puķeņu un plivinās sniega aizkars, Rīga snauž baltā sapnī kā apburta skaistule. Brīnišķīgais redzējums iegūlies manās acīs un nekad neizdziest.»²

Agri Ilona iemācās lasīt. «Vienīgās draudzenes bija pasaku meitenes, bārenītes, princeses, laumas. Es dzīvoju līdz viņu likteņiem, un viņu dzīve bija mana pasaule.»³

Astoņu gadu vecumā vecvecāku mājās Ilona iepazīstas ar Aspazijas, Raiņa, A. Puškina, I. Turgeņeva, F. Dostojevskas grāmatām un kļūst par gluži apmātu lasītāju. Nostāstu ietekmē meitenei pat liekas, ka pārmērīgo lasīšanas kaislību viņai uzsūtījis nelabais. Rodas arī tieksme pašai kaut ko sacerēt.

Ilona sākusi mācīties Maldoņa ģimnāzijā, vēlāk mācījusies Rīgas 3. ģimnāzijā, kur viņas literatūras skolotāji bija Kārlis Dziļleja un profesors Kārlis Kārklīšs.

Pēc pašas liecības pirmo dzejoli meitene uzrakstījusi divpadsmit gadu vecumā. Pirmais iespiestais dzejolis «Nav ikdienas» publicēts K. Skalbes vadītajā mēnešrakstā «Piesaule» 1929. gadā. No 1928. gada Ilona studē LU Tautsaimniecības un tiesību zinātņu fakultātē, no 1931. gada, paklausot docenta L. Ausēja padomam, kļūst par laikraksta «Latvis» pastāvīgo līdzstrādnieci, tur sapazīdamās ar daudziem dzejniekiem. Īpaši sirsnīgas attiecības izveidojas ar Leonīdu Breiķu un Knutu Lesiņu.

1932. gadā Ilona Leimane apprecas ar ārstu Indriķi Pārupu. 1935. gadā iznāk dzejoļu krājums «Sirds», 1939. gadā — stāstu grāmata «Sērmūkšu vīns», 1942. gadā — dzejoļu krājums «Divas gaismas», tai pašā gadā žurnālā «Latvju Mēnešraksts» parādās «Vilkaču mantinieces» pirmpublicējums (grāmatā 1943), 1944. gadā izdota mīlestības dzejoļu izlase «Saule un Tu».

1944. gadā rakstniece dodas emigrācijā. Vācijā — Flensburgā viņa pārdzīvo smagu uzlidojumu, un, kā pati raksta, tikai brīnums viņu ir izglābis. Vācijā I. Leimane šķiras no vīra. Te iznāk viņas jau Latvijā sarakstītais romāns «Vadātājs» (1946, pirmpublicējums žurnālā «Mana Māja» 1943—1944, nepabeigts) un romāns «Mātes cilts» (1949).

No 1950. gada līdz mūža beigām Ilona Leimane dzīvoja Parīzē. Novērtēdama Francijas galvaspilsētas bagāto kultūras dzīvi un brīvības garu, viņa tomēr atzīst, ka tā arī nekad īsti tur nav iedzīvojusies. «Cik gadus uzturos Parīzē, nezinu. Esmu vienmēr ceļa jūtīs, kaut gan Parīze ir tāds pasaules centrs, kur daudzi ievērojami trimdinieki atraduši sev otru dzimteni. [...] Ar

² Pašportreti. — 232. lpp.

³ Trimdas rakst...ieki. — Kemptene, 1947. — 2. sēj. — 264. lpp.

savām svešinieces acīm apbrīnojot laimīgo un kultūras ērtībām bagāto Parīzi, domās kavējos pie nebrīvās, važās kaltās skaistās dzimtenes — Latvijas.»⁴ Parīzē uzrakstīts romāns «Kailā dzīvība» (1953). Tur Francijas—Latvijas draudzības biedrības apgādā greznā izdevumā iznāk I. Leimanes dzejoļu krājums «Ugunsputns» (1951) ar lietuviešu mākslinieka Vitauta Kasjuļa grafikas ilustrācijām. 1965. gadā iznāk stāstu un atmiņu krājums «Dūmu topāzs».

Ilona Leimane ir no tiem cilvēkiem, kurus trimdinieka liktenis samaj sevišķi nežēlīgi — tas iedragā viņas psihi, un mūža nogali rakstniece pavada psihiski slimo dziedinātavā.

Rakstniece mirusi Parīzē, apglabāta Epinē kapsētā.

*

Ar dzeju I. Leimane īpašus panākumus negūst, tomēr viņas pirmais krājums «Sirds» kritikā tiek labi novērtēts. Jaunā dzejniece šai krājumā apcer savas dabas un mīlas izjūtas. Dabas skaistums, dabas atmoda saistās ar sirds nemieru, sirds sāpēm, ar rudens nakti kontrastē sirds prieks un atmoda. Te ir arī atsevišķi himniski dzejoļi — «Latvietei», «Sirmajam zemgalietim» — un daudz dedzīgu vārdu mīļotajam:

Vai pavasars tas būtu
Vai rudens drūms, vai sals —
It visur tevi jūtu,
Tu sākums mans un gals.

(«Visur»)

Te ir gan mākslas reminiscences — Solveigas un Loengrīna motīvi, kāds čakisks motīvs («Ekspresis vecais»), gan vietumis pavīd kaut kas no austrumu filozofijas — iepriekšējās dzīves motīvs. Pirmajā dzejoļu krājumā ir arī kāds pravietisks motīvs — dzejoļi «Dzimtenes dievnamā» ir runa par atgriezušos trimdinieku izjūtām. Gan E. Virza, gan J. Veselis, recenzējot I. Leimanes pirmo dzejoļu krājumu, atzīmē tā bagāto, daudzveidīgo tematiku un trauksmaino zemtekstu. J. Veselis raksta: «Lasot viņas dzeju, bieži ir tā, it kā garām gluži parastajiem priekšstatiem pēkšņi dvestu sveša, dīvaina elpa

⁴ Pašportreti. — 233. lpp.

no citas pasaules. Mistiskas, noslēpumainas nojautas ielaužas šinīs pantos, stari no okultām parādībām, kurām nav veida un kuras ir drīzāk kaut kāds dvēseles sadrebējums nekā Istens pieredzējums.»⁵

Sevišķi augsti I. Leimanes pirmo dzejoļu krājumu novērtē E. Virza. Viņa dzejas apskatā «Mūsu pagājušā gada lirika»⁶ Ilonai Leimanei pieder izcila vieta. Viņam I. Leimane ir «dzejniece, kuras oriģinalitāte gan nav pilnīgi izteikusies, bet no kuras mēs varam nākotnē daudz gaidīt, jo viņa pieskaitāma tām sievietēm, kuras ne tikvien jūt, bet arī domā.»⁷ Sakarā ar grāmatas nosaukumu visai nicīgi izteicies — «pie mums bieži vien sauc par sirdi pārāk lielu jūteklību un sajūtu nespēcību» — un kā negatīvu piemēru minējis R. Rudzīti, E. Virza raksta, ka Ilona Leimane no visa tā brīva. «Viņas pantos nav tukšu jūtu, bet ir arī prāts, šī tālākās attīstības galvenā ķīla. Tas viņu arvien noved pie dažādām atziņām, kas nav nevērtīgas un ir arī oriģināli izteiktas.»⁸ — «Viņa ir arī pilna intīmas sirds gudrības, kas saistīta ar ikdienas lietām, kuru izprašana paver plašu pasauli.»⁹ Labāko dzejoļu skaitā E. Virza min «Šķiršanās prieku» un «Cilvēkam».

Krājumā «Divas gaismas» ir pāris konkrētām personām veltītu dzejoļu: «Acis» (veltīts baletdejoņajam O. Lēmanim) un «Mūžīgais dziesminieks» (veltīts E. Virzas piemiņai). Salīdzinājumā ar pirmo krājumu jaunums ir balādiski dzejoļi, tādi kā «Naktī pār Kangaru kalniem», «Kangaru kalni». Liela vieta I. Leimanes dzejā ir ziedu tēliem, ļoti raksturīgs tēls — tumšsarkanā puķe kā sirds nemiera un kaislību simbols.

Dzejoļi rakstīti galvenokārt klasiskos pantmēros, daudzviet panākot lakonismu un ritma vieglumu:

Zelta rasu redzēt var

Pusnakts ēnā zilā —

Gaidi mani šovakar

Sava tēva silā.

(«Jāņu vakars»)

Parīzē iznākušajā dzejoļu krājumā «Ugunsputns» salīdzinājumā ar pirmskara un kara laikā iznākušajiem dzejoļiem iezīmējas jaunas līnijas.

⁵ Veselis J. Divas dzejnieces. — Daugava. — 1935. — Nr.4. — 362. lpp.

⁶ Virza E. Mūsu pagājušā gada lirika // Brīvā Zeme. — 1935. — 23. febr.

⁷ Turpat.

⁸ Turpat.

⁹ Turpat.

Joprojām spilgti izteikta mīlestības līnija, kur mīla bieži vien ir cilvēka vienīgais patvērums:

Tik ciešāk skavās
Mani nu slēdz savā varā,
Lai rokās tavās
Sīt pulksteņi stundas man garām!
(«Pulksteņi»)

No jauna ienākuši trimdas motīvi («Trimdinieks», «Bēgļu bērna šūpuļa dziesma»), Parīzes motīvi («Nakts uz Pont des Arts», «Parīzes Dievmātes katedrālē»):

Ievas un Ādama spēks
Iedzīvināts šai ēkā, —
Ienāc un izej tīrs,
Neatskatoties grēkā.
(«Parīzes Dievmātes
katedrālē»)

Parādās vadātāja motīvs, kas plaši izstrādāts romānā «Vadātājs», Spīdolas tēls ar aicinājumu uz cīņu par Latviju — «Spīdolas veltījums» ar Raiņa moto «Vēl cīņa nav galā un nebeigsies...». Daudzveidīgākas un brīvākas kļuvušas arī panta formas.

Lai gan I. Leimanes devums dzejā nav piesaistījis sevišķu lasītāju uzmanību, nav devis lielu jaunienesumu latviešu dzejas kopainā, tomēr tas ir garīgi bagātas personības apliecinājums, personības, kas meklē savai jaunradei dažādas izpausmes formas.

I. Leimanes pirmā prozas grāmata «Sērmūkšu vīns» saturiski raiba, un ne visus tur publicētos darbus var saukt par stāstiem. Tiem līdzās ir tēlojumi un skices, kur atainots kāds bērnības iespaids («Vecmāmiņas kāzu kreklis»), kāds acumirkļa ieskaits cita cilvēka dzīvē («Daiģienes vaina», «Gadījums pelēkā mājā», «Viesis»). Rakstnieci saistījuši dažādu dīvaiņu likteņi. Tāds ir donžuāns Juris Klaučens stāstā «Bēglis», pseidoapzinīgā Līvija Zvaigzne, kas galu galā sajūk prātā («Kā tas notiek»), Šemsedins Skramba, kas noīrē caurstaigājamu istabu («Vīrs un sieva»). Dažā nelielā stāstā mēģināts ietvert visu cilvēka dzīvi («Bēglis», «Marta vēji»). Stāstos risinās izšķiroši notikumi cilvēka dzīvē — apprecēšanās, šķiršanās, tam visam lielākoties

trūkst psiholoģiskas motivācijas. Recenzente Ofēlija Sproģere raksta: «Notikumi tanī neizaug no iekšējas nepieciešamības — no tēloto personu raksturiem, bet parasti stāsta centrā kāds nejaušs gadījums. Tomēr arī, izejot no šī gadījuma, rakstniece gandrīz nekad nespēj parādīt ne Istus raksturus, ne arī spēcīgus pārdzīvojumus.»¹⁰ Saskatot interesantus gadījumus, I. Leimane nav spējusi tos pārrādīt interesantā mākslinieciskā formā. Nobeigums neizaug no visa tēlotā. Labāk izdekušies daži Isāki stāstiņi — «Labi domāts», «Nejaušs precinieks», «Doniņa uzvara».

Ilona Leimane sarakstījusi divas bērnu grāmatas — «Knašais Pēterītis» (1939) un «Laimes zemē» (1942), abas iznākušas ar lieliskām Margaritas Kovaļevskas ilustrācijām. Izmantots populārais pasaku sižets par došanos pasaulē. Vienā gadījumā tas ir maiznieka Sukurgalvas māceklis Pēterītis, kas dodas pasaulē uz piparkūku zirdziņa, otrajā — putns Sarkankrūtītis, kas vēlas nokļūt Laimes zemē. Protams, kā jau pasakā, pēc dažādiem piedzīvojumiem Pēterītis atgriežas mājās, Sarkankrūtītis savukārt atrod Laimes zemi, kur visi strādā. Raitis, nepretenciozs ir dzejojums, kas ar vieglu ritmu un atskanām bērniem ātri iegaumējams:

Vārtu priekšā katru nakti
Divi eži stāv uz vakti.
Katram, kas grib iekšā kļūt,
Jāapsolās čaklam būt.¹¹

*

Un tad parādās «Vilkaču mantiniece» — Ilonas Leimanes daiļrades spožā virsotne. Tā ir viena no patiesi izcilām grāmatām latviešu 40. gadu romānistikā, sava veida literāra sensācija, jo nedz I. Leimanes dzejoļu krājumi, nedz «Sērmūkšu vīns» nevēstīja tik spilgtu daiļrades uzmirzējumu.

Ir karš, aiz muguras 1940. gads un 1941. gada izsūtīšanas. Uz Sibīriju aizvests arī I. Leimanes jaunākais brālis Jānis, kuram viņa velta romānu «Vilkaču mantiniece». Un šajā dramatiskajā laikā rakstniece rada romānu,

¹⁰ Sproģere O. I. Leimane. «Sērmūkšu vīns» // Tēvijas Sargs. — 1939. — 15. dec.

¹¹ Leimane I. Laimes zemē. — R., 1942. — 14. lpp.

kurā nav ne atblāzmas no laikmeta notikumiem. Romāns ir iespēja gan pašai rakstniecei, gan lasītājam aiziet no nepievilcīgās kara laika īstenības citā pasaulē, citā laiktelpā, kur cilvēka dzīve rit saskaņā ar dabas ritmiem un kur centrā ir mūžīgās problēmas: mīlestība un naidis, vīrietis un sievietē.

Romānā izmantots pasaules literatūrā plaši pazīstamais sižets par divām naidīgām dzimtām un mīlestību starp šo dzimtu jauniešiem. Tāpat jau daudzkārt literatūrā izmantots sižeta tips par vietējo apstākļu nepārzinoša svešinieka ierašanos kādā vietā. Taču šie izplatītie un, šķiet, pat nodrāztie sižeta motīvi I. Leimanes romānā iemantojuši apbrīnojamu konkrētību un plastiskumu latviešu zemnieku dzīves tēlojumā un savijušies ar latviešu tautas ticējumiem par vilkačiem un noburšanu, radot romāna īpatnējo teiksmaino atmosfēru.

Visa romāna darbība noris noslēgtā vidē — Dandzenieku pagastā; izņēmums ir pavisam īss Alnes Salnas jūrmalas būdas tēlojums, bet jūrmalā nekāda darbība nenotiek.

Lielākā daļa darbības rit vēl šaurākā vidē — tā sauktā Dandzenieku ezergala divās mājās — Vilkačos un Dievlodziņos un ceļā starp tām. Epizodēs, kurās darbība notiek ārpus abām mājām — Vārdauniekos, Zilišos, baznīcā, pagastmājā, nabagu pirtiņā —, neviena vieta, izņemot nabagu pirtiņu, nav detalizētāk aprakstīta. Toties sīki jo sīki attēloti Vilkači, viņu istabas un klētis, apģērbi, mājlopi utt. Tā rakstniece maksimāli koncentrējusies uz centrālo vietu, kur risinās sižets.

Noslēgta vide atbilst latviešu zemnieku tradicionālajam dzīvesveidam, kur katra došanās ārpus savas sētas ir notikums. Vēl lielākā mērā šī noslēgtība raksturīga Vilkačiem, kurus mānīcīgie aizspriedumi izolējuši no pārējiem pagasta ļaudīm. Savukārt noslēgtā vide kā romāna telpa palīdz koncentrēt darbību.

Laika struktūra romānā ir sarežģīta. No vienas puses tēlots pavisam konkrēts laiks: kad vecais Vilkaču saimnieks Mārcis uz ģimenes papīriem uzraksta «Nākamajam Vilkaču mantiniekam», viņš uzrakstu datē ar 1886. gadu. Nav teikts, cik gadu pāiet no šī brīža līdz Mārča nāvei, taču var pieņemt, ka ne pārāk daudz.

Tas vairs nav nekāds tumsas un mānīcības valstības laiks Latvijas laukos. Ir jau bijusi latviešu tautas pirmā atmoda, bijuši pirmie Dziesmu-svētki, jau bijis J. Alunāns un K. Valdemārs, raksta un tautasdziesmas vāc K. Barons, latvieši tiecas pēc izglītības, pagastos dzied kori un spēlē teātri, bagāto saimnieku dēli brauc studēt, un saimnieku meitas ģērbjas pēc pilsētas modes.

Taču I. Leimane ir gandrīz pilnīgi norobežojusies no šī konkrētā vēsturiskā laika, viņai tas nav būtisks. Ir tikai dažas neuzkrītošas laikmeta zīmes: Dandzenes kungs tā sauktajā Glāzes šķūnī ir ierīkojis pudeļu pūšanu, pagastā ierodas bitenieks sniegt padomus.

Visu pagasta ļaužu — jaunu un vecu — gluži fanātiskā Vilkaču nīšana, demonstratīvā izturēšanās baznīcā, Vilkaču saimei ienākot, mācītāja cienīgmātes šaušalas, Vilkaču saimnieci ieraugot, — tas viss daudz vairāk iederētos 16. vai 17. gadsimta atmosfērā, nevis 19. gadsimta beigu tēlojumā.

Īstenībā romānā valda cits laiks, kas ir daudz spēcīgāks par konkrēto datējumu, — tas ir teiksmu, nostāstu un ticējumu mītiskais laiks, kur gadskaitļiem nav nozīmes, kur darbības laika noteikšanai ir gluži citi apzīmējumi, pasakām un teikām raksturīgās formulas: «no neatminamiem laikiem», «vecvecos laikos», «kādā dienā», «jau tanīs laikos», «Tā tas gājis dienu no dienas, gadu no gada. Cilvēki dzimuši, miruši un atkal dzimuši...». Šeit nozīmīga arī romāna ievadnodaļā un izskaņā lietotā atstāstījuma izteiksme — kā latviešu tautas pasakās un teikās.

Teiksmainajā laikā dzīvo senie ticējumi par raganām un vilkačiem, mīlestības zālīti un mēnesī uzrauto meitu, un cilvēks šajā laikā dzīvo saskaņā ar ciklisko gadskārtu ritmu. Teiksmainajā laikā dzīvo arī divu dzimtu savstarpējais naidis, kurš nav vis sācies no konkrēta gadījuma kā V. Šekspīra Monteki un Kapuleti naidis (vai kādi citi asinsatriebības naida attēlojumi literatūrā), bet kurš it kā nāk jau no aizlaikiem.

Teiksmainības izjūtu romānā rada gan romāna noskaņa un tonalitāte, gan virkne nostāstu un ticējumu: nostāsts par Melno Lavīzi, par Raganu pirti, Bērtuļa nostāsts par Aizsilnieku velnu, ticēšana laimes kreklīnam, paņēmiens, kā pieburt puisī, utt. Arī gluži reālā pagātne tiek pavēstīta kā nostāsts — par Daces jaunību, par Vilkaču slavas rašanos un citi. Jānis Grīns raksta: «Vilkaču mantinieci iestrādātas [...] arī lielas mitoloģiskas, etnogrāfiskas u. tml. vecās vērtības.» Tās «sastāda romāna «atmosfairu» — košu, tumīgu, arī viscaur labi izturētu. Senie vērojumi un ticējumi, ieradumi un izdarības — viss šeit radis vietu un saslēdzies par ko veselu, par apvienotu noapaļotu pasauli, kas ir atzīstami.»¹² Šī noapaļotā pasaule dzīvo citā, nepavisam ne 1886. gada laika slānī.

Ir vēl trešais laika slānis — tas ir katras romāna personas laiks. Vecā Dievloedziņa laiks ir aizgājis, galveno varoņu Alīnes un Andreja laiks sākas,

¹² Grīns J. Ilonas Leimanes romāns «Vilkaču mantinieci». — Latvju Mēnešraksts. — 1943. — Nr.4. — 248. lpp.

un viņi alkst piepildīt to, apliecinot sevi. Šī vēlēšanās noved pie izšķirošas rīcības, pie naida burvju loka pārraušanas.

Nozīmīga vieta romānā ir trim pamatelementiem — zemei, ūdenim, ugunij. Zeme — zemnieka dzīves pamats. Andrejs grib tēvotēvu zemi iekopt labāku, lai viņa laikā saimniecība ietu uz augšu. Alīne nokļūšanu uz Vilkaču auglīgās zemes uzskata par likteņa labvēlību un vēlas tajā ieaugt pa istam. Savu iemīļoto Andreju Alīne domās redz, allaž zemnieka darbus darot, Andreja tēls no zemes darba nav atraujams. Zeme romānā — tā ir auglīga zeme, barotāja, nevis jebkura zeme zem kājām. Vilkaču iekopto zemi rakstniece krasi pretstata Alīnes dzimtajai vietai:

«Tā nekad nebija mīļjusi smilti, kas jau no bērnības kā dzīva bija kustējusies zem viņas kājām un zem vecāku būdas jūras kāpās. Ai, kā viņa nīda šo smilti, kas klīda apkārt kā piemeklēta sieva, dažreiz sakumpdama aiz loga, dažreiz pie durvīm, dažreiz ierušinādama savā neauglīgā klēpi visu viņas būdu līdz pat jumtam. [...] Viņa saprata, ka uz smiltīm nekā nevar celt un ka tajās nekas nevar ieaugt, arī viņa pati ne. Viņa ilgojās stāvēt uz cietas zemes, uz tādas zemes, kur ikviena sēkla dīgst un koki aizaug pāri cilvēku galvām debesīs.»¹³

Ūdens. Pie ezera atrodas Vilkači un Dievlodziņi, tajā atrodas tāds akmens, kāds nekur citur nav atrodams, — Raganu pirts. Ūdenī Andrejs grib iemest raganu, lai atbrīvotos no kārdinājuma. Tur, ūdens vidū, tuvi kļūst Alīne un Andrejs, un visā darbības gaitā ezera tēlojumam ir liela nozīme romāna romantiski teiksmainajā skanējumā.

Uguns. Romāna sākumā uguns parādās ikdienišķās situācijās. Andrejs slepus noskatās, kā Zilišu Ieva blusojas atvērtu krāsns durvju gaismā, Alīne dedzina kadiķu zarus, lai izdzītu Vilkaču mājas sasmakušo gaisu. Turpretī romāna beigās uguns iegūst pavisam citu nozīmi. Ārprātīgais vecais Dievlodziņš to izvēlas par atriebības ieroci, lai sadedzinātu raganu un viņas bites, taču šis atriebības ierocis ķer viņu pašu — nodeg arī Dievlodziņi, aiziet bojā viņš pats. Uguns iznīcina paaudžu paaudzēm celto un krāto, taču vienlaikus kļūst par attīrītāju un šķīstītāju, iznīcina arī gadsimtos krāto naidu. Ugunsgrēks pasteidzina samilzušās situācijas atrisinājumu, liek Andrejam izšķirties par palikšanu kopā ar Alīni un bērnu.

Raksturīgi, ka pēc ugunsgrēka abu māju ļaudis nav izmisuma. Ugunsgrēks Alīnei un Andrejam — tās ir nevis beigas, bet jauns, gaišs sākums. «Alīne ar katru brīdi juta sevi spēcīgāk mostamies jaunai dzīvei. Vēl nekad

¹³ *Leimane I.* Vilkaču mantiniece. — R., 1943. — 51. lpp. (Arī turpmāko romāna citējumu lappuses dotas no šī izdevuma.)

tā nebija apzinājusies pie šīs vietas tik cieši saistīta kā šai acumirkli, lai gan palikt un te ieaugt tā bija karsti kārojusi jau no pašas pirmās dienas. Toreiz, iebraucot Vilkaču sētā, viņa atrada priekšā stipras ēkas un pilnu un bagātu dzīvi. Savas rokas tai gandrīz vairs nebija kur pielikt. Tagad šī vieta no viņas prasīja sīvu un grūtu darbu. Te bija vajadzīgs viss viņas jaunības vingrums un spēks» (238. lpp.).

Arī šo trīs pamatelementu lielā vieta romānā liecina par tā tuvību mītiskajam laikam, kur svarīgi ir paši dzīvības un esamības pamatjautājumi.

«Vilkaču mantinieces» romantiskajā skanējumā svarīga loma ir mēness tēlam, tik iecienītam romantiķu tēlu arsenālā. Mēnessgaisma neļauj Alīnei aizmigt, un, nemiera dzīta, viņa dodas uz ezeru peldēties. Mēnessgaismā Andrejs, kurš dienā metis uz Alīni akmeni, nespēj pretoties viņas valdzinājumam. Mēness neļauj aizmigt Alīnes puisēnam, bērns raud it kā bez iemesla, bet spožais mēness un bērna raudas vēsta nelaimi — gaišajā mēness naktī sākas ugunsgrēks. Mēnessgaismā Dievlodziņa slimais prāts redz murgu ainas, redz raganu skrejam garām mēnesim.

Liela vieta I. Leimanes romānā ir smaržām. Tur «sīva smaka ar sutrainiem garaiņiem cirtās Alīnes degunā» (54. lpp.), kad viņa, ierodoties Vilkačos, vispirms sastopas ar mēslu vezumu. Piens «sit tai nāsīs saldu un treknu smaržu kā pati dzīvība» (70. lpp.). Alīne sapņo par Andreju kā par «zemes smaržas apdvestu puisī» (117. lpp.), dzerot bērzu sulas, Andrejam «nāsīs iesitās mikla un briedīga smarža. Celdamās no svaigi uzartajām velēnām, tā piejaucās sulai krūkā un reibināja jauno arāju» (108. lpp.), «it kā vienuviet sabērtas vasaras dienas saulīgi un tīkami smaržoja Veļķu kalna zemenes» (122. lpp.). Smaržo uzdziedējušās rozes Alīnes dārzā, pēc sveķiem smaržo Dievlodziņu jaunajai ēkai tēstie baļķi. Dažādās smaržas romānā galvenokārt liek Alīnei un Andrejam izjust dzīvības reibinošo spēku.

Īpaši jārunā par romāna valodu, par ko J. Grīns raksta: «Kā arvienu, romānu lasot, vispirms sastopamies ar tā valodu jeb stilu, kas Vilkaču mantiniecē ir kaut kas sevišķs, it kā vērtība par sevi, varbūt visvērtīgākā daļa.» (izcēlums mans — A.S.) un rezumē: «..uzņemtais pareizais senlatviskais stils ir labi izturēts no sākuma līdz pat beigām, valodas pārles sadalot vienmērīgi.»¹⁴

Par romāna «Vilkaču mantiniece» valodu varētu uzrakstīt veselu valodniecisku pētījumu. Ilona Leimane izmantojusi K. Mīlenbaha un J. Endzelīna vārdnīcu tik bagātīgi kā neviens cits rakstnieks. Ņemot vērā ne vien to, ka viņa kā rakstniece vēlējusies radīt romānā ar valodas palīdzību senlaicīgu

¹⁴ Grīns J. Ilonas Leimanes romāns «Vilkaču mantiniece». — 248. lpp.

kolorītu, bet arī to, ka viņa bijusi tuva J. Endzelīna radniecē, saprotama viņas sevišķi lielā interese par valodas bagātību. Neapšaubāmi daļa no šiem vārdiem lasītājam nebija saprotama jau romāna iznākšanas laikā, vēl jo vairāk tas sakāms par šodienas lasītāju, un īstenībā romānam būtu vajadzīga sava vārdnīca. Daļa vārdu ir saprotama kontekstā, piemēram, sakrājušies «lielāka čāpa bāriņu naudas» (41. lpp.), «būzuļos ejamais laiks» (60. lpp.), «nav nekur, kur piegliebties» (76. lpp.) utt., tomēr ir arī tādi, kas bez paskaidrojuma nav saprotami: «senele» (61. lpp.), «nebija vairs plustinējuši», «mieži jāšēj develē» (102. lpp.), «ko šī tur stāvēja un galsterējās» (166. lpp.), «ripeļu bise» (169. lpp.), «atastinākie kaimiņi» (221. lpp.), «berzumi» (237. lpp.) u.c. Taču divainā kārtā šie nesaprotamie vārdi lasītājam netraucē, tie vienīgi palīdz iejusties teiksmaini mītiskajā laiktelpā, kurā norisinās darbība.

Parasti kāda romāna izvērtējumu sāk ar raksturu aplūkošanu. Nav nejausība, ka «Vilkaču mantniecē» analizē personu raksturi nav pirmajā vietā, jo romāna spilgto savdabību un vienreizējo vietu latviešu prozā vispirms nosaka Ipatnējā laiktelpa, mitoloģiskais slānis, valodas savdabība un vēstījuma Ipatnības.

Taču tas nenozīmē, ka «Vilkaču mantniecē» nav spilgtu reālistisku raksturu. Tāda ir galvenā varone Aļīne Salna, kura gluži negaidot kļūst par bagātu saimnieci, reizē mantojot arī Vilkaču lāstu un Dievlodziņu ienaidu. Aļīne ienāk bagātajās mājās ar pateicību liktenim, gatava mācīties būt par saimnieci, apgūt vietējās paražas, taču neko nezinādama par Vilkaču lāstu. Vilkaču lāsta pakāpeniska atklāšanās ieņem lielu vietu Aļīnes sižeta līnijā. Tā parāda notikumus un cilvēkus no dažādiem skata punktiem, radot savdabīgu dubultprojekciju: kā to visu savā naivumā sākotnēji redz Aļīne, kā to redz pārējie — Dace, Vārdavnieki, Andrejs un citi, un kā, beidzot iegūstot reālu priekšstatu par savu, ļaužu māņticības samudžināto likteni, Aļīne paliek tā pati — skaidra, stipra, noteikta.

Sākumā Aļīnei ir tikai nojausmas, vēlāk jau dramatiski pārdzīvojumi — Vārdavnieku precībās brauciens, Andreja sviestais akmens, izdzīšana no mācītājmājas. Kad Andrejs pēc kopīgi pavadītas nakts met viņai sejā vārdus: «Nedomā, ka es tevi tagad ņemšu par sievu,» (135. lpp.) — Aļīne ir izmisusi: «Šī vasaras nakts viņas sirdi bija aizdzēlusi kā nāvcirte [...] Kādu prieku gan vairs te varēja sniegt Vilkaču lielā manta» (136. lpp.). Taču visu atbildību viņa uzņemas pati. «Cik ilgi gan lai viņa kamstītu pēc tā ēnas? Vēl par visu notikušo viņa pati varēja atbildēt. Viņai no Andreja nekā nevajadzēja. Vilkačos mantas bija diezgan, un tik arī vien kā bērna tai bija trūcis» (155. lpp.).

Alīnes raksturā nekādas izmaiņas nenotiek. Viņas spēks ir pastāvībā, noturībā, uzticībā — saimnieces pienākumiem, labestībai, mīlestībai.

Alīne ir ideāla romantiskā varone — skaista, gudra, čakla, labsirdīga, lepna, spējīga cīnīties ar likteni. Arī Andreja un Alīnes mīlestība ir izteikti romantiska, tā sākas no pirmā acu uzmetiena notālēm, kad abi galvenie varoņi aci pret aci pat vēl nav satikušies un viens otru aplūkojuši. Andrejam atnācēja iekrīt acīs jau viņas ierašanās dienā. «Kāds nelabs spēks bija viņa acīs pavilcis uz to pusi. Un, kaut tas bija ildzis tikai vienu mirkni un viņš tūlīt bija atmanlījis un atrāvis tās nost, tomēr šai Isajā sprīdi pie tām jau bija kaut kas pierāvis un piederzis kā piens pie katla dibena» (56. lpp.).

Protams, Andreja gadījumā liela loma ir aizliegtā augļa sindromam un pret tēva aizliegumu zemapziņā briesošajam protestam. Taču gluži tāpat notiek arī ar Alīni — arī viņa iemīl Andreju kā iztālēm redzētu cilvēku. Dodoties uz baznīcu, viņa jau pošas kaimiņa dēļ. Tikai pagastmājā, bitenieku klausoties, Alīnei izdodas noskatīt Andreju un secināt: «Arī no vaiga glīts» (124. lpp.).

Sarežģītāks un līdz ar to interesantāks par Alīni ir Andreja raksturs. Arī viņā ir zināmas romantiskā varoņa iezīmes — sacelšanās pret tēvutēvu noteikto kārtību, pret despotismu, pret apkārtējā pasaulē valdošajiem uzskatiem. Šīs romantiskā varoņa iezīmes realizējas sarežģītā reālistiskā psiholoģiskā dinamikā un latviešu zemnieka dzīves konkrētībā.

Sākumā Andrejs ir paklausīgs sava tēva dēls. Viņš priedzējas par tēva atļauju saimniekot pēc sava prāta, «un viņa balsi dzirkst spēks un apņemšanās Dievlodziņos kaut ko veikt un sadzīt uz priekšu» (31. lpp.), viņam nenāk prātā uzstāties pret tēva kultivēto Vilkaču nīšanu, gluži otrādi — arī viņš izturas piesardzīgi, jo, «kamēr nebija zināmi jaunās Vilkacienes daba un ieradumi, tā uz katra soļa varēja visus apdraudēt. Satikties vaigu vaigā ar tādu izdaudzinātu meitieti nebija nekāds joks» (59. lpp.). Krogā, kad pamulķkais Vārdavnieku Gusts lielās precēt Vilkaču raganu, Andrejs atskārst, ka «raganas sarkanā jaka no tālienes to kārdināja vairāk nekā Zilišu Ieva bez krekla pašā acu priekšā» (64. lpp.). Tomēr viņam kā vīram nākas šo kārdinājumu pievārēt, Andrejs ir apņēmības pilns. Viņš vēl ir pilnīgi tēva iespaidā un pūlas dzīvot tā, lai būtu tēvam pa prātam — pagaidām tēvs ir viņa goda un sirdsapziņas mērs.

Taču pavasaris un ik pa brīdim notālēm redzamā svešiniece reibina arvien vairāk, bet «nāids, kas pastāvēja starp abiem kaimiņiem kopš tēvutēvu laikiem, turējās tam visur priekšā kā plīks zobens uz robežas» (108. lpp.). Andrejs sāk izjust naidu kā spaidus, kā ierobežojumu, viņa ausis skan

Vilkaču saimnieces balss. Kad Vilkaču pagalmā ciemojas jaunais kungs, Andreja greizsirdības mokas rakstniece atklāj lakoniskā tēlainā epizodē. «Kad pēc brīža tā (Alīne. — A.S.) atstinga un pavērās uz bērza pusi, viņa redzēja divas brūnas rokas, kas nežēlīgi plosīja balto stumbru. Tās žņaudza koku un nagiem drupināja červeļaino mizu» (121. lpp.). Šai epizodei seko Alīnes un Andreja tiešā sadursme uz ceļa. Andreja galējo izmisumu, pēdējo mēģinājumu izrauties no raganas valgiem apliecina gan dūru vicināšana, gan smagie vārdi, gan Alīnei mestais akmens — mierīgais, savaldīgais zemnieks ir zaudējis pašsavaldīšanos.

Naktī Andrejs piebrauc pie Raganu akmens ar ciešu nodomu raganu iznīcināt. «Viņš taču ir Dievlodziņu pēcnieks, un no šī raganas lāsta tam jātiek vaļā» (133. lpp.). Taču jaunās sievietes valdzinājums, dzīvības likums izrādās stiprāks, un Andrejs par saviem grēkiem gaida tiesas dienu. Izmisuma pilna ir saruna ar māti: «Saki, māt, vai vērts ir cīnīties un turēt ienaidu, ja tas kā zāļu nasta uz muguras šļūk laukā no sirds zem kājām? Nīst un nezināt, kamdēļ? Pasaki, no kurienes šis naidis un vai mums visiem ir jānīst?» (152. lpp.) Tomēr vēlreiz Andrejs piespiež sevi darīt tēvam pa prātam un sadzer derības ar Zilišu Ievu.

Un tikai pēc «tiesas dienas» — pēc ugunsgrēka un tēva nāves — Andrejs ir kļuvis par vīru, kas pats var spriest un lemt par savu likteni. «Nu viņš tagad starp saviem ļaudīm te sēdēja kā atbrīvots no smagā lāsta. Tā, ko viņš gribēja un iekāroja, nebija nekāda ragana, ne burve. Šaubu vietā tā viņa sirdī bija iedēstījusi ticību — lielu, spožu ticību un modinājusi nākotnei visus viņa labos spēkus» (230. lpp.). Viss nostājās savā vietā. Andreja lietuvēns nav bijusi Vilkaču saimniece, bet gan vecais Dievlodziņš. Ne naidam un māntīcībai jāvalda viņa dzīvē, bet mīlestībai.

Romāna spilgtākajiem raksturiem pieskaitāms arī vecais Dievlodziņš — despotiskais, paštaisnības apmātais patriarhs, kura mājās par iebaidītu būtni, kam nedrīkst būt savu domu, kļuvusi sieva Ilze un kurš, tāpat kā pār sievu, grib valdīt pār pieaugušajiem bērniem un kalpiem.

Dievlodziņa raksturā redzams, kā dievbijība sakāpinātas paštaisnības iespaidā groteski pārvēršas savā pretstatā. Neapvaldītā pašpārliecinātībā Dievlodziņš sevi iepretim Vilkačiem uzskata par īstu Dieva cilvēku, Dievam tīkamam darbu darītāju, it kā jau māju nosaukums garantētu viņa dievbijību. Taču ticīgais Dievlodziņš, kas ar saimi kopā notur pātarus, dzīvo tā, it kā neko nebūtu dzirdējis par kristīgās ticības pamatpostulātiem. «Piedod mums mūsu parādus, kā arī mēs piedodam saviem parādniekiem,» teiktis Tēvreizē. Kristus saka: «Netiesājiet, lai jūs netiktu tiesāti.» Jēzus aicina mīlēt savu tuvāko kā sevi pašu, mīlēt arī savu ienaidnieku. Nekā no tā nav

vecajā Dievloodziņā, viņa augstākais «tikums» un Dievam «tikamais» darbs ir Vilkaču nišana. Īstie kristieši romānā ir Alīne, zāļu sieva Dace, pirts Bērtulis.

Dievloodziņa raksturs, viņa nešaubīgā pašpārliecinātība atklājas gan viņa valdonīgās ārienes tēlojumā, gan nešaubīgajos spriedumos, strupajā runā, pārliecībā par tiesībām apspiest ģimenes locekļus un tiesāt visus, arī nepazīstamo Alīni, pieliekot savu oļekti.

Salīdzinājumā ar E. Virzas «Straumēniem», kur patriarhālā dzīves kārtība attēlota tās ideālajā variantā un rada harmoniju un saskaņu, «Vilkaču mantinieci» šī pati patriarhālā tradīcija parādās visnepievilcīgākajā veidā. Tādēļ J. Grīna secinājums, ka «Vilkaču mantinieci», «līdzīgi Virzas «Straumēniem», Aidas Niedras romāniem u.c., turpina mūsu senenās pagātnes romantizēšanu»¹⁵, liekas visai vienkāršots. Rakstniece neromantizē pagātņi, kurā zvēro drausmīgais naidis un valda mežonīga mānītība, viņa romantizē jauno varoņu mīlestību, kas spēj pārvarēt seno naidu, romantizē seno atmosfēru un skata tautas ticējumus ne jau kā aizspriedumu un naida radītājus, bet kā tautas bagātību.

Romāns ir mākslinieciski rūpīgi nostrādāts. Tas sastāv no deviņpadsmit nodaļām, kurām nav ne nosaukumu, ne numerācijas. Pirmizdevumā tās iezīmē lieliskās O. Ābelītes kokgriezumu vinjetes. Pirmā nodaļa ir ieskaņa, kurā tautas teikām un nostāstiem raksturīgā vēstījuma manierē izklāstīta romāna notikumu priekšvēsture, savstarpējā naida izcelsme. Nodaļa beidzas ar pēdējā Vilkaču saimnieka nāvi. Darbība var sākties. Dandzenieku ezergalā ierodas svešinieci — Vilkaču mantinieci Alīni, kas nezina to, ko zina jau lasītājs, — Dievloodziņu un Vilkaču mūžseno naidu.

Ikvienu nodaļu ir kompozicionāli nobeigta un bieži noslēdzas ar kādu zīmīgu izteikumu, kā, piemēram, piektās nodaļas pēdējais teikums: «Lūk, tā kā šī mirte logā, tā es gribētu ieaukt Vilkačos,» (54. lpp.) domā jaunatnācēja.

Vairākkārt nodaļu nobeigumos uzsvērts senais naidis. Ar to beidzas pirmā nodaļa, kur naidis pret Vilkačiem nosaukts par vienu no Dievloodziņu visstiprākajiem tikumiem, ar to noslēdzas priekšpēdējā, astoņpadsmitā nodaļa, kur kāds vārdā nenosaukts sirmgalvis didaktiski rezumē notikušā mācību: «Liela skaudība un dziļš naidis ir visa ļaunuma sakne un nelaiemes pamats. Kas to negrib atzīt, tam jātop izdeldētam» (224. lpp.). Pēdējā nodaļā atkārtots senais nostāsts par divām dzimtām. Te notiek Andreja liktenīgā izšķiršanās, kad viņš atklāti un droši kā vīrs lemj savu dzīvi un saņem mātes svētību. Romānu noslēdz aina ar Alīni, Andreju un bērnu. Pēc ilgstošā

¹⁵ Grīns J. Ilonas Leimanes romāns «Vilkaču mantinieci». — 248. lpp.

sausuma kā svētība sāk lit lietus. Jāatzīst gan, ka šī izlīdzināšanās aina neaizsniedz iepriekšējās nodaļas — ugunsgrēka tēlojuma — māksliniecisko spilgtumu.

Kopumā romāns kā māksliniecisks veselums ir iespaidīga, savdabīga pasaule, Ilonas Leimanes radīta un uz laikiem palikusi latviešu prozā.

1992. gada maijā laikrakstā «Rakstnieka Vārds» bija publicēts literatūrzinātnieces S. Sirsones raksts «Kā tapa «Vilkaču mantiniece»»,¹⁶ kurā viņa raksta par savas radnieces Zelmas Sirsones lielo līdzdalību romāna tapšanā. Zelma Sirsone acīmredzot tiešām zināmā mērā palīdzējusi romāna rediģēšanas darbā, bet pats nostāsts par divu dzimtu naidu nāk no I. Leimanes vecātvēva Indriķa Kļaviņa, kura tēvatēvs bija bijis mūrnieks un cēlis Mālpils kungam Velna torni.

*

Nākošajā romānā «Vadātājs», kā rāda romāna virsraksts, rakstnieci atkal saistījis teiku un nostāstu motīvs, šoreiz vadātāja un malduguņu motīvs, kas vijas cauri romāna varoņu likteņiem un atklājas dažnedažādos veidos.

Galvenā varone atkal ir sievietē — Audula Dzelme. Romāna darbībā viņa ienāk kā «sieviete ar pagātņi» — Audula atgriežas vecāku mājās Rīgā pēc desmit gadu prombūtnes, pēc romantiskas mīlestības un neveiksmīgas laulības ar pasaulslaveno vijolnieku Aldo del Fante. Izrādījies, ka viņai, latvietei, augušai brīvā un demokrātiskā sabiedrībā, nav bijis iespējams pierast pie sievietes atkarīgā stāvokļa itāliešu sabiedrībā, pie itāliešu tradīcijām, nedz arī pie Aldo mežonīgās greisirdības un pastāvīgajiem braucieniem koncertceļojumos. Starp citu, kā gluži pareizi norāda kritiķis J. Rudzītis,¹⁷ šis nozīmīgais un it ilgais dzīves posms Audulas raksturā nav atstājis nekādu ietekmi, un tādējādi romāna mākslinieciskajam risinājumam šīs laulības nemaz nav vajadzīgas.

Atgriežoties dzimtenē, raisās Audulas savstarpējās simpātijas ar arhitektu Ilgvaru Deģi, viņu attiecības pārdzīvo dažādas stadijas. Beidzot Audula atrod dzīves piepildījumu bērņā un dzejā.

¹⁶ Sirsone S. Kā tapa «Vilkaču mantiniece» // Rakstnieka Vārds. — 1992. — 12. maijs.

¹⁷ Rudzītis J. Vadātājs // Laiks. — 1948. — Nr. 23. — 107. lpp.

Audulu šķietamais vadātājs ir aizvedis uz Itāliju līdz iedomātajam ideālam vīrietim, vadātājs vadā viņu līdz Ilgvara Deģa samezglotajai dzīvei. Audulas mātei Mariannai vadātājs liek iemīlēties māksliniekā Antonā Babānā, kuram viņa ir tikai ienesīga kliente. Audulas tēvs Mārtiņš Dzelmē mūža otrajā pusē neglābjami aizraujas ar dēla Kaspara Ilgavu Liliju Rozi.

Katrs savā veidā mēģina atrasties no vadātāja, bet izvairīties no tā nevar neviens. Audulas tēvs saka: «Viss, kas ir dzīvs, kas pakļauts kustībai un maiņai, mūs maldina un pats ir maldīgs. Nemaldīga ir tikai nāve.»¹⁸

Rakstnieci nodarbina rakstura spēka problēma, katras personas spēja tikt vaļā no vadātāja.

Par izšķirošo rakstniece uzskata cilvēka sakņojumu savos senčos. Senču motīvam romānā ir liela vieta. Ar to romāns kardināli atšķiras no «Vilkaču mantinieces», kur senčiem, izcelsmei nav piešķirta tikpat kā nekāda nozīme. Romāna sākumā Audulas tēvs Mārtiņš gaida atnākam senču un radu rakstu pētnieku, kas sastādījis viņa ciltskoku. Mārtiņš zina savus senčus līdz pat ciltstēvam Tenim un ciltsmātei Audulai, kuri dzīvojuši pirms 300 gadiem. Rakstniece uzsver: «Patlaban no visām izpētītajām latviešu dzimtām Dzelmju dzimta bija viskuplākā, un pats galvenais — taņi līdz šim laikam vēl nebija notikusi nekāda sajaukšanās (izcēlumi mani — A.S.).» (16. lpp.). Mārtiņu raksturodama, I. Leimane saka: «Spēki, ar ko tas tik bagātīgi bija šķiedies, gars, ar ko tas par citiem bija augstāk pacēlies, — viss tas bija viņa senču iekrājums» (17. lpp.). Ar vadātāju tiek galā čtro senču pēcnācēji — Audula, viņas brāļi Viesturs un Kaspars. Taču vadātājs aizved pasaules ceļojumā Mārtiņu Dzelmi. Vadātājam nespēj pretoties Audulas māte, jo viņas šūpulis kārts priekšpilsētas sīkpilsoņu mājokli. Bijusi skolas biedrene Anita saka Audulai: «Ja nebūtu tev tavu stipro senču asiņu, kas kā tauki spogo pa virsu ūdenim, tu pati vien nekad nebūtu noturējusies dzīves virspusē» (105. lpp.).

Romāna sarežģītākais tēls ir Ilgvars Deģis, kurš vairākkārt domājas izrāvēs no vadātāja varas un tomēr, beigu beigās nav spējīgs atgriezties normālā dzīvē kopā ar Audulu.

Arī šī tēla traģiskajā nolemtībā par izšķirošo tiek izvirzīts senču motīvs. Ilgvars pretēji Audulai pat nevar nosaukt savu vecomāšu un vecotēvu vārdus. «Viņa senču rinda bija saraustīta, un tai trūka tā varenuma un dabiskā veseluma, kāds bija viņa sievas senčiem» (145. lpp.). Uz mātes mierinājumu, ka mirušie nevienam nestāsies ceļā, Ilgvars atbild: «Nav tiesa, māt! Viņi nav

¹⁸ Leimane I. Vadātājs. — [Eslingena]: Grāmatu Draugs, 1946. — 135. lpp. (Arī turpmāko romāna citējumu lappuses dotas no šī izdevuma.)

miruši, viņi dzīvo! Viņi dzīvo tevī, viņi dzīvo manī, dzīvos manos bērnos! Es jūtu viņu samaisītās juklās asinis virmojam savās dziļslās! Tās liek man šaubīties un mētāties (izcēlumi mani — A.S.), tās trenc mani uz priekšu un rauj atpakaļ, tās ceļ mani ģēnija augstumā un grūž atkal zemē smeldzošā izmisumā. [...] Man nav stingru pamatu zem kājām, māt» (145. lpp.).

Ilgvara Deģa rakstura veidojumā visvairāk neskaidrību, trūkst psiholoģiskas motivācijas un situāciju mākslinieciskā pamatojuma. Pirmkārt, nav skaidrs, kādēļ isti Deģis nonācis atkarībā no bijušās mīļākās Medejas Petrovnas dēliem, brāļiem Perčatkiniem. Savukārt, ieķīlājis mātes dotās dārglietas, Deģis gluži viegli tiek vaļā no Perčatkiniem. Nav saprotams, kāds noslēpums saistās ar patēva mirušo meitu Mirdzu un kāpēc zilajam saffram ir piešķirta tik īpaša nozīme.

Ar iedvesmu un aizrautību Deģis izstrādā vērienīgu projektu Latgales priekšpilsētas rekonstrukcijai un gūst valdības ievērību, bet tad no jauna parādās liktenīgā Medeja Petrovna. Atkal ir pavisam neskaidrs, kā viņa panāk, ka Deģi iesēdina cietumā.

Taču galvenie romānā nav ārējie apstākļi. No cietuma Deģis tiek atbrīvots, sieva viņu gaida mājās, ir piedzīmusi meitiņa, bet saplosītā iekšējā pasaule neļauj Ilgvaram atgriezties mierīgā labklājīgā dzīvē — skaistajā dzīvoklī, pie sava bērna un sievas viņš nejūtas iederīgs. Vecmāmiņas — lietuviešu zosu ganes tēls prāta aptumsuma brīdī viņu aizsauc nāvē. Tā viņš aiziet no pasaules — «savādnieks, nevienam neizdibināms, nevienam neuzminams» (174. lpp.). Ilgvara Deģa nāves epizode pieder pie spilgtākajām romāna lappusēm.

Ar Audulas mātes tēlu romānā ienāk vēl viens motīvs, kas tālaika latviešu literatūrai vēl nav raksturīgs, bet modernajā prozā ieņem vienu no nozīmīgākajām vietām — tas ir laulāto ļaužu atsvešinātības motīvs. Audulas māte vēlas uzticēties vīram un lūgt palīdzību, bet pilnīgā atsvešināšanās un viņa rupjais noraidījums liek Mariannai doties nāvē.

Romānā rakstniece ietvērusi daudzas sava laika Latvijas dzīves aktuālas un populāras idejas: ciltskoka meklējumi, jaukto laulību kaitīgums, lauku cilvēku morālais pārkums pār pilsētas civilizācijas samaitātajiem, vērienīgi celtniecības projekti — pilnīgi nojaukt kādu rajonu un uzcelt to no jauna u.c. Ar vārdu sakot, daudz ideju pieteikts, bet tās neieaug romāna mākslinieciskajā veselumā. Kritiķis Jānis Rudzītis raksta: «Rezultātā nav dziļuma, visas pieminētās idejas palikušas kailas, bet ideju kailums mākslā ir tikpat nepieļaujams kā kailums cilvēku sabiedrībā.»¹⁹

¹⁹ Rudzītis J. Vadātājs. — 108. lpp.

Romānā ir gan interesantas, psiholoģiski pārliecinošas epizodes, bet vēl vairāk psiholoģiski nepamatotu un neizstrādātu momentu. Nav pārdomāts arī vadātāja motīva iestrādājums. J. Rudzītis raksta: «Senie ticējumi nav izkusuši, kā mākslīgi iemesti svešķermeņi tie peld tēlojumam pa virsu.»²⁰ Daudzviet tas, ko I. Leimane grib tēlot kā vadātāju, Istenībā ir pašu cilvēku iegribas un vēlmes, un nekāda seno ticējumu mistika tur nebūtu vajadzīga.

Romānā ir bagāta, skaista valoda, bet kopumā tam pietrūkst tās viengabalainības un mērķtiecības, kas raksturīga «Vilkaču mantinieci». Piemēram, nevajadzīgas un romāna atmosfērai pilnīgi svešas šķiet cietuma ainas, kur rakstniece pārāk aizrāvusies ar cietumnieku žargonu atveidojumu. Arī atsevišķas nodaļas nav kompozicionāli tik veiksmīgi izveidotas kā «Vilkaču mantinieci». Pēc «Vilkaču mantinieces» «Vadātājs» neapšaubāmi sagādā vilšanos.

*

Romāns «Mātes cilts» lasītāju atkal aizved Ilonai Leimanei tik mīļajā senatnē. Vēsturiski tas ir Ziemeļu kara laiks, ir runa par zviedru karavīriem, par cilvēkiem, kas bēg no krievu karapulkiem, taču, tāpat kā «Vilkaču mantinieci», šim aptuveni ieskicētajam vēsturiskajam fonam romānā nav būtiskas nozīmes. Tā centrā atkal ir sieviete — Gaigala, kuras dzīve neliela apjoma romānā attēlota no agras jaunības līdz nāves stundai. Romāna galvenais caurviju motīvs ir dzīvības motīvs, sieviete kā suverēna dzīvības radītāja, lolotāja, vairotāja.

Jau romāna sākumā rakstniece tēlo Gaigalu kā no visiem citiem atšķirīgu, apveltītu ar īpašu dzīvošanas un sajūtu intensitāti. Gaigalas māte, Lieltauru saimniece, rūgti soda sevi par to, ka likusi bērniem meklēt pazudošo laimes nesēju — pērkonu lodi. «Gaigala no šādas bezmērķīgas skraidelešanas un apkārt daudzīšanās nebija vairs atradināma.»²¹ Īpatnēju I. Leimane zīmē arī Gaigalas ārieni, atkal un atkal pieminot sarkano matu kodaļu, straujās kustības. «Viņas kustēšanās bija strauja, gandrīz viesulīga. Tā bija kā spītīga izsaukšanās: «Skatait, tāda ir Gaigala!»» (39. lpp.) Viņai visur jābūt, viss jāredz; rakstniece tēlo Gaigalas neparasti lielo tuvības izjūtu ar

²⁰ Rudzītis J. Vadātājs. — 108. lpp.

²¹ Leimane I. Mātes cilts. — R., 1991. — 17. lpp. (Arī turpmāko romāna citējumu lappuses dotas no šī izdevuma.)

dzīvajām radībām — teļiem, govīm, kaķēniem. «Savāda, neizprotama jutoņa kā karsts tvaika mutulis iestrēga viņas sirdī. Bija tā, it kā viņu ar šo kaķu dzimtu uz mūžīgiem laikiem savienotu kāda neredzama saite» (35. lpp.). Auklējot kaķēnus, Gaigala domā, ka vēlētos sev divpadsmit bērnu.

Šī karstasinīgā, nevaldāmā meita tiek izprecināta vecajam Kaktabulam, ar kura vārdu vecmāmiņas biedē bērnus. Gaigala savukārt uzskata sevi par tiesīgu pašai lemt savu likteni un vēl pirms kāzām dodas pie jaunā un stiprā Ģederta. Taču Ģederts savā bēgļa dzīvē nevar sev ņemt sievu. Kaislība Gaigalu pilnīgi paņem savā varā. «Pats galvenais bija iet un nokļūt un pabūt tur, kur kāds cilvēks, būdams ar viņu mierā, viņu mīli noglaudīja un ļāva viņai savās stiprajās rokās kaut īsu brīdi matīt diženi lielu prieku» (52. lpp.). Morāles jautājumi Gaigalu nenodarbina. «Viņas sirdi nespieda ne grēks, ne Kaktabula sirmums. Viņa to darīja ar tādu pašu skaidrsirdību, ar kādu nolīst lietus, uzzied ābele un briedis ar žuburainiem rāgiem padzeras pie avota» (52. lpp.). Atkal un atkal rakstniece nenogurstoši uzsver Gaigalas organisko tuvību ar visu dzīvo dabu.

Bet Gaigala ir ne tikai dabas bērns, viņai ir arī eņģīgs raksturs un spēja par sevi pastāvēt. Dzīvi Kaktabula sētā Gaigala sāk ar norītām asarām un ciešu apņemšanos: «Kas nolikts, tas jāpanes» (59. lpp.).

Ikvienu nelaieme, ikvienu pārbaudījums kļūst par Gaigalas neparastā dzīvīguma un spēka apliecinājumu. Ziņu par to, ka muižā mēris, visi uzņēma ar stindzinošām šaušalām un nolemtības sajūtu, bet Gaigala darbojas un liek darboties citiem — ir jādara viss, lai aizbaidītu mēri, un tā dēļ Gaigala ir gatava pat cauru nakti plika stāvēt uz kupicas.

Mēri izmirst pagasta ļaudis, arī Kaktabulu saime, mēris izdzen pārbiedēto Kaktabulu no mājām, taču mēris arī atbrīvo Gaigalu — atbrīvo no nīstamā vecā vīra, padara viņu par pilntiesīgu saimnieci, kas visu dzīvi var kārtot tikai pēc sava prāta.

Savdabīgas ir Gaigalas attiecības ar vīriešiem. Lai gan rakstniece tēlo Gaigalas aizraušanos ar Ģedertu, lasītājā nerodas īsta pārlicība, ka tā tiešām bijusi Gaigalas dzīves īstā un vienīgā mīla — te krietni vien pietrūkst reljefāka Ģederta rakstura zīmējuma.

Turpmākajā Gaigalas mūžā vīriešiem ir tikai viena nozīme — tie ir līdzekļi bērnu radīšanai, viņas dzīvē tie ienāk vienīgi epizodiski, Gaigalas garīgajā pasaulē tiem nav nekādas nozīmes. Pirmais — zvejnieks Briežlauku Matīsa dēls Pelvīks, kurš iekrīt acīs Gaigalai ar pašai radniecīgu dzīvības spēka starojumu: «No viņa viena paša izrisa tāds spēks, kāds tikai varais sanākt kopā pa visiem Kaktabulu lopiņiem, mājkušoniņiem un dz

(100. lpp.). Taču, kad Pelvīks bildina Gaigalu, viņai ne prātā nenāk precēties. «Aizbērdama Ģederta kapa bedri, viņa bija aizbērusi arī savu sirdi. Tai joprojām gulēja virsū vesels smilšu kalns. Vai viņa bija vainīga, ka mēris bija viņu atstājis dzīvu? [...] Viņa tagad bija pielīdzināta zemei, zālei, kustoņiem. Ar to pašu ziņu, ar kuru atnesās govīs un aitas, ar kuru ābeles briedināja un ienācināja savus augļus, ar to pašu ziņu bija jādzīvo arī viņai» (107., 108. lpp.).

Ne viens vien puisis vēlas kļūt par Gaigalas vīru un Kaktabulu saimnieku, un arī muiža vēlas, lai Kaktabulos beidzot būtu kārtīgs saimnieks, taču Gaigala nav ar mieru atteikties no savas brīvības. Viņa tēlota kā pārāk suverēna persona, lai pakļautos vīrietim. Šai ziņā viņa ir pretstats Vilkaču mantiniecei Alīnei, kurai dzīve nav iedomājama bez otra — mīļotā vīrieša. Vairāk Gaigala līdzinās Audulai Dzelmei «Vadātājā», arī Audula, centīgi pūlēdamās būt gan laba mīļotā, gan sieva, ne ar vienu vīrieti tomēr īstu kontaktu neatrod.

Gaigalas dzīvības devējas alkām rakstniece liek pastāvēt pilnīgi neatkarīgi tiklab no mīlestības, kā no morāles, no tiem vīriešiem, ar kuriem viņa kļūst tuva. Tas ir pretrunā ar normālas sievietes psiholoģiju, arī ar tradicionālā reālistiskā romāna psiholoģisko pamatojumu.

Romāna beigās tēlota aprimušās, pasauli apstaigājušās Gaigalas atgriešanās dzimtajā pagastā, kur viņa vēlas būt pagasta aprūpē, nevis dzīvot pie bērniem. Taču, kā jau tādā teiksmainā grāmatā piederās, izrādās, ka pārtikušie saimnieki, kas var izmitināt nabadzi, visi ir viņas bērni. Nodzīvojusi pie katra pa mēnesim un beidzot nonākusi pie vecākā dēla Ģederta, Gaigala pie Lieltauru vēdzirnavām aiziet viņšaulē. Mūža uzdevums ir izpildīts — pasaulē laisti divpadsmit bērni, un vecuma galā viņa ir redzējusi, ka tie izauguši par krietniem cilvēkiem. Neviens no viņiem nav mantojis Gaigalas mutuļojošo dzīvīgumu. Visu mūžu Gaigala ir dzīvojusi kā spītējot, nu vairs nav kam spītēt, un dzīvības spars apdziest.

Romāns ir interesants ar pārvarīgi dzīvīgo, daudzslāņaino Gaigalas tēlu. Suverēnajā neatkarībā, pārliecībā par tiesībām pašai veidot savu dzīvi un izvēlēties dzīvesveidu neatkarīgi no tradicionālās morāles Gaigalā spilgti iezīmējas modernās 20. gadsimta sievietes vaibsti. Ikdienas dzīves un darbu tēlojumā tā ir sava laika sieviete. Galvenajā un nepārvaramajā tieksmē atkal un atkal laist pasaulē jaunas dzīvības Gaigala stāv pāri laikiem kā sievietes — dzīvības devējas simbols, kura atkal var piepildīt zemi ar savu cilti pēc kara un mēra.

Gaigalas bērnu pasaulē nākšana tēlota gluži mītiskā varenībā kā pašas dabas process. «Laiks steidzās, un skriedams skriešus neviens to nevarēja

panākt. Bērni auga un nāca arvien vēl klāt. Tie nāca pa logiem un durvīm, nāca kā ziemu un vasaru, nāca, vai lakstīgala glaudēja vai lausks kapāja un mētāja skaļus cirvīšus. Tie nāca un palika, un tāds bija dzīvības gājums no pasaules iesākuma» (112., 113. lpp.).

Gaigala tēlota ne vien autores, bet arī daudzu citu romāna personu — Lieltauru saimnieces, Ģederta, Jorģa, Kaktabula, Pelvika un pat Kraukļa skatījumā. Lai gan romāns sākas ar Ģederta un Jorģa bēgšanas epizodi, ne viņiem, ne citām romāna personām nav patstāvīgas nozīmes, tās parādās tikai saistībā ar Gaigalu.

«Mātes cilts» saista arī ar senu paražu un ticējumu aprakstu (kāzu paražas, mēra aizbaidīšana, spārnu ciršana u.c.), ar interesantiem, no folkloras nākušiem tēliem (personificētais mēra tēls, krauklīs u.c.).

Romānā rakstniece turpina jau ar «Vilkača mantinieci» aizsākto valodas bagātināšanu ar senvārdiem un apvidvārdiem. Arī šim romānam varētu pievienot veselu vārdnīcu ar skaidrojumiem, varētu par to uzrakstīt valodniecisku pētījumu. Te ir daudz sakāmvārdu, parunu, tautā lietotu salīdzinājumu un citu izteicienu, kas Isti piederas tēlotajam laikam un pusteiksmainajam Gaigalas tēlam. Līdztekus «Vilkaču mantiniecei» «Mātes cilts» pieder pie labākā, ko uzrakstījusi Ilona Leimane.

*

Krasi atšķirīgs gan no abiem senatnes elpas apdvestajiem romāniem, gan arī no Latvijas brīvvalsts laika lauku tēlojuma «Vadātājā», kur par galveno izvirzās cilvēka iekšējie, pasaules nosacītie maldu ceļi, ir Parīzē uzrakstītais romāns «Kailā dzīvība».

Par šī romāna tapšanu I. Leimane liecina: «Uzturoties brīvu cilvēku un brīvu domu atmosfērā, arī man, trimdiniecei, padziļinājās un pastiprinājās brīvības jēdziens. [...] Pretstatā šai brīvības zemei (izcēlums mans — A.S.) esmu Parīzē uzrakstījusi savu romānu «Kailā dzīvība» par Padomju Savienības deportācijām Latvijā un latviešu vergu dzīvi Sibīrijas klajumos. Sāpīgi vērot, ka vecās Eiropas kultūras cilvēkam apspiesto tautu smagais liktenis nesaprotams. Francūzis ar savu brīvību apradis.»²²

«Kailā dzīvība» ir pirmais latviešu romāns par izsūtīšanām un izsūtīto dzīvi Sibīrijā. Šodien ir virkne pašu izsūtīto sarakstītu grāmatu, tostarp

²² Pašportreti. — 233. lpp.

Melānijas Vanagas «Veļupes krastā», A. Lices sakārtotais atmiņu krājums «Via dolorosa», O. Medņa «Trīs burtnīcas», O. Alka atmiņas u.c., kas ir autentiskas liecības par notikušo un tādējādi precīzākas un konkrētākas, taču «Kailā dzīvība» jāvērtē sava laika literatūras kontekstā kā neapšaubāmi nozīmīga grāmata par latviešu moku ceļiem. Tā tapusi laikā, kad latviešu literatūra dzimtenē ne ar zilbi vēl nedrīkstēja ieminēties par tautas ciešanām, par izsūtīto likteņiem. Ļoti augsti šo darbu novērtē Pēteris Ērmanis, uzskatīdams to par pašu labāko I. Leimanes romānu, pārāku pat par «Vilkaču mantinieci».²³

Romānam rakstniece izvēlējusies dienasgrāmatas formu. Lai saasinātu dramatisko vēstījumu par tautas traģēdiju, rakstniece par galveno varoni — stāstītāju izvēlējusies septiņpadsmitgadīgu meiteni, t.i., cilvēku, kurš dzimis un audzis brīvajā Latvijā un kura atmiņā nav saglabāties Pirmajā pasaules karā pārdzīvotais. Turklāt I. Leimanes romāna varone ir tā sauktās zelta jaunatnes pārstāve, līdzšinējo dzīvi nodzīvojusi pārticības apstākļos tēva aizvējā, kopā ar māti, trauslu kā zieds, ko ģimenē sauc par Mēnesnīcu. Arī vārds meitenei izvēlēts atbilstoši skaists — Aina Rožlapa. Viņa ir tikko beigusi ģimnāziju un runā trīs svešvalodās. Dienasgrāmatas sākumā Aina raksta: «Arī man pēc skolas beigšanas vajadzēja kļūt jaunai un interesantai dāmai un spīdēt. Bija jāizglītojas ārzemēs, jāredz Roma, Parīze, Londona. Tā tas bija no vecākiem apsollīts, un tas bija skaists un spožs dzīves sākums ātrvilcienā ar guļam un restorāna vagonu. Lielais Režisors iecerēto sākumu sagrozījis un iesēdinājis lopu vāģī.»²⁴

Briesmīgā brauciena, nometnes dzīves un katorgas darbu tēlojums, pastāvīgā bada un baiļu izjūtu tēlojums mijas ar atmiņām un vizijām par dzimteni, par laimīgo pagātņi, dievināto tēvu.

Dienasgrāmatas tekstā ir divas vēstules cienījamai dāmai no Eiropas, kuru Aina iztēlē redz, metot ārā ēdiena atliekas, un vēl viena vēstule visiem cilvēkiem, «kurus Dievs radījis pēc sava ģimja un līdzības». Aina cer: «Varbūt šie vārdi nokļūst jūsu rokās... jūsu acīs... jūsu sirdīs...» (143. lpp.) Arī citur pasaulē ir bēdas, ir karš, bet tur cilvēki krīt par savu dzimteni, tos var apraudāt, par tiem var sērot. Izsūtījumā valda citi likumi, un nav atbildes uz Ainas izmisuma kļiedzienu: «Kas uzdrīkstējies pārvērst mūs kustoņos?» (29. lpp.) — «Kamdēļ neviens mūs nedzird un neaizstāv? Kamdēļ neviens neprotestē pret varmācīgo rīcību?» (31. lpp.)

²³ Ērmanis P. I. Leimane. Kailā dzīvība // Daugavas Vanagi. — 1954. — Nr.1. — 33.—35. lpp.

²⁴ Leimane I. Kailā dzīvība. — Kopenhāgena: Imanta, 1953. — 13. lpp. (Arī turpmāko romāna citējumu lappuses dotas no šī izdevuma.)

Motīvs, kas vieno šo romānu ar «Vilkaču mantinieci» un «Mātes cilti», ir dzīvības motīvs. «Vilkaču mantinieci» dzīvības spēka apzināšanās ir reibinoša, romantiski pacilājoša un radoša, romānā «Mātes cilts» Gaigalas versmojošais dzīvības spēks ir stiprāks par karu, mēri un visām dzīves grūtībām un ļauj viņai piepildīt puspagastu ar saviem pēcnācējiem, savukārt «Kailajā dzīvībā» dzīvības motīvam ir pilnīgi cits skanējums. Kailā dzīvība — tas ir viss, kas palicis izsūtītajam cilvēkam, pārējais viss ir atņemts, un kailā dzīvība ir arī vienīgais, ko par katru cenu vajag nosargāt.

To nemitīgi Ainai māca viņas draugs Jānis — izolēties no briesmīgā, nežēlīgā, paciest visu, jo galvenais ir izdzīvot. «Esi kā kustonis, kā augs, kā akmens, kas iztur...» (131. lpp.)

Kad pašiem jājūdzas priekšā un jāvelk baļķi no cirsmas, «vai tas tādiem kā mēs pa spēkam? Pašiem spēka nav. Palīdz apziņa — ar baļķiem velkam paši sevi, savu dzīvību» (110. lpp.). Taču arī kailo dzīvību saglabāt nav lemts. Izdzīst Ainas māte — Mēnesnīca, aizstāvēdams Ainu, aiziet bojā Jānis, un romāna pēdējās lappuses liecina, ka purvā aiziet bojā arī Aina.

Tāpat kā citos I. Leimanes romānos, arī te liela nozīme ir laika struktūrai. Grāmatā tēlots meitenes un viņas ciešanu biedru moku ceļš no 1941. gada 17. jūnija līdz 1942. gada 9. maijam, kad datēts pēdējais ieraksts, tātad pavisam konkrētā laikā. Taču romānā laiks ir arī apokaliptisks. Laiks, kurā nonāk Aina — jauna, izglītota meitene, kas nekā nav noziegusies, tāpat kā tūkstošiem viņas ciešanu biedru, — tas ir vēlreiz augšāmcelies verdzības laikmets, daudz briesmīgāks nekā kādreizējais seno laiku vēsturē pazīstamais. Visas cilvēces garajā vēsturē iekarotās personības tiesības un brīvības vienā acumirkli tiek iznīcinātas, cilvēks ir it kā iemests ellē, šausmās, kurām nav paredzams gals.

Romānā tēlots, kā necilvēcīgajos izsūtījuma apstākļos mainās morāles jēdzieni. Tev nebūs zag? Bet zagtais ēdiens bieži vien ir vienīgā iespēja kaut nedaudz remdēt badu, mirušajam nozagtais kažoks — vienīgā iespēja sasildīties.

Arī tuvība ar vīrieti Sibīrijā atnāk citāda nekā jaunības romantikā dzimtenē. Aina pat nevar pateikt, vai mīl Jāni. Taču Jānis ir nepieciešams atbalsts, viņš palīdz izdzīvot. Pat žēlsirdībai it kā vairs nav vietas šajā absurda pasaulē. «Žēlsirdība greznība — luksa tērpa aste... Dzīvība nav aste, dzīvība — katrs no mums! Katrs cietsirdīgi gribam sargāt savu dzīvību! Ar žēlsirdību nevaram apģērbt savas kailās dzīvības» (128. lpp.).

I. Leimanes romānā tēlotās izsūtīto dzīves detaļas — brauciens lopu vagonos, piedzimušo bērnu atņemšana mātēm, apavi no riepām, ieslodzīto

aprakšana nezināmās kapa vietās u.c. liecina, ka rakstniecei ir bijusi zināma informācija no kāda bijušā izsūtītā, jo visas šīs detaļas nevar būt viņas iztēles radītas.

Bargā realitāte ir tikai fons Ainas pārdzīvojumiem, kas ietverti īpatnējā impresionistiskā vēstījumā ar nepabeigtiem, pārtrauktiem teikumiem, atbilstoši Ainas teiktajam: «Domas raustās krampjos un sāpīgās konvulsijās» (31. lpp.). Visbiežāk sastopamā pieturas zīme, kas, starp citu, lietota krietni par biežu, arī tur, kur bez tās varētu iztikt, ir daudzpunkte. Tuvojoties romāna beigām, varones domu gaita kļūst arvien saraustītāka, realitāte atkāpjas arvien tālāk, Istenība ar murgainām vīzijām mijas jau viena teikuma ietvaros, tā atveidojot galēji izmocītā cilvēka pēdējos apziņas uzliesmumus.

«Kailā dzīvība» ir vienīgais I. Leimanes romāns, kurā viņa tik tieši atsaukusies uz laikmeta traģiskajiem notikumiem, kas skāra arī viņas ģimeni. Romāns ir emocionāli piesātināts, viscaur izturēts vienā tonkārtā, tajā ir arī mazāk valodas bagātības un daudzveidības nekā citos I. Leimanes romānos. Ainas Rožlapas tēls atšķiras no pārējiem viņas romānu centrālo varoņu — sieviešu tēliem ar to, ka viņa ir tikai upuris. Situācijā, kurā viņa romānā atrodas, nav nekādas iespējas aktīvai personības rīcībai. Aina nav brīvs cilvēks kā Alīne, Audula, Gaigala, viņa ir verdzene. Divdesmitā gadsimta verdzene.

I. Leimanes daiļrades ceļu noslēdz grāmata «Dūmu topāzs». Tā ir žanriski raiba grāmata. Apakšvirsrakstā teikts: «Stāsti. Tēlojumi. Atmiņas»; taču tur ir arī teiksmas, pasakas, līdzības. Stāsti bieži vien ir tēlojumi, savukārt tēlojumu nodaļā ir pasakas, teiksmas un pat garais stāsts, vērojumi savijas ar atmiņām utt.

Tā, piemēram, tēlojumos «Cepure», «Mūsu varonis» un «Viens pavasaris» atainots Latvijas brīvības cīņu laiks (bermontiāde, 1919. gada maijs), un tie, šķiet, ir stipri vien saistīti ar I. Leimanes personiski piedzīvoto. «Manai draudzenei Edītei bija tikai viens brālis un tas pats varonis. Taisnību sakot, es Edīti apskaudu — man bija četri brāļi, bet neviena varoņa.»²⁵

Tēlojumi «Bodniece un vēl viens», «Dzīve», «Uz balli» būtībā ir bērniības atmiņas. Valdinošā atmiņu gaismā uzdzirkstī gan mātes puķu dārzš Vārnu ielas mājā, gan bērnišķīgā vēlēšanās ieraudzīt Dzīvi, gan citas atmiņas. Teiksmā «Dieva dēls» mēģināts apvienot teiksmu un nostāstu stilistiku («vēstnese zīle», «gandīga asins smaka» u.c.) ar 1940.—1941. gada drausmo

²⁵ *Leimane I. Dūmu topāzs.* — Stokholma: Daugava, 1965. — 27. lpp. (Arī turpmāko krājuma citējumu lappuses dotas no šā izdevuma.)

realitāti. Vēstījums par Dieva dēlu Jāni, ko ieslēdz važās «cilvēku ķērāji ar sarkanu zvaigzni pierē», neapšaubāmi saistās ar brāļa Jāņa likteni.

Pie mākslinieciski spilgtākajiem pieder stāsts «Tuksneša vējš». Tā galvenais varonis ir trimdinieks Pāvils Aire, kurš spiests strādāt par tā saucamo līķinieku, kas pēc gaisa uzlidojumiem atrok bojā gājušos. Stāsta beigās ar nogalinātā francūža dokumentiem Aire aizbrauc uz Franciju. Stāstā «Lācars no miroņiem» izmantots plaši pazīstamais sižets par vīru, kas atgriežas no kara, kad neviens viņu vairs negaida, kad sievai jau sen ir cits. «Neviens mironis pēc septiņiem gadiem nav gaidīts viesis» (14. lpp.).

Plaša vieta grāmatā ir stāstam «Jaunais Ādams» par latviešu emigrantiem Francijā — par zemnieku Vilni Raisku un gleznotāju Aiju Auzu. Sākumā Vilnis strādā par kalpu pie franču fermiera, un Aija ierodas viņu apciemot. Šai stāstā atkal spilgti parādās I. Leimanei tik raksturīgais dzīvības, auglības motīvs. Aija redz, ka fermā «viss aug, briest un vairojas, dzīvība, liekas, nāk un spiežas pa visām spraugām laukā. Tā stipra un smacē viņu gandrīz nost. Kucēni, sivēni, cāļi, pīlēni, teļi, kumeļi nāk virsū kā baigs spēks, no kura cilvēkam ne izbēgt, ne atvairīties. Visas šķirbas pilnas, visur kaut kas čum un mudž. Vilnis Raiska stāv pašā vidū kā nekas, stiprs un mierīgs. Jauns, brašs vidzemnieks» (136. lpp.). Tas realitātes fakts, ka Vilnis, cītīgi strādādams citu fermās, ir nopelnījis naudu un nopircis sev Ipašumu un ka viņam atkal ir māja un zeme, «atkal sava pasaule, ko veidot un kur pašam veidoties», nav rakstnieces tēlošanas objekts. Rakstnieces uzmanības centrā ir Aijas un Viļņa attiecības. Aija un Vilnis ir tēloti it kā pretstati. Vilnis — zemes kopējs, dzīves praktiskās puses veidotājs. Aija — gleznotāja, kas vēlas nodoties savam darbam, ar romantiskām noskaņām. («Gribu, lai mēness uzvelk augšā pie sevis.») Taču Vilnim ir sarežģīta garīgā dzīve, viņš interesējas par mākslu un ir pārliecināts, ka «latviešu zemniekam un latviešu māksliniekam jāturas kopā.. tie abi tautas gara stiprākie sargi» (142. lpp.). Aijas un Viļņa konfliktu varētu interpretēt arī dramatiski, taču I. Leimane to tēlo rotālīgi, ar zināmu humora pieskaņu — Istenībā jau nekāda nopietna konflikta nav, viņi abi tik labi sader kopā. Un Vilnis ar bārdasnazi sagriež savu attēlu tikai tad, kad glezna jau ieguvusi godalgu un kļuvusi slavēna.

Lasītājam Latvijā varbūt paši interesantākie un vērtīgākie šķitīs rakstnieces atmiņu stāsti par Rīgu: «Brīvības pulkstenis» un «Kārlis Skalbe». Pirmajā ienāk gan Rīgas kolorīts, sadzīves detaļas, gan I. Leimanes dzīvokļa iekārtojums, iepirkšanās antikvariātā, viņas ciemiņi — Jānis Medenis, Vilis Cedriņš, Leonīds Breikšs, Čiepa — Margarita Kovaļevska, Anta Klints.

Prātā paliek Ilonas vecmāmiņas sacītais par aktrisi: «Skaista kundze. Viegla valodiņa, bet maizīte gan grūti jāpelni» (175. lpp.).

Interesants ir I. Leimanes dotais Kārļa Skalbes raksturojums. Viņa pastāsta par savu iepazīšanos ar dzejnieku, par sarunām kafejnīcā, par Kārļa Skalbes attieksmi pret Kārli Ulmani un viņa autoritāro režīmu. Rakstniece, izmantodama viņa paša stilu, attēlo Kārli Skalbi, kas pēc Saeimas sēdes sēž Švarca kafejnīcā: «Viņš nu pamazām no prāta un valsts lietām varēja atiet pats savas sirds kambaros. Tad Kārlis Skalbe atkal bija tikai dzejnieks. Paskatījies pulkstenī, viņš ātri steidzās no kafejnīcas mājās, lai pie uguns, kas viņam ziedēja kā zelta tulpe, nodotos saviem sapņiem... Šie sapņi vēlāk, iespiesti grāmatās, pārvērtās par ievērojamiem darbiem latviešu literatūrā» (195. lpp.).

Šīs atmiņas ir it kā ar zelta gaismu klātas, tajās skaidri manāma nostalgija pēc skaistā brīvvalsts laika, rakstnieces jaunības laika. To labi raksturo stāstījuma «Brīvības pulkstenis» nobeigums: «Ak, un tās arī ir zelta stundas, kuras tavas dzimtenes debesīs tikšķ lielais Brīvības pulkstenis» (181. lpp.).

Tāpat kā romānā «Vadātājs» varoņu dzīves gājums skatīts ciešā sakarā ar viņu senčiem, pati Ilona Leimane sava literārā talanta avotus saskata gan vecmāmiņā Kristīnē, kas interesējusies par garīgiem rakstiem un sacerējusi garīgas dziesmas, gan arī vecātvēvā, lielajā stāstniekā un zintniekā Indriķī Kļaviņā. Cūku bērēs vecaistēvs Indriķis Ilonai allaž devis cūkas šņukuru, teikdams: «Ēd un esi liela rakstītāja.»²⁶ Tas ir piepildījies. Pati būdama Istena pilsētiece, atmiņās allaž jūsmodama par Rīgu, Ilona Leimane vislabāk un organiskāk pratusi attēlot tieši lauku vidi.

Ar saviem senatnīguma apdvestajiem romāniem Ilona Leimane ierakstījusi krāšņas lappuses latviešu prozā. Viņas spēks ir plastiskajā tēlojumā, spilgtās detaļās, košā, labi izkoptā, senatnīgiem vārdiem bagātinātā valodā, romantiski teiksmainas gaisotnes radīšanā.

Savā autobiogrāfijā rakstniece stāsta: «Lai būtu svešumā kur būdama, man viss šķiet tikai pagaidām. Es ticu, ka Latvijas brīvības saule atkal uzausīs un ceļš trimdinieku aizvedīs atpakaļ Istās mājās.»²⁷ Ticība tautas brīvībai ir piepildījies, tikai daudziem vairs nav bijis lemts pārnākt. Arī Ilonai Leimanei. Taču ir atgriezušies viņas romāni, lai ieņemtu pienācīgu vietu mūsu literatūras kopainā.

²⁶ Trimdas rakstnieki. — 265. lpp.

²⁷ Pašportreti. — 230. lpp.

Skaidrīte Sirsone

Veronika Strēlerte

(dz. 1912)

No tava plašuma lai prāts man mācās
Un mana sirds no debess vizmainās,
Kur satek mākoņi, bet atkal izmainās,
Ka visas puses reizē neapmācas.

Tā par dzimto Zemgales novadu raksta Veronika Strēlerte savā pirmajā dzejoļu krājumā «Vienkārši vārdi». Visa viņas dzimta cēlusies no Zemgales — tēvs nācis no Vecauces, māte no Džūkstes. Abi jaunībā rosīgi darbojušies savu pagastu sabiedriskajā dzīvē, spēlējuši teātri, dziedājuši koros. Tēvs rakstījis arī korespondences avīzēm ar pseidonīmu Zariņu Kārlis. Pēc apprecēšanās vecāki pārceļas uz Dobeli, kur tēvs strādā par pagasta rakstvedi. Tur 1912. gada 10. oktobrī aizsākas Veronikas (istā vārdā Rudīte) mūža gaitas. Viņai ir vēl trīs vecākas māsas un brālis. Meitenei ir tikai divi gadi, kad sākas Pirmais pasaules karš un ģimene dodas bēgļu gaitās uz Krieviju. Pēc Latvijas valsts nodibināšanās Strēlerti atgriežas dzimtenē, tēvs dabū darbu Jelgavas Apgabaltiesā. Te 4. pamatskolā sākas Rudītes skolas gaitas. Kad tēvu pārceļ par miertiesnesi uz Auci, turp dodas visa ģimene, un meitenei nākas mainīt skolu. Tad, māsas aicināta, viņa pārnāk atpakaļ uz Jelgavu un turpina mācības 2. Valsts ģimnāzijas sagatavošanas klasēs, vēlāk jau kā ģimnāzijas audzēkne. Jelgavas ģimnāzijas laiku ar teicamiem pedagogiem un draudzīgu skolasbiedru saimi, ar rosīgu kultūras dzīvi pilsētā dzejniece atceras kā nozīmīgu savas garīgās attīstības posmu. Intervijās un autobiogrāfiskajās piezīmēs, stāstot par savu bērnību, viņa vairākkārt minējusi lielo lasītkāri, daudz šai ziņā devusi māsas — pēc profesijas skolotāja — plašā bibliotēka.

Diemžēl dzīves apstākļi māsas ģimenē kļūst sarežģīti, un vidējā māsa Helma, kas bija precējusies ar prof. Arvedu Švābi, aicina pārnākt uz Rīgu. Tālākā izglītošanās tad notiek Rīgas pilsētas 2. ģimnāzijā. Skolas gados

arvien vairāk pieaugušas literārās intereses, rakstīti arī dzejoļi, kurus gan kautrējusies rādīt citiem. Reiz tomēr ar pseidonīmu Kamene kādu aizsūtījusi laikrakstam «Zemgales Balss». Vēlāk arī ģimnāzijas literārajā pulciņā viņa iedrošinājusies iesniegt savus darbus. Tos izvērtējis skolotājs rakstnieks Voldemārs Dambergs, no viņa saņemtā uzslava iedrošinājusi tālākam ceļam.

Tad seko studijas Latvijas Universitātes Filoloģijas un filozofijas fakultātes Romāņu filoloģijas nodaļā. Interesi par šo nozari, it īpaši par franču valodu un literatūru, bija rosinājis jau Jelgavas 2. ģimnāzijas skolotājs Jānis Lauks. Studiju laikā notiek arvien ciešāka pievēršanās dzejai, un literārajā žurnālā «Daugava» 1935. gada 3. numurā iespiesti Veronikas Strēlertes dzejoļi «Foiniks» un «Kaislība». Žurnāla redaktors Jānis Grīns šai reizē norādījis, ka no iesāktā poēzijas ceļa vairs nedrīkst novērsties, tas jāturpina droši un noteikti.

Svarīga nozīme dzejnieces talanta izaugsmē ir arī literārajai videi, kāda valdīja māsas Helmas ģimenē, tiešajai saskarei ar daudziem trīsdesmito gadu rakstniekiem un dzejniekiem. Šis laiks gan saistīts ar smagiem un sarežģītiem pārdzīvojumiem, kurus izraisīja māsas ilgstošā slimība un nāve un 1936. gadā laulības ar mirušās māsas vīru prof. A. Švābi.

Trīsdesmitie gadi ir viens no rošīgākajiem, bagātākajiem un mākslinieciski spilgtākajiem laikposmiem latviešu poēzijas vēsturē, tas ir arī pārsteigumu laiks daudzu talantu atklāsmes ziņā. Šajos gados iznāk Viļa Cedriņa «Sidraba jātnieks» (1935), Zinaīdas Lazdas «Zaļie vārti» (1936), nedaudz vēlāk — Andreja Eglīša «Zelta vālodze» un «Varavīksne» (abi 1939). Tie ir minēto autoru pirmie krājumi. Šai pašā laikā spožas dzirkstis šķīļ Jāņa Medeņa «Tecila» (1933) un «Varenība» (1936), izkaldināti Ērika Ādamsona «Ģerboņi» (1937), iznāk Aleksandra Čaka «Mana paradīze» (1932), «Iedomu spoģuļi» (1938) un «Mūžības skartie» (1937—1939), Jāņa Sudrabkalna «Cīruļi ziemā» (1938).

Bet 1937. gadā izdots Veronikas Strēlertes pirmais dzejoļu krājums «Vienkārši vārdi». Ar šo krājumu viņa pārsteidza un savīļņoja visus tā laika dzejas lasītājus. Viņu priekšā pēkšņi nostājās nobriedusi dzejniece, kuras darbam nebija vajadzīgas nekādas atlaides, ne avansi.

Par Veronikas Strēlertes «Vienkāršiem vārdiem» atzinīgi raksta visi vienpadsmit recenzenti, no kuriem vairāki — tādi kā Jānis Grīns, Edvarts Virza, Jānis Rudzītis — ar slavinājumiem (īpaši pret jauniem autoriem) nav nemaz tik devīgi. E. Virza šoreiz jauno dzejnieci ne tikai cildināja, bet gandrīz praviētiski paredzēja viņas turpmāko ceļu: «Pēc ilgāka laika nu

atkal parādījusies mūsu lirikā dzejoļu grāmata, kurai būs nolemts tāli un vienādi spīdēt. Veronika Strēlerte nerāda mums savu attīstību, bet savu gatavību...»¹ E. Virza V. Strēlerti nosauc par dzejnieci, «kurai nolemta tāla mirdzēšana». Krājums saņēma arī Kultūras fonda godalgu.

«Vienkāršos vārdos» dzejnieces domas, izjūtas un pārdzīvojumi izteikti skaidri un nepārprotami, iekļauti tvirtās, līdz finesēm ritmiski un stilistiski izstrādātās vārsnās, kur vai ik vārds kā izpausmes nesējs atrodas savā, ar citu neaizstājamā vietā.

Tā bija klasiskā romāņu dzejas skola, kuras poētiskajās likumībās Veronika Strēlerte kaldināja sava talanta lokanību. Ja lietojam vārdu «forma», tad tā «Vienkāršos vārdos» un arī pārējos krājumos, dzejoļos, kas rakstīti noteiktās panta vai dzejoļu kompozīcijās, ir kā izkalta, tieša un noteikta, bet vienlaikus šo formu nejut kā žņaugu, kas kādā vietā būtu spiedis dzejnieci kaut ko atņemt savu vārsmu saturam vai intonācijai. Vārsmu ritmiskais gājiens, iekšējā melodija, stilistisko līdzekļu dažādās variācijas — tas viss nesa dzejnieces domu un suģestēja lasītāju, lika iekļauties šai radošajā atklāsmes gaitā. Raksturīgs piemērs — dzejolis «Lietus lāse» («Vienkārši vārdi», 19. lpp.):

Kā gan bijī tu tik klusi
Vēsa, ziboša un maiga
Man uz paša karstā vaiga
Nepamanot nokritusi?

Kur tas vējš, kas tevi nesa,
Kur tas stars, kas tevi urba?
Kur tā elpa ir, kas skurba,
Tevi nopūzdamās dvesa?

Raugos augšā: debess staro,
Putnu ceļš viz balts pār galvu.
Tu, ko saņēmu kā balvu,
Vēl kā skūpstis uz lūpām garo.

Tēmas, par kurām Veronika Strēlerte raksta «Vienkāršos vārdos», ir parastās, jau zināmās — tā ir daba, dzimtā zeme, mīlestība, dzīves ātrā

¹ Virza E. Vienkārši vārdi: Veronikas Strēlertes dzejas // Brīvā Zeme. — 1937. — 4. dec. — 9. lpp.

steīga. Daudzos dzejoļos ir slavinājums dzīvībai, priekam, zemes skaistumam. «Dzīvības dārzā», kā dzejniece tēlaini nosauc dzīvi, kurā «zied līdzīgs cilvēks, puķe un zvērs», viņa iet ar redzīgām acīm un jūtīgu sirdi. Zīmīgs, piemēram, ir dzejolis «Dārza nakts» (76. lpp.), kur ārējais dabas skatījums tiecas saplūst ar iekšējām izjūtām:

Es gribu dzirdēt bērzu lapas krītam,
Es gribu noklausīties puķu saknes augam,
Es tavos noslēpumos gribu iekšā kļūt.

Gaiša un skanīga prieka apņemta ir krājuma otrā nodaļa; to labi var saklausīt tādos dzejoļos kā «Gaviles», «Tauriņš», «Aicinājums», «Priekam». Trīsdesmito gadu pozitīvisms spēcīgi skan, piemēram, dzejoļos «Oktāvas jaunatnei», «Arājam» (50. lpp.):

Kad pavasari lemss tev jaunu vagu dzīs,
Tad atceries: šī zeme reiz mirka asinīs.

Kas bargos kara gadus gan izskaitīt vairs spēs,
Kad bieži likās — tauta vairs saules neredzēs!

Nu dvēseļu ir pilna šī zeme auglīgā,
Tu velēnu cel gaisā un neredzi nekā.

Bet rudeni, kad saimnieks pa zelta laukiem ies,
Tam simtiem mīļu balsu no vārpām atsauksies.

Jo skaists ir Dieva likums un gudrs, kas to tur:
«Kas savā zemē paliks, tas nezudīs nekur.»

Skumjas, smeldze, klusas sāpes dveš no krājuma trešās nodaļas, kuras galvenā doma izteikta sākuma divrindē: «Klusi staigā veļu viesi, / Tu tiem garām nepaiesi.» Pārdzīvojumi, kas saistās ar māsas Helmas nāvi, ietverti dzejoļos «Viešņa», «Nomods», «Skaistā dzīve». Nāve ir staigājusi dzīvībai līdzās, tās saltā elpa nopūtusi dzīvības sveci, taču dzejnieces vārmās arī asie likteņa sitieni pausti apvaldīti, paliek arī nojausma, ka aizgājušie ir tepat mūsu tuvumā.

«Vienkāršu vārdu» lielākais ieguvums ir tieši tas, ka aiz it kā parastā, itin labi zināmā skaidri izceļas atklāsmes pirmreizīgums un svaigums. Tādu elpu šī grāmata ienes tālaika latviešu dzejā.

Dzejnieces otrais krājums «Lietus lāse» iznāk 1940. gadā neilgi pirms Latvijas okupācijas. Tajā turpinās tās pašas domas, izjūtas un noskaņas, kas bija devušas ierosmi jau iepriekš. Bet diezgan liela pārmaiņa jūtama attieksmē pret tām un to atklāsmē. «Lietus lāsē» ir mazāk ārējo parādību detalizēta tēlojuma, vairāk to radītais pārdzīvojums («Pasaku brauciens», «Divi gājēji», «Dzērvēm aizejot», «Pret rītu» u.c.). Spēcīgāk un daļēji ar jaunām, asākām un dziļākām pārdomām pausta dzejnieces attieksme pret iznīcību un nāvi. Raksturīgs te dzejolis «Iznīcības sapnis» (64., 65. lpp.):

Vai ir tāds bezdibens, kur var līdz galam nirt,
Un tāda nāve, kurā mirdams mirt
Var pilnīgi bez miņas un bez pēdu,
Aiz sevis nepametot dzīvas dvasas vēdu,
Ne trīsu, nopūtu, ne sāкта darba vagu,
Tik dabas klusēšanu mūžīgu un smagu?

Šie pārdomu izraisītie jautājumi ir dzejoļa pirmajā pusē, otrā — dzejnieces atrastās atziņas:

Bez stājas, dzīvība, tu mutuļojot riti
Un straumē guldzošā rauj arvien tālāk mūs
— — — — —
Nav gala ritumam, nav tukšuma, nav beigu!
Ar traku apmātību, nosodītu steigu
Mēs nāvei pretim joņojam, bet tā
Būs tikai nezināmais jaunā esībā.

Tādu metafizisku pārdomu pilni ir daudzi dzejoļi; visvairāk ceturtajā nodaļā, kuras ieskaņā, liktas J. Akuratera vārsmas: «Kurp eju, kas esmu un kam? / Es dzirdu kā viesuli ātru / Šo dzīvību aizšalcam» («Bagātība», «Puķes», «Labā zvaigzne», «Roka»), arī piektajā un sestajā nodaļā («Nakts», «Naktij», «Rīts»).

Salīdzinājumā ar «Vienkāršiem vārdiem» «Lietus lāsē» ir vairāk pelēcīgu pustoņu, smeldzīgas noskaņas, kaut kas dzejnieces dzīves izjūtā šķiet ieplaisājis. Reizēm pieminēta vientuļība, kas drūmā novakarā pāri «līst ar tumšu šalkšanu». Pat trešajā nodaļā, kur sakopoti drastiskā grācijā dzirkstoši dzejoļi par Itāliju, kuras zemi, celtnes un cilvēkus viņa iepazinusi 1938. gada ceļojumā («Paradoksālā Roma», «Pompeji», «Fra Filippo Lipi

Madonnai», «Dejojošais fauns»), pāri klājas zināms smeldzīgums kā tālas senatnes elpa.

Pēc «Vienkāršiem vārdiem» un «Lietus lāses» varam gūt zināmu priekšstatu par Veronikas Strēlertes dzejas stilu, kas savos pamatos te jau ir nostiprinājies. Redzam arī pārmaiņas, kuras iezīmējas gan stilistikā, gan ritmikā un vēl vairāk izvērsas nākošajās grāmatās.

«Vienkāršos vārdos» sastopam galvenokārt kanoniskās dzejoļu formas — sonetu, trioletu, eļģisko distihu, tercīnas, kvartas, kvintas, septimas un oktāvas, dažādu variāciju trīsrindes. «Lietus lāsē» klāt nāk vēl franču balāde, bet līdzās noteiktās strofās rakstītām vārsēm vērojams arī brīvāks vārsmojums, taču nekur tas neaiziet no reiz pasāktā ritmiskā viņņojuma; tādi ir dzejoļi «Pārvērtība», «Draudzenei», «Roka», «Iznīcības sapnis».

Jau minēts, ka «Lietus lāsē» ir mazāk tēlojošo stilistisko līdzekļu, domas izpaušme kļuvusi ārēji vienkāršāka, bet iekšēji grodāka. Arī šī pārmaiņu līnija turpinās vēl tālāk.

Zīmīga Veronikas Strēlertes rakstura īpašība ir klusēšana. To uzsveruši vairāki viņai tuvi cilvēki, kas pazinuši dzejnieci jau no jaunības. Par to raksta arī Ofelija Sproģere, īpaši uzsverdama: «Vārds nav sevišķi nepieciešams, lai saprastos.»² Gandrīz tāpat pašas V. Strēlertes dzejolī «Draudzenei» («Lietus lāse», 58. lpp.):

Nemeklē vārdus, nerunā, klusums ir gudrāks.

- Dzirdu, tev dvēsele trīso kā apse pēc lietus
Sudraba miglā.

Veronikas Strēlertes dzejas gleznās nav asu līniju, spēcīga krāsu triepiena. Lielākoties tie ir smalki spalvas zīmējumi, «Lietus lāsē» reizēm gandrīz gaistoši. Viens piemērs — daļa no dzejoļa «Rokas» (59. lpp.); te ārkārtīgi skaidri un reizē it kā netverami, ar vieglām un smalkām aprisēm atklāta ļoti jūtīga cilvēka pasaules uztvere:

Es roku izstiepu un sajutu, cik viegli
Skrien puķu ēnas pirkstu galiem pāri,
Cik smalkas plaisas klintī un cik maigs top akmens,
Kas visu dienu maija saulē silis.
Un izbrīnījies es manīju, kā ūdens
Zem plaukstas ieplivinās it kā noķerts tauriņš,
Un sajutu, cik zemei smagi gaudi.

² Veronika Strēlerte: Rakstu krāj. — Stokholma: Atvase, 1982. — 27. lpp.

Arvien stingri izturēta ir Veronikas Strēlertes dzejoļu kompozīcija. Regulārajos ritmos un kanoniskajās strofās to jau noteic pati dzejoļa forma, brīvāka plūduma dzejoļos dzejniece izvēlas kādu Ipašu paņēmieni, kas uzsvērtu atsevišķas vienības resp. domas nobeigumu. Reizēm šai nolūkā pēdējā rinda ir saīsināta (krājumā «Lietus lāse» dzejoļi «Puķes», «Draudzenei», «Skulptūra sniegā»). Šis kompozicionālais paņēmieni plašāk sastopams nākamajos krājumos.

Veronikas Strēlertes dzejoļa veidojums jutīgi katrā brīdī atsaucas domas plūdumam, noskaņai. Tā, «Lietus lāse» ir dzejolis «Ezers» (16. lpp.), kas veidots it kā divi daļās — ezera līmeņa gleznojums un tam līdzās dzelmes attēlojums. Abu atainojumam veiksmīgi izmantotas dažādas skaņu nokrāsas:

Ezers saulē zib un trīs,
Kas tās zīmes izlasīs,
Ko tur vilcis vējš un stars,
Nemierīgs un mainīgs gars?

Aiz šīm gaišajām skaņām, kas gleznaini rāda ūdens virsmas vizuālošanu saulē, seko dzelmju noslēpumainība, drūmums un baigums:

Kur tu glabā, dziļums kluss,
Sastingušus atvarus?
Kur tu esi, miers un gals,
Saldā, negaistošā balss?

Dzejnieces skatiens it kā nolaidies līdz pašam dzīlēm, seko pakāpeniska pacelšanās atkal augšup:

Ezers virmo, trīc un viz,
Nav nekad tā spīdējis
Dieva spožums pāri tam,
Dzīvam, dzidram, dzelmainam.

Dzejnieks un viņa dzeja — tie abi ir nešķirami saistīti, daudz ciešāk nekā citu žanru autoram ar viņa darbu. Tā arī Veronikas Strēlertes dzeja ir reizē viņas dzīve — viņas domas, izjūtas, pārdzīvojumi attiecīgā kādas norises brīdī. Zīmīga ir pašas dzejnieces atziņa: «Dzejnieka un laikmeta garīgās attieksmes veidojas mijiedarbē, jo dzejnieks pats ar savu darbu veido laikmeta garīgos vaibstus.»³

³ Strēlerte V. Laikmets un dzeja. — Ceļa Zīmes. — 1949. — Nr. 3. — 7. lpp.

Atbilstoši trīsdesmito gadu visumā mierīgajai un gaišajai ikdienai tāda ir arī V. Strēlertes tā laika poēzija, arī jūtu pasaule, šķiet, nav brāzušās pāri kādas traģiskas vētras. Var brīžiem ļauties vieglai rezignācijai, kad «manai apziņai nekā vairs nepieskaras, / Bet manai apziņai viss vēsi garām slid» (krāj. «Vienkārši vārdi», 20. lpp.). Radošo fantāziju rosina «Skujainie Vidzemes meži, / Priežu varenie stāvi» (turpat, 32. lpp.) vai arī vakara noskaņa, kad «Klusu aiz loga krīt pārslas kā skaidras un skumīgas domas» (turpat, 68. lpp.). Satrauktāku noskaņu rada vētrainā vakarā prātā ienākušas iznīcības jausmas, vai arī dzejoli «Bēgošā dvēsele» ietvertās izjūtas, ka šādā it kā neziņas trauksmē «Aiz tevis paliek daudzas sejas [...] Un tikai atspīdums no dzejas / Vēl acis paliek gaišs un zvīļš» (turpat, 79. lpp.).

Bet tad nāk briesmīgais laiks — padomju okupācija un kara gadi, kas visu Latvijas dzīvi izārda, kas tūkstošiem latviešu pārvērs par mocekļiem, divu lielvaru cīņas upuriem un trimdiniekiem.

Universitāti Veronika Strēlerte pabeidz tikai 1941. gadā, jau vācu okupācijas laikā. Dzejas viņa publicējusi toreiz vienīgi periodikā, bet pirmajā padomju gadā nav drukājusi nevienu dzejoli. Iztikas nodrošināšanai viņa dabū tulkojumu — itāliešu rakstnieka Benvenuto Čellīni «Dzīvi», kur tulkotāja tiek atzīmēta tikai ar iniciāļiem V.S. Vācu okupācijas gados viņa strādā par literārās daļas vadītāju, vēlāk par redaktori žurnālā «Mūsu Māja», tulko E.T.A. Hofmaņa un J.V. Gētes darbus, turpina jau agrāk periodikā sāktās publikācijas par literatūras, īpaši dzejas, jautājumiem. 1943. gadā izirst laulības dzīve ar A. Švābi.

Tā pienāk dramatiskās 1944. gada beigās. Sarkanā Armija tuvojas Rīgai un oktobrī to ieņem. Veronika Strēlerte kādu laiku patveras Liepājā, tad pienāk arī viņas reize doties prom uz Vāciju. Berlīnē viņa strādā laikraksta «Daugavas Vanagi» redakcijā. 1945. gada 3. februārī amerikāņu aviācijas uzlidojums visu kvartālu pārvērs gruvelos, par upuriem kļūst arī trīs redakcijas darbinieki, tikai sagādīšanās dēļ Veronika Strēlerte tai brīdī nav atradusies redakcijā, nu baigais pārdzīvojums liek doties prom no Berlīnes.

Kā žurnāliste viņa pievienojas kara ziņotāju grupai un atkal nonāk Liepājā, kurā vēl samērā mierīgi. V. Strēlertei rūp vecāku liktenis, pēc meklējumiem viņa tos atrod Irlavā māsasmeitas gādībā. Fronte tomēr aizvien tuvojas, ir jāatgriežas Liepājā un no turienes 1945. gada 8. maijā ar vienu no pēdējām laivām jādodas uz Gotlandi. Dzīvība nu ir glābta, bet dzīve jāsāk gluži no jauna un arī no nekā. Zviedri sākumā apgādā ar pārtiku, pajumti un apģērbu, tad sāk bēgļus izvietot darbos. Vairākus gadus tie ir dažādi gadījuma fiziskie darbi, jo trūkst jau valodas prasmes. Veronika

Strēlerte ir gan trauku mazgātāja viesnīcā, franciski runājoša kalpone turku diplomātu ģimenē, veļas kārtotāja un gludinātāja citā zviedru viesnīcā. Sākumā nav atļauts apmesties uz dzīvi Stokholmā, šis jautājums gan beidzot nokārtojas, bet paiet laiks, līdz kopā ar savu dzīvesbiedru dzejnieku A. Johansonu viņa dabū mēbelētu istabu Stokholmas priekšpilsētā. Ar draugu palīdzību izdodas arī dabūt darbu trimdinieka G. Šleiera vadītā firmā «Transmaritim». Vienlaikus tur veidojas arī vēlākais latviešu grāmatu apgāds «Daugava», un tajā darbojas arī V. Strēlerte.

Bet pa to laiku apgāds «Zelta Ābele» kā otru trimdā izdotu grāmatu Stokholmā laiž klajā Veronikas Strēlertes dzejoļu krājumu «Mēness upe» (1945). Tajā atspoguļojas šajos baigajos gados pārdzīvotais, atklājas daudz jaunu iezīmju viņas personībā un dzejā. Ārēji mazāk jūtami, bet iekšēji ir pārmainījusies arī viņas dzejas forma, izteiksme kļūst arvien lakoniskāka. Ar visas tautas kopīgo likteni un ciešanām šai laikā savīts jebkura radošā cilvēka darbs. Veronikas Strēlertes dzejā šais gados daudz spēcīgāk sāk skanēt nacionāli patriotiskā stīga. Ar patriotisku ievirzi rakstīti dzejoļi bija gan arī jau iepriekš, bet tieši kara un trimdas sākuma gadu dzejā jūtam, ka dzejniece un viņas tauta ir nesašķeļama vienība; dzejoli «Ļaudis» («Mēness upe», 69. lpp.) viņa saka:

Ar viņu pukstieniem man reizē asins rit,
Un sāpēs man, ja kādam no tiem sit.
Mums visiem vienam ceļam kājas autas,
No vienas zemes mēs, no vienas tautas.

Pēdējā aina, kas redzama no bēgļu laivas, atskatoties uz dzimto pusi, ir degošais Kurzemes krasts, tas paliks uz mūžu sirdī un prātā («Kurzemes krasts»).

Pilnīgi šeit izzudis reizēm «Vienkāršos vārdos» un «Lietus lāsē» sastopamais gaišais rotaļīgums un humora dzirksts. «Dzīve kļuvusi par trauslu mēness staru. Visam pāri lejas bāla un mēnešaina gaisma. Viss skatīts kā caur caurspīdīgu stiklu, it kā caur vieglu miglas šķidrautu, realitāte ieguvusi ireālu zaigojumu, pasaule kļuvusi plūstoša»⁴ — tā raksta Ofelija Sprogere.

Vienai no nodaļām dots virsraksts «Trimda». Tā ir sava veida liriska dienasgrāmata, sākot ar pēdējām dienām dzimtenē līdz trimdas sākumam. Tieši trimda izraisa tādas domas un pārdzīvojumus, kādi iepriekš nevarēja

⁴ Veronika Strēlerte: Rakstu krāj. — 35. lpp.

būt. Kā vispārinājums tie izskan dziļi sāpīgajā dzejoli «Izkliedētā tauta»: «Viss steidzas garām: nami, ļaudis, lietas. / Mums nav še vietas! Zeme deg zem kājām! / Un vienas ilgas acīs raud: uz mājām!» (90. lpp.).

«Mēness upē» ir arī smalka un atturīgi pausta mīlestības lirika, kas, šķietami viegliem pieskārieniem zīmēta, slēpj sevī lielus dziļumus, piemēram, dzejoļos «Sapnis», «Viešņa», «Mēness upe», «Ausmā», «Maigums». Gluži kā mēness atspīdums upes līmenī skan Veronikas Strēlertes vārdi dzejoli «Glāsts» (107. lpp.):

Lai mana roka top stars
Pār tevi klusumā slidot,
Kļūšu es viegla kā gars
Sapņa dziļumā spīdot.

Visa krājuma pēdējā nodaļa ar grāmatas titula nosaukumu «Mēness upe» ir veltīta mīlestībai. Tik daudz mīlestības dzejoļu nav abos iepriekšējos krājumos kopā. Tur tā reizi pa reizei bikli un arī bijīgi ieskanas kāda dzejoļa atsevišķās rindās, gan norādot uz tās klātbūtni, bet reizē arī sargājoties par to tiešāk pasacīt. Šeit tās ir lielas un spēcīgas jūtas, kas pārņēmušas visu dzejnieces būtni un prasīt prasās izpausties dziļi emocionālās, bet reizē klusināti teiktās vārsnās. Šai posta gados dzimušajai mīlestībai īpašu dziļumu un spēku dod pats nemierīgais laiks: «Un mēnešains un mūžīgs pavasars / Ir savu gaismu izlējis pār tiem, / Kas nezin, cik tie ilgi mīl un mīlēs» («Ausma», 114. lpp.).

Trimdas gados Veronikas Strēlertes dzejas krājumi iznāk ar diezgan lieliem starposmiem: «Gaismas tuksneši» 1951. gadā, «Žēlastības gadi» 1961. gadā, «Pusvārdiem» 1982. gadā (visi Stokholmā, apgādā «Daugava»). Taču līdztekus ikdienas maizes darbam rosīga ir viņas literārā darbība, top daudzi tulkojumi un apceres, viņas rediģēti iznāk vairāki literāri krājumi un antoloģijas. Viņas pašas trīs dzejoļu grāmatas ir citā pasaulē, citā dzīvē, citās dzīves izjūtās rakstītas. Saītes ar dzimteni pastāv vairs tikai domās.

«Gaismas tuksneši» rodas laikā, kad Eiropas tautu dzejā ienāk kara saplosītā, vēl nenorimusī pasaule ar saviem šķautņainajiem ritmiem, ar ielauztām frāzēm, kas skaudri un brīžiem pat nežēlīgi atklāj savu izmocīto, salauzīto dvēseli. Veronikas Strēlertes tālaika dzejā no visa tā it kā nav ne miņas. Rodas iespaids, ka dzejniece apzināti sargā savu poēzijas pasauli, kuru viņa uzcēlusi spēcīgu un savdabīgu un kurā jūtas kā īstenā valdniece.

Raksturīgs ir krājuma ievaddzejolis «Faraons» (7., 8. lpp.), kura nobeigumā ir vārsmas:

Tālu tālu — jūt maņas —
Apsēstā pasaule dim.
Kādas savādas skaņas
Šim gadusimtenim!

Vajātas bālsis gaužas:
Kur mūsu dzīvēm balsts?
Pie manis tās neielaužas —
Pats esmu valdnieks un valsts.

Veronikas Strēlertes dzejas cilvēks it kā atraisās no ikdienas realitātes, tiecas ieiet mūžīgajā. Dzejniece allaž centusies iekļūt visdziļākajos dabas noslēpumos, šķietami ārēju notikumu būtībā. Visu viņas dzeju caurvij pārdomas par reālās dzīves un nebūtības attieksmēm; jau «Vienkāršos vārdos» lasām zīmīgas rindas: «Kas bij tavs mūžs? Kāds stars no tālas gaismas, / Kas izbrīnā caur zemes tumsu spīd. / Un pārdzīvojis visas pekles baismas, / Nu atpakaļ uz savu zvaigzni slīd» («Nomods», 56. lpp.). Šīs pārdomas stīdz arī «Mēness upē», bet «Gaismas tuksnešos» tās kļūst dominējošas. Gandrīz ik dzejoli, kaut ar vieglu piesitienu, pieminēta nebūtība, aiziešana: «Baudi, mirstīgais, baudi, / Kas tavu stundu zin.» («Elēģija», 23. lpp.); «Iešu un nepāriešu — / Atgriezīsies mans gars» («Saules tilts», 77. lpp.). Arī mīlestības jūtās iezadzijs kāds isti līdz galam nepateikts rūgtums: «Tu ej pa saules takām, / Pa mēness ceļiem es, / Un it nekad vairs blakām / Mums neies dvēseles» («Ēna», 40. lpp.); «Acis var skatienā slēgt, / Lūpas uz lūpām spiest, / Katram sevī mums bēgt, / Katram par sevi ciest» («Savrup», 35. lpp.). Tomēr — reizi pa reizei nāk atkal sasliešanās pret skaudro ikdienu un vēl skaudrākām, nemitīgi tirdošām domām, un tad var saklausīt, ko teic debesu zvaigznes: «Tūkstošiem dvēseļu mirst, / Tūkstošiem dzīvo. / Vēl tava dzīvība deg / Skaidrā un vienmuļā priekā. / Pateicies Dievam par to» («Vakara dziesma», 36. lpp.).

Jau «Mēness upē», vēl vairāk «Gaismas tuksnešos» lasām par cilvēka tieksmi pēc pilnības, laikmeta un cilvēka dzīve skatīta mūžības vērtību izgaismojumā, nepakļaujoties traģismam vai patosam, bet intelektuāli distancēti vērojot dzīvi kā mainīgu ēnu spēli.

Jauna, iepriekš nebijusi tēma ir bērns (pasaulē nācis dzejnieces dēls Pāvils), tam veltītajos dzejoļos, kas apvienoti nodaļā «Avots», ir vairāk

saules gaismas. Savu bērnu, tāpat kā savu gara pasauli, māte tiecas nosargāt no ārpasaules ļaunuma, dzīvot ar viņu vienu dzīvi («Dusa», 54. lpp.):

Es klausos dzirdīgā miegā,
Kā aiz mums šķirta un sveša
Un neaizsniedzami tāla
Pasaules jūra krāc.

«Gaismas tuksnešu» kopumā elēģiskās, brīžam pat skaudri sāpīgās noskaņas jo smagi izlejas dzejoļos, kas rakstīti, dzimtenes atmiņās iegrimstot («Latvija novembrī», «Aizsaules balss», «Svētais vakars»), trimdnieka pār-dzīvojumi jo spilgti pausti dzejolī «Bez miera» (88. lpp.):

Tavas saules, tavas zemes mums nav,
Tava miera.
Tikai tavs vārds, kā cerību zīmogs
Sveicina tumsā.
Mūsu dienas, mūsu stundas rit prom,
Mūsu dzīve.
Tik tavā dienā apstājamies
Atsegtām galvām.

Jau agrāk vērojamā nosliece uz brīvāku vārsmojumu vairāk parādās «Mēness upē», arī «Gaismas tuksnešos», bet it īpaši tiem sekojošās grāmatās — «Žēlastības gadi» un «Pusvārdiem». Taču ritmiskais viņojums, lai kādās panta formās un vārsnās dzejoļi rakstīti, arvien paliek stāvīls un noteikts. Tikpat kā pazudušas gan ir kanoniskās dzejoļu formas, «Gaismas tuksnešos» vairs ir tikai divi soneti, tālāk neviens.

Krājumā «Žēlastības gadi» ietvertie dzejoļi radušies laikā, kad pašas dzejnieces mūžs pavērsies jau uz vakarpusi. Dzīves neatturamā ritējuma noskaņas tad arī rosinājušas dot krājumam šādu simbolisku nosaukumu. Tāpat saucas arī dzejolis (85. lpp.), kur dzejniece atklāj šā apzīmējuma būtību: Dievs atgādina, «Ka tas laiks, ko vadi, / Ir vēl nenopelnīts / Žēlas-tības gadi».

Krājums turpinās tādā pašā elēģiskā noskaņā kā iepriekšējais, un izskan vēlēšanās «Dzīvot, it kā manis nebūtu», «Staigāt nemanot un, kad būs jāiet, / Aiziet nemanot, uz pirkstu galiem» («Nemanot», 13. lpp.). Īpaši šāda

noskaņa valda nodaļā «Naktis», kurā smeldzīgu pārdomu brīži nomaina cits citu. Nodaļas beigu pusē kā rezumējums skan dzejolis «Rudens» (46. lpp.):

No ēnām novīšu vainagu
Es uz šo dienu kapa,
Aiziet dusēt man dvēsele
Spoža un gurda kā lapa.

Dzejniecei nereti rodas sāpīgas domas par cilvēku paviršu, reizēm pat vienaldzīgu attieksmi pret apkārtnes norisēm, ja tās tieši neskar pašus. Zīmīgs ir viņas teiktais sakarā ar dzejoļa «Rozes zem sniega» (60. lpp.) tapšanu: «Dzejolis radās ziemas ainavas ierosmē, kad «viss ir vienādi balts un vienādi miris». Līdzīgās izjūtās brīžiem arī staigājam pa dzīvi, nepamanot, nesaredzot dārgumus, kas ir turpat «tieši zem kājām».» Tā nedomājot «samin daudz ko arī mūsos pašos — neskaitāmas vēlēšanās, tieksmes un ieceres, kas paliek tikai sapņu stadijā».⁵

Veronikas Strēlertes grāmatās liela vieta vienmēr bijusi bijīgai ticībai uz augstāko varu, kas šķir un veido cilvēku likteņus. «Žēlastības gadus» tā īpaši izceļas. Zīmīga, piemēram, ir «Dievgalda liturģija» (79., 80. lpp.), kur cildenā lūgsmā izteiktas dziļas dzimtenes mīlestības jūtas un arī trimdas traģika.

Vēl viens moments, kas bija jūtams arī jau agrāk un, arvien vairāk pieaugdams, tagad «Žēlastības gadus» parādās ļoti izteikti. Tā ir distancēšanās no cilvēkiem un notikumiem, it kā aiz kāut kā aizslēpjoties, lai noraudzītos dzīves raibajās norisēs: «Nolūkoties raibā ļaužu spēlē / Kā no tumšas skatītāju telpas» («Nemanot», 13. lpp.). Veronika Strēlerte vēlas būt brīva no visa, ar ko saistīta mūsdienas cilvēka ikdiena. Daudzos dzejoļos redzam izteiktas tādas vēlēšanās kā ieniršana, nogrimšana, aiziešana, pazušana, tādus jēdzienus kā nebūtība, nāve, cita pasaule. Dzejniece vēlētos būt ieslēgta kādā lokā, kur nekas viņu nevarētu nepatīkami aizskart, vai arī iznākt «no cilvēku meža .. / Nevienam nepiederīgā zemē» («Nevienam nepiederīgā zemē», 15. lpp.).

Salīdzinājumā ar dzejnieces iepriekšējo sniegumu krājumos «Žēlastības gadi» un «Pusvārdiem» dzejoļu skaits jūtami mazinājies. Kritiķis Jānis Rudzītis, recenzēdams «Žēlastības gadus», min vismaz trīs iemeslus: «Pats pirmais — dzejnieces kāpinātā paškritika, kas neļauj dot itin nekā bez augstākās atbildības pret dzejas kultūru. Otrs iemesls — ikdienas pienākumi, trimdnieces eksistences cīņa, kas pārāk bieži būs traucējusi radošā

⁵ Veronika Strēlerte: Rakstu krāj. — 25. lpp.

darba ierosmes. Un nevar atstāt neminētu trešo iemeslu, par ko tāpat Strēlerte runāja intervijā priekš 10 gadiem: «Ir tāda sajūta, ka jāraksta tukšumā. Vispārīgā interese par dzeju ļoti samazinājusies...» Bet turpat arī ir J. Rudziša atzinums: «Kaut apjomā maza, tā ir tīra un cildena dzeja.»⁶

Lai to sasniegtu, rūpīgi vērtēti vārdi, atmetot visu, kas šķķitis novalkāts. Gan saturā, gan formā Veronika Strēlerte tiecas bēgt no ikdienas mērauklām: «Dažreiz vārdi top nevarīgi / Kā nepareizas atslēgas, / Un neveras, neveras durvis», tad seko aicinājums — «Labāk klausīsimies klusumā!» («Klausīsimies klusumā», 63. lpp.). Un citviet: «Es nepieskaršos tam, / Ko klusums slēpj un saudzē» («Vecs motīvs», 62. lpp.).

Jau agrāk Veronika Strēlerte daudz ko no savām izjūtām un domām nepateica tieši, bet vairāk ļāva tās nojaust, uzminēt. Īpaši «Mēness upē» šie pustoņi, puskrēsla, pustumsa, pusvārdi iezīmējas diezgan spēcīgi, tāda pati noskaņa valda «Gaismas tuksnešos» un «Žēlastības gados». Bet dzejnieces jaunākajam krājumam tieši dots nosaukums — «Pusvārdiem». Vēl pievienojusies liela skepse un rūgtums, vēl lielāka vēlēšanās ierauties sevī. «Ja kur tiek smaidīts, tad tā it kā ar sakniebtām lūpām»⁷ — zīmīgi saka Aina Kraujiete par šo krājumu. Tajā dominē vientulības motīvi, distancēšanās no laikmeta virspusības, svešatnības izjūta, atziņa par nāvi kā vienīgo harmonijas iespēju. Tēlojuma dinamiku veido pretstati — nāve un nemirstība, dvēsele un ārpusaules cilvēks un Visums. Rūgta ironija lasāma atziņā: «Nav pamata būt izmisušam, / Ja vispār nav pamatu.» Dzejoļa nobeigumā otrā rinda variēta: «Ja pamati izskaloti» («Bez pamata», 59. lpp.).

Krājumā pavisam nedaudz dzejoļu (tikai 43), otrā grāmatas pusē atdzejojumi. Dzejoļi kļuvuši vēl lakoniskāki, bet īsos, skopos vārdos ietverts liels jūtu un domu blīvums. Jo smaga ir dzejnieces sāpe par zaudēto dzimteni, arī par to, ka lielai trimdinieku daļai tā reti kad vairs ienāk domās. Bet stāvot Gotlandes krastā un veroties pāri uz Latvijas pusi, raisās vārsmas: («Gotlandes krastā», 27. lpp.):

Tik tuvu esi Latvija,
Var jūrai pārstiept roku,
Un otra pretim pasniedzas
Caur tumšo viļņu loku.

⁶ Rudzītis J. Raksti. — [Vesterosa]: Ziemeļblāzma, 1977. — 588. lpp.

⁷ Kraujiete A. Tūkstoš atklāsmēs dzīvota dzeja // Jaunā Gaita. — 1983. — Nr. 1. — 5. lpp.

Dzimtenes atblāzma iemirdzas arī vairākās epītāfijās, kas rakstītas svešumā mirušajiem latviešu kultūras darbiniekiem — Jānim Grīnam, Niklāvam Strunkem, Lizetei Skalbei. Visās trimdā iznākušajās grāmatās jūtams, cik smagi dzejniece to uztver un pārdzīvo. Te savējais zudis, svešo par tādu pieņemt nevar, kaut ar to kopā būts diendienā. Tāpēc ir bezcerīgums, trūkst pārlicības par iespēju pilnīgi pārnākt dzimtenē. Tādā smagā tonkārtā turpinās dzejnieces radošais darbs, tikai reizumis iemetot kādu gaišāku senāko dienu atmiņu dzirksti.

Līdztekus liriskajai dzejai Veroniku Strēlerti arvien saistījusi liroepika, īpaši balādes žanrs. Jau «Vienkāršu vārdu» beidzamajā nodaļā ir vairākas balādes: «Brīnišķīgais atradums», «Jelgava», «Pēdējais brauciens», «Gūstekņa bēgšana», «Jersikas izpostīšana». Par tām Jānis Grīns recenzijā teicis: «Es droši šeit apgalvoju, ka Veronikas Strēlertes balādes [...] pieder pie vislabākām latviešu dzejā. Kompozīcijā un stilā tās ir ne tikai nevainojamas, bet taisni spīdošas.»⁸ Balādiski dzejojumi ir arī «Lietus lāses» beigu daļā, tāpat arī «Mēness upes» nobeigumā. Veronikas Strēlertes balādes veidotas, balstoties uz vecfranču dzejas tradīcijām, ietverot tajās gan romances, gan seno stāstījumu dziesmu (*chansons de gestes*) elementus.

Viena no spēcīgākajām un emocionāli iedarbīgākajām balādēm ir «Bruņu kalps», kas ievietots krājumā «Mēness upe». Virtuozī veidota triju personu — valdnieka, bruņu kalpa un abu mīļotās sievietes — psiholoģiskā traģēdija. Daudz kas no sižeta gājiena palicis aiz kadra, līdz galam neizteikts, uzminams. Balādes notikumi norisinās gandrīz vienā mirklī, ar pāris akcentiem atklājot galvenā konflikta priekšvēsturi — bruņu kalpa un viņa kundzes slepeno mīlestību, kas tad arī izskaidro balādes negaidīto nobeigumu. Kad bruņu kalps, jau pazemīgi gaidīdams savu nāvi, ierauga, ka viņa kungs zobena asmeni pielicis pie pilskundzes kakla, viņš saprot, kādu virzienu ņem notikuma gaita, — viņam lemtais sods nāk pār mīļoto sievieti. Balādes izskaņa ir ārkārtīgi koncentrēta, gan bruņu kalpa, gan viņa kunga pārdzīvojums atklāts divās lakoniskās rindās: «Man — neganta dzīvība draud. / Mans kungs un mans pavēlnieks raud» (120. lpp.). Pēdējā rinda citā variācijā — «Mans kungs un mans pavēlnieks sauc» nobeidz balādes ievadījumu un šādā atkārtojumā spēcīgi akcentē traģisko izskaņu.

Interesanti un meistariski veidota visas balādes un ik sešrindes kompozīcija: katras strofas otrā rinda atkārtojas kā pēdējā, pavisam balādei ir sešas tādas strofas, un, atkārtotās rindas apvienojot, rodas jauna sešrindu strofa, kas izteic īsumā balādes saturu:

⁸ Grīns J. Jauna dzejniece // Daugava. — 1937. — Nr. 12. — 1132. lpp.

Mans kungs un mans pavēlnieks sauc. —
Un bungas un trompetes skan.
Šis ceļš ir tik briesmīgs un īss.
Vai tā mana valdnieka balss?
Cik viņa ir skaista šobrīd!
Mans kungs un mans pavēlnieks raud.

Balādē «Gūstekņa bēgšana» (krāj. «Vienkārši vārdi», 121.—123. lpp.) aši steidzīgās un saspringtās četrpēdu trohaja vārmās attēlota vajāta cilvēka vairišanās no gūstītājiem. Strauji ritošos sešrindu pantos, kam vēl asi nocirsta pēdējā rinda, — tajā tikai viens vienzilbes vārds — parādās viss dramatiskais bēgšanas ceļš:

Vai tas nava zirgs un jātnieks,
Kas pa upes vidu jā? —
Pazūd zirgs un pazūd jātnieks —
Visam pāri tumsu klāj,
Ļaužu acīm noslēpdama,
Nakts.

Augstas klintis, purva dūkstis,
Nāve ceļu līdzina.
Akmens kalni, purva dūkstis
Kara zirgu spīdzina,
Asiem nagiem krēpes plosa
Vējš.

Arvien kāpinātāks kļūst bēgšanas tēlojums. «Arvien straujāk tālu naktī / Kumeļš aulekšodams trauc", cauri briesmām, tumsai, dziļiem atvāriem jātnieks tiecas nokļūt līdz dzimtajam ciemam, tēva mājai. Šai ceļā parādās arvien jauni šķēršļi, tad — pēkšņs, bet traģisks nobeigums. Aust rīts, ir klāt dzimtais ciems, bet jātnieks ir tik noguris, pārmocījies arī zirgs, ka nav spēka uztvert apkārtnotiekošo. Viņš ir tikai vienas izmisuma domas pārņemts un pretī sanākušos ciema ļaudis notur par vajātājiem, kas viņu panākuši. Un — «Neredzamas rokas grābts, / Nokrīt zirgs un nokrīt jātnieks / Beigts».

Tik asi un pēkšņi beidzas balāde, neviena vārda, neviena skaidrojuma tālāk. Tāda palaikam ir viena no klasiskās balādes kompozīcijas normām.

Vēstījuma ziņā atšķirīga ir balāde «Jersikas izpostīšana» (krāj. «Vienkārši vārdi», 124.—132. lpp.). Sižeta pamatā vēsturisks 13. gadsimta noti-

kums, kad bīskaps Alberts ar saviem krustnešiem negaidīti uzbrūk letgaļu pilij Jersikai, vīrus apkauj, sievas aizved gūstā, pili nodedzina.

Grodi un reizē detalizēti veidots balādes fabulas risinājums. Jau ekspozīcijā vērsta uzmanība uz nākamajiem dramatiskajiem notikumiem. Rudens diena ir saulaina un mierīga, bet pēkšņi Jersikas pils sargs Daugavas rāmajā plūdumā ierauga kuģus, uz tiem daudz zirgu un ļaužu, kam «uz mēteļa baltā / Sarkans spīd zobens un krusts». Tie ir bīskapa Alberta vadītie krustneši, tiem nodoms uzbrukt Jersikai. Aši tiek padota ziņa Jersikas valdniekam Visvaldim, steidzīgi tiek pulcināti vīri cīņai. Taču, ienaidnieka pārspēka pieveikti, «nokrita vīri / Lēni kā līduma priedes pēc Isas un briesmīgas cīņas / Laukā pie pilsētas vārtiem uz asinīs kūpošās zemes». Tad Jersika tiek nežēlīgi izlaupīta un nodedzināta.

Tās ir balādes fabulas kulminācijas ainas. Seko nākamais dramatisks cēliens, kad tuvāko cīņas biedru izglābtais virsaitis Visvaldis izmisumā pārmet: «Ai, kādēļ, / Draugi, jūs neļāvēt aiziet man drošā un cienīgā nāvē? / Labprāt kā akmeni smagu es dzīvību aizmestu projām!» Bet Jersikas vīru atbilde skan, ka Visvalža mūža uzdevums nav galā, viņš nedrīkst atstāt letgaļus šai grūtajā stundā — «Nava vēl pazaudēts viss, jo ne šķēpi vien likteņus izšķir». Pēc smagajām pārdomām par savas dzīves «būt vai nebūt» izšķirties liek paša acīm redzamā briesmīgā Jersikas degšanas aina, un Visvaldis saņem atkal tālākai dzīvei un cīņai:

Dievs, tu man sūtīji ziņu, lai topu šai briesmīgā naktī
Stiprāks kā biju jebkad. Jo es redzu no mākoņu kalniem,
Redzu no baltajiem dūmiem, kas ceļas pār Jersikas drupām,
Izkāpjām varenus tēlus kā vēstnešus nākamiem laikiem...

Balāde uzrakstīta rāmi vēstījošās heksametra rindās, tādējādi radot iespēju atsevišķos ainavu gleznojumus, kā arī notikumu risinājumus atveidot plašākā un detalizētākā tēlojumā. Veronika Strēlerte arvien prot strādāt ar vārdu, atrast attiecīgajai situācijai pašus piemērotākos un nepieciešamākos. Piemēra dēļ var salīdzināt divus fragmentus — dabas tēlojumu vēl pirms traģisko notikumu sākuma un vienu no skaudrākajiem Jersikas izpostīšanas skatiem.

Rudens mierīgā dienā, kad mākoņi vakara pusē
Dzidri un sulīgi top it kā Kurzemes dzeltenais dzintars,
Jersikas izlūku tornī pa šauro un gareno spraugu
Vēlīgi raudzījās sargs ar puisēnu apaļiem vaigiem.

Tālu aiz pilsētas namiem, kas gredzenā ielencā pili,
Līdz pašam Daugavas krastam, līdz vienmuļi šņāčošiem siliem
Aizvijās draudzīgi prom zaļas pļavas un rūzgani lauki.

Vāci pēc uzvaras dzīrēm uz gūstekņu pilnajiem kuģiem
Atgriezās Jersikā vēlreiz un klūpot un kritot pār liķiem,
Samīnot pamestus bērņus kā vilku bars mežonīgs drāzās
Bagātos namos un sētās, lai paņemtu visu, kas ņemams.
Iebruka valdnieka pili un svieda pa logiem, pa durvīm
Sudraba bļodas un kausus, kas iešķindās jautri kā svētkos,
Zibošas damasta sagšas un pelēkas vadmalas baķus;
Ielauzās dievnamos iekšā un pašā vissvētākā vietā
Satvēra purpura segas pie smagajām zeltītām bārkstīm,
Noraujot lukturus līdzī, kas vaimanās nogāzās zemē...

Pirmajā fragmentā kā tēlotāji dominēja lietvārdi un Ipašības vārdi, otrajā galvenie ir verbi, un ar katru nākošo pieaug darbības spriegums. Kā aplocē beidzas balādē attēlotās ainas un notikumi, taču ar nelielu, bet zīmīgu niansi. Ar dabas atainojumu balāde sākas — tā ir gaiša un mierīga ainava —, nobeigumā arī skatām dabas tēlojumu, bet tas ir vēl kā baismo notikumu atbalss:

Vēlreiz viņš pameta skatu pār upi, kur palika gruzdam
Spēcīgie ozola baļķi; tad iegāja tumšajā mežā.

Veronika Strēlerte vairākiem saviem liroepiskajiem darbiem devusi apzīmējumu «poēma». Tāda «Lietus lāsē» ir «Ragana» (89.—98. lpp.). Tajā apvienoti pieci dzejoļi, tie zināmā mērā saistīti sīžētiski, bet arī katrs atsevišķi ir poētiska vienība ar savu domu un pārdzīvojumu. Poēmas centrālais tēls ir ar burvju spēku apveltīta būtne, kas spēj saskatīt gan tālas pagājības ainas, gan nākotnes notikumus. Viņas gatavotai burvju dzīrai piemīt spēks, «Kas miroņus sauc atpakaļ vēl dzīvot, / Liek dzīvēm dziestošām kā svecēm plīvot / Un izmisušiem cerēt, svētlaimīgiem ciest». Viņa uzbur brīnumainas nakts ainas, pati teiksmainā jājiēnā uz slotas dodas izbaidīt visu pasaules krāšņumu un ļaut tajā gremdēties arī citiem. Bet pret viņu tiek celta apsūdzība par iejaukšanos «lietu lemtā gaitā». Un tāpēc ir tikai viens sods — nāve uz sārtā. Cauri liesmām skan par raganu dēvētās pēdējie vārdi: «Jūs mani sagūstījāt, bet ne manu spēku, / Es dzīva iziešu caur nāves ugunsgrēku.»

Tā ir alegoriska poēma, kurā dzejniece ar mītiskiem tēliem pauž tautas gudrības spēku, ko nevar iznīcināt nekādas svešas varas. Visspēcīgākā ir tieši poēmas beidzamā daļa «Nāve», tās lielākā daļa ir burves monologs, izteikts nemitīgā kāpinājumā:

Jūs mani iznīdēsiet, bet ne manu varu,
Es atgriezīšos drīz ar zaļas zvaigznes staru.

[..]

Jūs mani pazīsiet no alkām, kas jūs plosīs,
Tās jūsu dvēseli kā mūža svētkiem posīs.
Ar vēja pēkšņumu jūs nemiers piemeklēs
Un iemetīs kā skurbās šūpolēs,
Un sagraūs jūsu garu augstums kairs,
Nekad jums nebūs diezgan,
Diezgan celties vairs.

Tieši šai pēdējā poēmas daļā, šķiet, bijis koncentrēts viss dzejnieces talanta spēks, lai tautai teiktu tik praviētiskus vārdus.

*

Jau no pirmo krājumu sajūsmīgiem, bet reizē arī kritiskiem vērtējumiem līdz detalizētām jaunāko grāmatu analizēm Veronikas Strēlertes dzeja arvien ir saņēmusi godam nopelnīto atzinību. Viņa ir viena no izcilākajām latviešu dzejniecēm ne tikai savas līdzšinējās darbības sešu gadu desmitu laikā, bet arī skatot visā latviešu poēzijas gaitā kopumā.

Sava radošā ceļa sākumā viņa daudz mācījusies no romāņu kultūras, it īpaši no franču simbolistiem un parnasistiem. Viņu saista franču dzeja ar tās skaidrību, frāzes lokanību un savdabīgo melodiskumu. Taču tā nav tieša ietekme, vairāk iekšēja tuvība. (Šeit jūtamas zināmas paralēles ar Edvartu Virzu un Elzu Stērsti.)

Vienlaikus Veronika Strēlerte ir dziļi nacionāla dzejniece, kas jūt sevi piederīgu tikai Latvijas zemei, latviešu tautai. Šī līnija viņas dzejā ik ar krājumu top skaidrāk saredzama, savu augstāko pilnskanību iegūdama tieši tad, kad no šīs zemes jāšķiras. Dzimtās saknes tomēr nezūd arī trimdā, tikai vēl sāpīgāk izjūtama atšķirtība no savas tautas.

Kopš septiņdesmitajiem gadiem Veronika Strēlerte vairākkārt ciemojusies dzimtenē, sākumā gan tikai privāti pie tuviniekiem. Kā dzejniece viņa varēja ierasties tikai 1989. gadā, kad arī notika viņas dzejas sarīkojumi un

viņa pati varēja izjust savas dzejas atbalsi savā tautā. Veselu nedēļu dzejniece tikās ar klausītājiem gan Rīgā, gan vairākās dzimtā Zemgales novada vietās. Viņa runāja radio, bija redzama televīzijā, par viņu rakstīja prese. Tā bija Veronikas Strēlertes kā dzejnieces atgriešanās Latvijā. 1992. gadā, viņas pašas sakārtota, ar literatūras kritiķa Viestura Vecgrāvja priekšvārdu iznāca neliela izlase «Mans laiks». Šai pašā gadā Veronika Strēlerte izjuta vēl plašāku un dziļāku tautas cieņas un atsaucības apliecinājumu. Tas bija viņas astoņdesmitais dzimšanas gads, kam kulminācija bija dzejas vakars Nacionālajā teātrī.

Dzejniece pēc tam gan aizbrauca atpakaļ uz savu mītnes zemi Zviedriju, tur ir viņas ģimene — dēls un mazdēli. Bet viņas dzeja no trimdas atgriezusies savās Istajās mājās.

Baiba Dombrovska

Ilze Šķipsna

(1928—1981)

Ilze Šķipsna pieder pie tās trimdas literātu paaudzes, kas ir jaunu, latviešu literatūrā līdz tam nestaigātu ceļu gājēji un literārajā procesā sevi aktīvi piesaka piecdesmito gadu beigās un sešdesmito gadu sākumā.

Ilze Šķipsna dzimusi 1928. gada 17. februārī Rīgā, bet visas vasaras pavadījusi Vidzemes lauku sētā — vectēva celtajās mājās Jaungulbenes pagasta Dreīnos. Tādēļ savā autobiogrāfijā viņa vēlāk pamatoti raksta, ka jūtas piederīga tiklab pilsētai, kā laukiem. Jaungulbenes pagasta dienvidu daļā, Ušura ezera krastā, meklējamas Šķipsnu dzimtas saknes. Lai gan, tāpat kā Ilzes tēvs, arī abi pārējie viņa brāļi dodas darba gaitās uz Rīgu, vasarās visa kuplā ģimene atkal sarodas dzimtajos Dreīnos. Te vienmēr ir daudz Šķipsnu dzimtas bērnu, kuru vidū Ilze ir gandrīz vai vienīgā meitene, turklāt pati jaunākā. Kā atceras viņas brālis Alvis Šķipsna, tieši šeit, cīnoties ar daudzajiem brālēniem, nostiprinājies Ilzes raksturs, varbūt tādēļ meitenei jau no bērna dienām raksturīga milzīga neatlaidība un mērķtiecība jebkura nodoma īstenošanā. Te veidojas arī viņas dabas mīlestība un īpaši saasinātais redzīgums pret lietām un cilvēkiem.

Ilzes tēvs Ēvalds Šķipsna ir ierēdnis, kas vaļas brīžos aizraujas ar dažādu dramaturģisku darbu sacerēšanu. Brīvajās dienās viņš ar bērniem — Ilzi un viņas trīs gadus vecāko brāli Alvi — labprāt dodas izbraukumos Rīgas tuvākajā apkārtnē. Vēlākajā dzīvē Ilze Šķipsna ar lielu sirsniību atceras šos kopīgos izbraukumus, tēva neuzbāzīgos, bet plašos, pamācošos, bērnu uztverei atbilstošos stāstījumus par konkrēto vietu, ar to saistītajiem notikumiem un cilvēkiem. Arī šiem nelielajiem, bet izziņas bagātajiem ceļojumiem bijusi sava noteikta loma Ilzes pasaules skatījuma veidošanā, varbūt tieši tie atmodinājuši nākamajā rakstniecē viņai piemītošo ceļotprieku un zinātkāri.

Ilzes Šķipsnas māte Elizabete Kauliņa ir apgāda «Grāmatu Draugs» daiļliteratūras tulkotāja. Savu dienas veikumu viņa bieži vakaros lasa priek-

šā bērniem, tādējādi jau no mazotnes iepazīstinādama viņus ar pasaules literatūras spilgtākajām lappusēm, it īpaši ar bērnu literatūru.

Lielāko daļu no Rīgā pavadītā laika Šķipsnu ģimene dzīvo Elizabetes un Vilandes ielas stūrī. Ilze mācās Rīgas pilsētas 3. ģimnāzijā, kas atrodas pavisam netālu no mājām — K. Valdemāra ielas sākumā. Te viņai izdodas tikt līdz ģimnāzijas trešajai klasei. Otrā pasaules kara notikumu gaita izjauc arī Šķipsnu ģimenes dzīves ierasto plūdumu, 1944. gada rudenī viņi, līdzīgi tūkstošiem citu Latvijas iedzīvotāju, atstāj dzimteni un dodas bēgļu gaitās uz Vāciju.

Vācijā, Fišbahā, Ilze Šķipsna 1947. gadā beidz K. Skalbes ģimnāziju. Te pirmajos pēckara gados strādā daudzi ievērojami latviešu kultūras darbinieki, starp tiem arī rakstniece Zinaīda Lazda, kas māca latviešu valodu un literatūru. Viņas ietekmē Fišbahas laikā tapuši Ilzes Šķipsnas pirmie nopietnie literārie mēģinājumi — virkne dzejoļu, kā arī stāsti. Tie publicēti ģimnāzijas audzēkņu izdotajā žurnālā «Lāpa», kura literārās daļas vadītāja no pirmās dienas ir Ilze Šķipsna. Par savu pievēršanos literārajai darbībai viņa vēlāk atmiņās raksta: «Kopš varu atcerēties, esmu gribējusi vārdos kristalizēt, noturēt visādas domas un sajūtas, atrast tām izteiksmi un veidu.»¹ I. Šķipsnai vienmēr licies, ka neviens ieskatījums un pārdzīvojums nav pilnīgi pabeigts, iekams tam nav atradusies vārdiska izteiksme. Viens no pirmajiem I. Šķipsnas stāstiem «Lora», kas sarakstīts jau 19 gadu vecumā, vistiešākajā veidā sasaucas ar J. Jaunsudrabiņa «Vēja ziediem» — gan tēlojuma objekta, gan arī stilistiskā ziņā.

1948. gadā Vācijā, Erlangenes universitātē, Ilze Šķipsna sāk studēt ģermāņu filoloģiju, Ipašu interesi šajā laikā izrādot arī par franču intuitīvisma un dzīves filozofijas pārstāvja Anri Bergsona un viena no vācu eksistenciālisma pamatlicējiem — Martīna Heideģera filozofiskajām mācībām. Šo filozofu atziņas un uzskati vēlāk raduši izpausmi ne vienā vien I. Šķipsnas daiļdarbā.

1949. gada pavasarī Šķipsnu ģimene no Vācijas izceļo uz ASV. Tur 1951. gadā I. Šķipsna beigusi Ziemeļtexasas valsts universitāti, iegūstot maģistra grādu bibliotēku zinātnēs, vēlāk, studijas turpinot, arī antropoloģijā. Teksasā, Fortvērtas pilsētā, I. Šķipsna ar nelieliem pārtraukumiem dzīvojusi visu laiku kopš ieceļošanas Amerikā. Te no Džona Greivsa — «radošās rakstniecības» klases vadītāja Teksasas Kristīgajā universitātē — I. Šķipsna apguvusi arī rakstniecības noslēpumus. Šī klase bija kā darbnīca

¹ Ilzes pasaulē: Rakstu krāj. Ilzes Šķipsnas piemiņai, 1928—1981. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1984. — 15. lpp.

ar atraisītu semināra atmosfēru, kurā pāris semestru laikā grupa jaunu cilvēku varēja uzklaust savu darbu kritiku, kā arī izdebatēt dažādus daiļrades procesa principus, mērķus un tehnikas jautājumus. Piecdesmito gadu beigās šīs universitātes izdevumā «Descant» (angl. — melodija) angļu valodā publicēti trīs Ilzes Šķipsnas stāsti — «Kuģis plūdiem» (*A Ship for the Flood*, 1957), «Kāda bārabērna skumjais un divainais dzīves stāsts jeb Krustojums» (*The Strange Mournful History of an Orphan, or the Crossing*, 1958) un «Klusas sastapšanās» (*Quiet Encounters*, 1961) ar Ilzes S. Rotrokas vārdu. Tajos jau skaidri iezīmējas visai Ilzes Šķipsnas daiļradei piemītošās īpašības — psiholoģiskās, nevis ārējās darbības akcentējums un savas identitātes tēmas nozīmība. Ilze Šķipsna ir vienīgā no Dž. Greivsa audzēkņiem, kas guvusi ievērību, augstus mākslinieciskus sasniegumus un popularitāti kādā citā, nevis angļu valodā. Dž. Greivss atceras I. Šķipsnu no šī laika kā izcili sirdssiltu un inteligentu cilvēku, rakstniece savukārt ļoti augsti vērtējusi sava skolotāja stilu un valodas izjūtu.

Šajā laikā Ilze Šķipsna strādā par bibliotekāri Fortvērtas universitātes bibliotēkā. Būdamā izcila franču literatūras speciālista Valtona Rotroka dzīvesbiedre, viņa ir kļuvusi par pilntiesīgu, vērtīgu vietējās amerikāņu sabiedrības locekli. Taču viņas otrs «es» — latviskā Ilze Šķipsna — grib un spēj turēties pie savu senču valodas un kultūras. Latviešu valoda un literatūra viņai vienmēr nozīmējusi ļoti daudz. Gan savā privātajā dzīvē, gan darbā atrodoties svešas valodas vidē, viņa īpaši skaudri izpaudās latvietības slāpes. Tieši tādēļ Ilze Šķipsna pēc iespējas centusies braukt turp, kur dzīvo latvieši, piedalīties dažādos tautiešu rīkotajos pasākumos.

Ilzei Šķipsnai savus literāros darbus būtu bijis viegli rakstīt svešā valodā (tās viņa zinājusi veselas septiņas), tomēr viņa nolēmusi: «.. angļu valodas rakstnieku nav trūkums, bet tikai nedaudzi spēj rakstīt latviešu valodā, un tāpēc es daru to, kas manos spēkos, lai latviešu literatūra turpinātos.»² Rakstnieces sirdslieta bija rosināt jauniešus, it īpaši tos, kas dzimuši jau trimdā, sajūst lepnumu uz savu senču dzimteni, apzināties savas saknes, savas tautas kultūras un mākslas bagātības. Daudzu pretrunīgu pārdomu un apsvērumu rezultātā nonākt pie lēmuma — turpmāk rakstīt dzimtajā valodā — Ilzei Šķipsnai palīdzēja dziļa un patiesa zaudētās dzimtenes — Latvijas mīlestība, saasināta savas nacionālās identitātes un piederības apzināšanās. Izdarot šādu izvēli, I. Šķipsna, līdzīgi citiem savas paaudzes latviešu literātiem ārzemēs, apzināti atteikusies no daudz plašāka lasītāju loka un lielākas popularitātes, ko viņa varētu gūt, rakstīdama darbus angļu vai kādā

² Ilzes pasaulē. — 187. lpp.

citā no pasaules valodām. «Izšķirties rakstīt latviski — tas rakstniekam nozīmēja izšķirties arī par garīgo trimdu,»³ uzsvērusi Vācijā dzīvojošā rakstniece Margita Gūtmane.

Sešdesmito gadu otrajā pusē, kad Fortvērtā Kimbela mākslas muzeja dibinātāji meklē darbinieku — bibliotekāru ar izcilu vispārējo izglītību, vairāku valodu prasmi un labām iemaņām bibliotēku zinībās, tāds tiek atrasts universitātes bibliotēkā Ilzes Rotrokas personā. Viņai, ar savu dziļo inteliģenci un erudīciju ātri iemantojušai direkcijas uzticēšanos, rodas vienreizēja izdevība — izveidot un vadīt Kimbela muzeja mākslas bibliotēku. Šis darbs saistās ar interesantiem tuviem un tāliem ceļojumiem, iespējām tikties un iepazīties ar daudziem apdāvinātiem cilvēkiem, un tas sniedz lielu gandarījumu, jo pilnībā saskan ar rakstnieces vaļasprieku — ceļošanu un interesi par mākslas vēsturi. Te Ilze Šķipsna, netaupījuma laiku un spēkus, nostrādā līdz pat mūža beigām. Tās diemžēl pienāk traģiski ātri un negaidīti — apmēram pusgada laikā, smagas slimības pieveikta, Ilze Šķipsna aiziet aizsaulē 1981. gada 24. janvārī Fortvērtā, Teksasā.

Dzejošanu, kas aizsākta jau ģimnāzijas laikā dzimtajā Rīgā un nopietnāk turpināta Fišbahā pavadītajos gados, Ilze Šķipsna pilnīgi nepamet arī vēlāk. Kopumā rokrakstos palicis ap 90 dzejoļu. Grāmatā tie nav iznākuši, lai gan kādu daļu no tiem autore sakārtojusi manuskriptā ar nosaukumu «Vājuma brīži» un žanra apzīmējumu «nedzejoļi», tādējādi it kā paužot visai skeptisku attieksmi pret šo savu aizraušanos. Būtiskākais, nozīmīgākais, latviešu literatūrā paliekošais Ilzes Šķipsnas devums ir viņas proza.

Rakstnieces dzīves laikā publicētas četras prozas grāmatas — divi īsprozas krājumi un divi romāni. Pirmā no tām — stāstu un noveļu krājums «Vēja stabules» iznāk 1961. gadā. Ar šo grāmatu Ilze Šķipsna kļūst par pirmo J. Jaunsudrabiņa prozas balvas ieguvēju.⁴

Piecdesmito gadu pašas beigas un sešdesmito gadu sākums ir laiks, kad trimdas rakstniecībā pirmās grāmatas iznāk veselai virknei jaunu rakstnieku — Guntim Zariņam, Andrejam Irbem, Aivaram Ruņģim, Margaritai Kovaļevskai, Ilzei Šķipsnai, desmitgades otrajā pusē arī Benitai Veisbergai, Tālvāldim Ķīķaukam un vēl citiem. Raksturojot viņu ienākšanu literatūrā, daudzi kritiķi šo laika posmu apzīmē kā atmodas sākumu latviešu trimdas prozas rakstniecībā. «Visus autorus raksturo tas pats, kas Jaunsudrabiņu 1907. gadā — viņi paļaujas savai kopīgās noskaņas sajūtai, [...] vēlas rosināt

³ No M. Gūtmanes sarunas ar autori 1990. gada 13. aprīlī.

⁴ Šo balvu, pēc paša Jāņa Jaunsudrabiņa 1959. gadā izteiktā novēlējuma, piešķir žurnāls «Jaunā Gaita» par labāko pēdējā gada prozas sacerējumu.

lasītāju garīgo aktivitāti, nevis rakstīt miega zāļu romānus.»⁵ Runājot par Ilzes Šķipsnas pirmo grāmatu «Vēja stabules», literatūrkritiķis Vitauts Kalve akcentē tās kopību ar J. Jaunsudrabiņa pirmo grāmatu «Vēja ziedi» (1907) un tālāk norāda: «.. tās nākušas kā svaigs un brīvs pavasara vējš apnikušas ziemas sastindzinātā rakstniecībā.»⁶

Zīmīgi šīs trimdas rakstnieku paaudzes ienākšanu literatūrā un viņu savdabību raksturojis ASV dzīvojošais latviešu literatūrzinātnieks Juris Silenīks: «.. šī pēdējā trimdas rakstnieku paaudze (konkrēti — A. Irbe, I. Šķipsna, B. Veisberga, T. Ķīķauks — *B.D.*) izjūt trimdu ne vairs kā norobežotu politisku problēmu, bet gan kā cilvēces liktenību, un tā spējusi visdabiskāk saliedēt nacionālo un vispārcilvēcisko. Modernais cilvēks [..] ir trimdinieks pats savā karaļvalstī, un viss, kas aicina uz dzīvi, apliecina arī tās absurdumu. Viņš jūtas izdzīts no paradīzes, kurai vajadzētu eksistēt, ja šī pasaule būtu bijusi radīta cilvēkam. Šīs pazaudētās paradīzes tēls kā murgs vai sapnis, ticams vai aizmirstams, daždažādās variācijās vijas cauri mūsu jaunāko rakstnieku darbiem.»⁷ Viņš akcentē arī to, ka līdz ar šīs paaudzes rakstnieku ienākšanu literatūrā «mūsu rakstniecībā ir parādījies kāds nemākslots godīgums, nedaudzināts īstenums, kas daudziem mūsu mūzu svaidītiem bija pietrūcis»⁸.

Šis izteikums vistiešākā veidā sasaucas ar pašas Ilzes Šķipsnas pausto atziņu, ka rakstnieks vispirms ir atbildīgs sev. Ja viņš ir kādas tautas vai sabiedrības apzinīgs loceklis, tad atbildība pret sevi noteiks arī viņa attiecības pret tām.

1965. gadā «Grāmatu Drauga» apgādā Ņujorkā izdots Ilzes Šķipsnas pirmais romāns «Aiz septīta tilta». Viens no trimdas prasīgākajiem literatūras vērtētājiem Jānis Rudzītis to slavē kā pirmo moderno latviešu romānu. Ilze Šķipsna ir viena no pirmajām, kas latviešu rakstniecībā atmet 19. gadsimta prozas stilu kā paraugu un sāk eksperimentēt ar jauniem paņēmieniem, kuri latviešu literatūrai līdz tam sveši. Te nav tradicionālajai prozai raksturīgā. Romāna sižets un fabula vāji attīstīti, varoņi reizē it kā ir un nav īsti, reāli eksistējoši cilvēki, ār pasaule nav konkrēti tēlota notikumos un laika plūdamā. Daudziem lasītājiem tas šķiet nepieņemami, rakstnieces

⁵ Kalve V. I. Šķipsna — Jaunsudrabiņa fonda pirmā laureāte // Tilts. — 1964. — Nr. 56/57. — 8. lpp.

⁶ Turpat.

⁷ Silenīks J. Pazaudētās paradīzes un neapsolītās zemes // Jaunā Gaita. — 1973. — Nr. 95. — 22. lpp.

⁸ Turpat. — 26. lpp.

⁹ Saruna par literatūru // Jaunā Gaita. — 1964. — Nr. 45/46. — 49. lpp.

izteiksmes veids tiem liekas neskaids un nesaprotams, pats darbs — auksts un bezemocionāls intelektuālists, tīrā prāta konstrukcija bez saiknes ar dzīves realitāti. I. Šķipsnas prozai raksturīgi, ka izlasītais būtībā nav atstāstāms. Idejas te riņķo ap cilvēka eksistences problēmām, tās atklājas indivīda apziņas iekšējā pasaulē. Šī iekšējā realitāte aprakstīta metaforiskā, simboliskā veidā, kas daudzkārt drīzāk tuvāks dzejas, ne prozas valodai. Katrā darbā (kā romānos, tā īsprozas sacerējumos) rakstniece ir radījusi simbolisku tēlu tīklu, tas, aizstājot tradicionālās prozas fabulu, satur kopā visu konkrēto sacerējumu. Ārējie notikumi ir tikai fons, lai atklātu varoņu domu un jūtu pasauli.

Vērtējot Ilzes Šķipsnas devumu trimdas literatūras sešdesmito gadu kopainā, J. Silenieks raksta: «Visumā Šķipsnas pirmais stāstu krājums «Vēja stabules» ir tverts mūsu literāro tradīciju ietvaros, bet līdz ar viņas pirmo romānu «Aiz septītā tilta» rakstniece ir izkristalizējusi aistētiskos novirzienus, kuru īpatnībās nav saskatāma tieša radniecība ar mūsu publiski un oficiāli atzītiem autoriem. Pāreja ir no tradicionālā reālisma uz savdabīgu subjektīvismu, kas stilistiski un koncepcionāli var attāli atgādināt franču Prustu un reizēm t.s. jaunā reālisma pārstāvi Natāliju Saroti (*Nathalie Sarraute*).»¹⁰

Romāns «Aiz septītā tilta» ir alegorijām un simboliem bagāts sacerējums. Tā centrā ir vēstījums par divām draudzenēm Edīti un Solvītu, kuras pēc vairākiem neredzēšanās gadiem atkal nejauši satiekas Ņujorkā pēc kāda koncerta. Abas ir trīsdesmit trīs gadus vecas, taču tik pretējas un savstarpēji atšķirīgas gan ārējā izskata, gan temperamenta, dzīves uztveres un dzīvesveida ziņā, ka brīžam var rasties pat jautājums, kas viņām varētu būt kopīgs un vai vispār iespējama draudzība starp tik atšķirīgiem cilvēkiem. Tādēļ jo lielāks ir pārsteigums, kad pašas romāna beigās lasītājs uzzina, ka Edīte un Solvīta ir viena persona. Par to liecina uzraksts uz kapakmens, kas agrāk kalpojis par ceļa rādītāju: «Edīte Solvīta Melvija». Ilze Šķipsna šajā romānā pievērsusies dvēseļu duālismam — vienam no modernās psihoanalīzes atklāsmes paņēmieniem. Tehniski romāna saturā palīdz orientēties nodaļu pirmie burti, daļa sākas ar E, daļa — ar S, bet pēdējā nodaļa, kur satiekas un nāvē savienojas abas dvēseles daļas, — ar ES.

Edīte romānā uzlūkojama par personības iekšējās, garīgās pasaules simbolu, tā ir sevī vērstā, stabilākā, nemainīgākā, apkārtējās pasaules pārmaiņām mazāk pakļautā personības daļa, kuru jebkuras pārmaiņas «uztrauc, satrauc, satriec», bet kura, protams, tām ir pakļauta un izbēgt nespēj, lai kā

¹⁰ Silenieks J. Pazaudētās paradīzes un neapsolītās zemes. — 24. lpp.

arī censtos norobežoties tikai savas pašas realitātē. Viņa tiecas pēc iespējami šaura garīgi tuvu cilvēku loka un maksimālas stabilitātes visā savā eksistencē. Pēc kāda traģiska notikuma personiskajā dzīvē Edīte cenšas maksimāli izolēties no visas apkārtējās realitātes, ar zināmu aizrautību un pat baidu viņa konstatē savu nepiederību šai videi, savu nevajadzību un visas dzīves absurdo niecību. Kara virpulī varmācīgi izrauta no vienīgās patiesi stabilās un drošās vietas — bērniņas zemes Latvijas, Edīte saprot, ka turpmākajā dzīvē vairs nekad un nekur nespēs justies kā mājās. Un citādi justies vispār nav vērts, tādēļ arī viņa pat necenšas iedzīvoties, aprast un samierināties ar dzīves jaunajām realitātēm un apstākļiem. Viņa pilnīgi apzināti sevi ir nolēmusi ne tikai fiziskai, bet arī garīgai trimdai. Edīti varam uzskatīt arī par simbolu tai trimdas latviešu daļai, kas nespēja asimilēties, iekļauties mītnes zemju vidē un dzīves ritmā, sevi nezaudējot.

Solvīta romānā simbolizē uz ārieni vērsto personības daļu, mūžīgi mainīgu, pārmaiņu alkstošu. Par visu vairāk viņai bail «gaidīt, kamēr apaugu ar ikdienu un ieradumu kā sūnu, kamēr vienas un tās pašas izjūtas klājas pār mani šurpu turpu kārtās ap rīta un vakara vienmērību ..». Šai būtnei nepieciešams «nekad un nekur neapstāties, jo dzīvība nekad nedus un cita nekā nav». Pretstatā Edītei, kuras darbs kādā strādnieku apdrošināšanas biedrībā ir līdzīgs saulainam bezvēja laikam un ir nopurināms no sevis kā pīlei ūdens lāses no spārniem, Solvīta ir iekštelpu izdaiļotāja. Viņa spēj atrast brīnumu un piesaistes objektu pat visvienkāršākajā, viss acumirkļi piesaista viņas uzmanību, ne velti Edīte par viņu saka: «Bet kam gan viņa nebija piemērota? Jeb, pareizāk sakot, kuru nodarbošanos viņa neprata piemērot sev?»¹¹ Solvītas klātbūtne spēj pacilāt un pārvērst, jo ir kā parādība — mūžīgi mainīga, aizraujoša un skaista. Viņa ir pārliecināta, ka ikvienam cilvēkam dzīvē «ir kāda vieta, kurā nedrīkst palikt un gaidīt, ja negrib tai uzsēsties virsū kā sēklim, no kura vairs nevar tikt uz priekšu, ne atpakaļ, no kura nekas vairs nenoskalos nost, pat ne ar pūlēšanos... Un okeāni paši klāt nenāks.»¹² Brīnumainā kārtā Solvītai izdodas pārliecināt Edīti, ka pavadīt vasaras atvaļinājumu pilsētā ir pats muļķīgākais, ko cilvēks var izdomāt, tādēļ ir jādodas pie Solvītas vīra vecākiem uz Amerikas dienvidiem.

Arējās darbības romānā maz, romāna sižeta virzībā tai būtiskas nozīmes nav. Vēstījumu virza varoņu pārdomas, atmiņas, asociācijas, indivīdu savstarpējās attiecības un katras darbojošās personas attieksme pret dzīves īstenību — kā reālo, tā savu iedomāto, iztēloto un ilgoto.

¹¹ *Šķipsna I*. Aiz septītā tilta. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1965. — 13. lpp.

¹² Turpat. — 191. lpp.

It kā nenozīmīga persona romānā ir Solvītas vīrs Džeralds — Ipatnis, kurš, dzīves likstu un draudošā akluma vajāts, atstājis civilizēto pasauli un jau vairākus gadus mitinās zem klajas debess Teksasas dienvidu kaktusu brikšņos un ceļ māju no krāsainiem akmens blūkiem. Kad pēkšņi rodas vajadzība šo cilvēku atrast, jo smagu pārdzīvojumu rezultātā, triekas ķerts, uz nāves gultas guļ viņa tēvs, izrādās, ka Edītei vienīgajai varētu būt zināms, kur un kā Džeraldu atrast, jo tieši tur pirms gadiem liktenīgi gājis bojā viņas draugs Persijs. Nāves tuvums, kas virmo gaisā, piespiež Edīti nomest savu ledaino vienaldzības čaulu un kļūt par aktīvu darbības cilvēku. Brauciens pēc Džeralda izrādās liktenīgs, aizseptā tilta, iebraukusi nepareizajā ceļa pusē, Edīte nositas.

Romāns izskan traģiski — tikai nāves nebūtībā, izrādās, iespējams atri-sinājums, abu personības pušu harmoniska apvienošanās. Ilze Šķipsna, iespējams, šajā darbā par vienu no būtiskākajiem gribējumi izvirzīt jautāju-mu par trimdnieka dzīves traģiku, par tām problēmām, ar kurām ikdienā nācies saskarties ikvienam latvietim, kurš nonācis svešās zemēs svešas tautas vidū. Tas ir jautājums par harmonisku iekļaušanos jaunajā ikdienas dzīvē, reizē nezaudējot, bet gan saglabājot un tālāk attīstot savu nacionālo un arī individuālo identitāti. Dziļi simboliska jēga romāna noslēgumā ir arī Edītes Solvītas Melvijas kapakmenim. Līdz traģiskajam notikumam tas bijis ceļa rādītājs, kam, izrādās, ir precīza Latvijas ģeogrāfisko kontūru forma. Ja varones mirstīgajām atliekām nav lemts atdusēties dzimtās zemes klēpī, tad par viņas ilgām pēc dzimtenes un mājām, par garīgo saikni ar to mēmi atgādinās šī piemiņas zīme.

1974. gadā Ņujorkā iznāk Ilzes Šķipsnas pēdējā grāmata — stāstu krājums «Vidējā Istenība», kurā apkopoti trīspadsmit darbi — gan jauni, gan pirms tam periodikā, galvenokārt žurnālā «Jaunā Gaita», publicēti sacerē-jumi. Simbolisks ir jau pats krājuma nosaukums, kura atšifrējumu dažneda-žādās variācijās un niansēs pamazām atklāj tajā apkopotie stāsti. Tā ir nesaredzama, netaustāma Istenība, reizē realitāte un nereāls stāvoklis, kas pastāv starp ār pasaules objektīvajām norisēm no vienas puses un iztēles vai sapņu valstību — no otras puses, reizēm starp cilvēka dzīvi un brīdi, kad viņš aiziet nebūtībā, starp gaismu un tumsu (piem., krēslas stunda stāstā «Astotā līgava»).

Ilzes Šķipsnas un reizē arī viņas varoņu pasaules uztvere pārlicinoši atklājas viņas 1978. gada 2. aprīlī rakstītajā vēstulē rakstniecei Laimai Kal-niņai: «Esmu pārlicināta, ka es esmu «uztvērējs» un nevis «raidītājs» cilvēks[...]. Vispār, cilvēki iedalās divās kategorijās — tajos, kam, galēji

izsakoties, pasaule gāžas virsū no visām pusēm, un tajos, kas sajūt sevi it kā izstarojam un izplešamies uz visām pusēm. Man dominējošā sajūta ir pirmā.»¹³

«Vidējās Istenības» tēlu rīcību, viņu domu virzību parasti nosaka kāda pavisam nenozīmīga, šķietami sīka nianse, nebūtiska atkāpe no pierastās kārtības, apstākļu sakritība, nejaušs impulss, kas liek rīkoties tieši tā un ne citādi. No reālās, objektīvās Istenības viedokļa raugoties, šāda izvēle bieži var likties neloģiska, neizskaidrojama, pat absurda. Taču «vidējās Istenības» pasaulē tam ir pavisam cita jēga, attaisnojums un izskaidrojums. Nereti tas ir pārpratums, kas spēj krasi izmainīt visu cilvēka turpmāko dzīvi, taču pašam varonim ir bail atzīt to par pārpratumu. «Tikai ideālisti un fantasti iedomājas, ka Istenība ir nekļūdīga, kārtīgs reālists paredz zināmas neparastības,»¹⁴ atzīst Benārs stāstā «Astotā līgava». Viņa krēslas stundu izjūtas un pārdomas trīs gadus pēc «pārpratuma» — dienas, kad to atstājusi Sieva, ar kuru kopā šķietamā mierā un saskaņā nodzīvoti divdesmit pieci gadi, šķiet, varētu kalpot par atslēgu visa krājuma kopējās noskaņas izpratnei un uztverei: «Izgudras iedomas? Nē. Vienkārša Istenība? Nē. Tā bija vidējā vieta, vidējā Istenība: vāzes te bija un Sievas nebija. Viņš bija mālā iemīcījis un cepļi sadedzinājis savas Sievas slepeno dzīvību, un, kad viss bija iztērēts, tad viņa pati pēdējā brīdī bija aiznesusi sevi prom, jo vidējā Istenībā nav liķu.»¹⁵

«Vai vidējā vietā varēja izlabot kļūdas un pārmainīt norišu virzienus tā, kā to nevarēja parastajā Istenībā? [..] Jaunā, vidējā Istenība pletās viņam visapkārt kā neizdibināma tumsa, kurā viņš varēja pastiept roku, bet nekā sataustīt un nekā saredzēt. [..] Varbūt iedomu tēli pārkāpa vidējās Istenības sliekšni no otras puses un tīras izdomas te satikās ar zemes lietām, radot jaunu Istenību? Vai arī, starp izdomu un vienkāršu Istenību šī bija vieta, kurā viss pieņems un paturēs savu pārlaicīgo atspīdumu — tad, kad viņš būs iemācījies skatīties? [..] Vidējā Istenība reizē bija un nebija ...»¹⁶

Krājuma stāstos bieži vērojama reālisma un sirreālisma elementu pilnīga sapludināšana, jo Ilze Šķipsna pati uzskata, ka dzīvē stingras robežas starp vienu un otru nemaz nepastāv. «Apziņas plūsmas» metode un I. Šķip-

¹³ Ilzes pasaulē. — 220., 221. lpp.

¹⁴ Šķipsna I. Vidējā Istenība. — [Nujorka]: Grāmatu Draugs, 1974. — 96. lpp.

¹⁵ Turpat. — 105. lpp.

¹⁶ Turpat. — 105., 106. lpp.

snai raksturīgie garie periodi, kas, aizsākti kā apzināts izteiksmes līdzeklis rakstnieces romānos, sastopami arī gandrīz vai visos «Vidējās īstenības» stāstos, ļauj lasītājam iespējami pilnīgāk iejusties stāstu varoņu emocionālajā pasaulē, izprast un pieņemt vai nepieņemt viņu pasaules redzējumu. Tieši cilvēka iekšējās, subjektīvās pasaules, var teikt arī — šķituma atklāsme saista Ilzes Šķipsnas uzmanību, jo kā individuam piemītošai neatkarīgojamai savdabībai tai ir īpaša vērtība, kas uzskatāma par katra cilvēka lielāko bagātību.

1970. gadā iznākušais Ilzes Šķipsnas otrais romāns «Neapsolitās zemes» ir pats daudzslāņainākais, dziļākais viņas prozas darbu klāstā, tas uzskatāms par rakstnieces radošās darbības virsotni.

Ilzes Šķipsnas pirmā romāna saturu vēl iespējams īsi pārstāstīt, turpretī «Neapsolitajās zemes» fabulas, t.i., ārējo notikumu, nav tikpat kā nemaz. Te sastopam sarežģīto daudzpakāpju simboliku, romāna tēli, ietiekdamies ar vien dziļākos apziņas, zemapziņas, civilizācijas, dažādu pasaules tautu kultūras slāņos, savstarpējā mijiedarbībā un saskarsmē satur kopā visu romāna plašo materiālu.

Romāna galvenās varones Malvas dzīvesstāstā varam atrast daudz kopīga ar pašas rakstnieces dzīvi. Viņa ir trimdiece, kas pēc kara ieradusies Amerikā, arī Malvas specialitāte ir antropoloģija, bet interešu objekts — pasaules civilizācijas attīstība un kultūras vēsture. Jaunās zinātnieces pētījumu pamatā ir senie šumeru cilindriskie zīmogi, kuru galvenais motīvs ir koka attēls. Malva cenšas izsekot dzīvības koka nozīmi un variantiem pasaules ticībās, no visnenākajiem laikiem sākot, kad senais alu cilvēks pirmo reizi savos zīmējumos ietvēris koka attēlu. Pamazām viņas zinātniskā pieeja dzīvības koka motīvam, kas sastopams senajos zīmogos un ģerboņos, pārvēršas, Malvas dzīvē tas iegūst dziļi personiska, mītiska objekta nozīmi. Par mērķi kļūst dzīvības koka noslēpuma atklāšana, jo ar tā palīdzību droši vien varētu atklāt kādu galīgu patiesību, pēc kuras neapzināti tiecas gan cilvēks kā indivīds, gan visa cilvēces attīstības gaita kopumā. Malvas meklējumi galu galā viņu noved atpakaļ pie sevis pašas, pie atziņas, ka viņa pati ir savas «pasaules un patiesību parādītāja», jo, līdzīgi kokam, spēj uzņemt sevī dažādus pasaules, objektīvās un subjektīvās īstenības elementus, tos savienojot, veidot savu pašas vienreizīgo un neatkarīgo pasauli. «Malva.. ir kaut ko atradusi, viņai ir citādi svarīguma mēri, ja cilvēks atrod to, kas viņam pieder, tad pārējais vairs nav svarīgs...»¹⁷ — tā romāna beigās par savu

¹⁷ Šķipsna I. Neapsolitās zemes. — [Ņujorka]: Grāmatu Draugs, 1970. — 187. lpp.

māsu un viņas meklējumiem saka Ērika. Dažādos aspektos romāna pamatievirze skar indivīda vietu pasaulē, pasaules vietu Visuma mūžīgajā kustībā. Ilze Šķipsna te izvirza cilvēces mūžseno jautājumu — kas mēs esam, no kurienes nākam, kurp iet mūsu ceļš, kāds tas ir — no pirmajiem cilvēkiem sākot un ar 20. gadsimta otrās puses lielpilsētas burzmas un raibuma nomākto indivīdu beidzot. Rakstniece un viņas varone cenšas rast atbildi uz jautājumu — kā esam savstarpēji vienoti, par spīti tam, ka būtībā esam ļoti tālu cits no cita un ļoti vientuļi.

Romāna centrālais simboliskais tēls ir dzīvības koks. Tas ir gan dzīvs augs, kas nes sevī dzīvības un mūžīgās atjaunotnes noslēpumu, gan reizē arī reliģisks un kulta simbols, ko par svētu turējuši cilvēki visos laikos un visās zemēs. Koks stāv uz abu pasaulu robežas, aug abās pusēs reizē — ar zariem debesīs un saknēm zemē, reizē domājamā un redzamajā pasaulē, «un ne vienā, ne otrā cilvēks pats nav saimnieks — koks ir sliekšnis vai vārti starp tām»¹⁸. «Tam nav ne noteikta vārda, ne droša veida, tas parādās ticējumos un teikās, zīmēs un attēlos visdažādākajos izskatos..»¹⁹ — «Pasaulē, kurā nebūtu koku, būtu ne vien grūti, bet arī neiespējami dzīvot»²⁰ — pie šādas atziņas savu pētījumu un patiesības meklējumu rezultātā nonākusi Malva. Koku motīvs caurvij visu romānu, līdztekus simboliskajam dzīvības un saules kokam, kurš «nekad nav bijis, to var tikai no jauna atrast», te minēti arī gluži konkrēti dažādu koku sugu pārstāvji, reāli augoši dažādās zemēs un tādā vai citā veidā nozīmīgi romāna personāžu dzīves gājumā. Vienlaikus arī tie ir uzskatāmi par konkrētu simbolu nesējiem. Tādi ir Malvas vectēva stādītie ozoli tālajā «apsolītajā zemē» Latvijā, pie kuriem domās dažādās savas dzīves situācijās varone atgriežas vēl un vēlreiz, domās par tiem līdzī nākošais bērnu dienu saulainais gaišums palīdz pārvarēt šaubas, nedrošību, iekšējās pretrunas pat pēc daudziem gadiem, kas pavadīti atšķirtībā no Latvijas. Jautājums par to, kādēļ gan vectēvs meitenēm — Malvai un viņas māsīcai, Latvijā palikušajai Valdai, — par godu stādījis ozolus, nevis liepas, kā tas parasti pieņemts, var tikt atrisināts dažādi, bet viens no variantiem varētu būt — viņš nojautis jau iepriekš, ka cilvēkiem, kam šie koki veltīti, dzīvē būs vajadzīgs kāds stabils pieturas punkts, spēka un izturības avots, un tāds mūsu tautas ticējumos izsenis piemītis tieši ozolam.

¹⁸ Šķipsna I. Neapsolītās zemes. — [Ņujorka]: Grāmatu Draugs, 1970. — 135. lpp.

¹⁹ Turpat. — 132. lpp.

²⁰ Turpat. — 134. lpp.

Kādā Ņujorkas priekšpilsētā nejauši pamanīti koki un debesis virs tiem vienai no romāna varonēm — Intai — pēkšņi atsauc atmiņā gluži kaut ko tādu pašu, pirms daudziem gadiem vēl dzimtenē — Rīgas Jūrmalā, Dzintaros, redzētu un izjustu, savukārt Malvai stāstījums par šiem kokiem atsauc atmiņā tādus pašus redzējumus pirmajos pēckara gados, kas aizvadīti Francijā. Tādējādi ar koku tēlu palīdzību rakstniece centusies sasaistīt vienotā veselumā pagātņi ar tagadni, trimdas «neapsolītās zemes» ar zaudēto «apsolīto zemi» Latviju, arī pašu romāna varoņu individuālos pārdzīvojumus un atmiņas kopīgā asociāciju plūsmā.

Nozīmīga vieta romānā ierādīta Ausekļa tēlam. Neviena īsti nezina, kas viņš tāds ir — klaidonis, bezpajumtnieks, kāds, kam vajadzīga palīdzība, vai gluži pretēji — tāds, kas varētu ar savu esamību un dzīves gudrību palīdzēt visiem citiem atrisināt viņu dzīvei būtiskus jautājumus — Imantam atbildēt uz jautājumu, kam un ko viņš dzīvē ir parādā, Malvai palīdzēt rast apstiprinājumu viņas izvirzīto zinātnisko teoriju pareizībai utt. Tas ir kāds, kura esamību var tikai nojaust, viņš brīžam pieminēts kā Turcijā arheoloģiskajos izrakumos nejauši sastapts Svešais, brīžam — kā smagi slimis, ar sirds vājumu sirgstošs Tievais kādā Ņujorkas slimnīcā. Brīdis, kad Malva, pašai nezinot, viņu nejauši ierauga stāvam slimnīcas jaunbūves sastatnēs, kļūst par Lielo piepildījuma brīdi, apliecinājumu viņas eksistencei. Varbūt Auseklis ir pravietis — jautā romāna varoņi cits citam, taču secina, ka nē — viņš ir Ticība, ticība Latvijai un brīvai nākotnei, «kad mēs ticēsim, viņš sāks būt». Viņš ir reizē arī simbols ikviena trimdinieka garīgajai vientuļībai, nespējai iekļauties svešās, «neapsolītās zemes» vidē. Kā te pastāvēt, ja pagātne nav aizmirstama, tā seko un atgādina par sevi ik uz soļa. Viens no būtiskākajiem faktoriem varētu būt tieši latviskuma saglabāšanas dziņa, ko garajos trimdas gados daudzi jau diemžēl, ārējo apstākļu spiesti un ietekmēti, neglābjami zaudējuši. Ilzes Šķipsnas romānos šī problēma jūtama viscaur, trimdinieka stāvoklis vienlaikus ir īsts un simbolisks. Viens no atrisinājumiem varētu būt — pieņemt trimdas stāvokli kā negrozāmu, objektīvi pastāvošu realitāti, bet ar savu gribas un gara spēku radīt pašam savu vietu pasaulē, kas būtībā nozīmē — dzīvot saskaņā un harmonijā ar sevi un ār pasauli.

Tēvzemes, savas Latvijas mīlestība Ilzei Šķipsnai nav abstrakts sauklis. Ikvienā viņas darbā jaušama dziļa saikne ar tautas nesenojā pagātnē — Otrā pasaules kara laikā un pēc tam pārciestajām traģēdijām. «Mums viņu visu (t.i., kritušo, nomocīto, badā mirušo, izsūtīto, sadegušo, jūrā noslīkušo — B.D.) trūkst, lai gan mēs to liekamies nemanām, it kā mēs nebūtu nežēlīgi

izretināta paaudze,»²¹ ar dziļu sāpi par savu mazo tautu gan dzimtenē, gan svešumā raksta Ilze Šķipsna.

Runājot par Ilzes Šķipsnas daiļrades savdabību, gandrīz visi kritiķi mēdz pieminēt viņas ārkārtīgi bagāto, izkopto valodu. Taču reizēm var pievienoties arī literatūrkritiķa Jura Silenieka izteikumiem: «Sintaktiski samezgloti ar iekavām un paligteikumu bezgalīgiem pakārtojumiem, Šķipsnas teikumi ir kā labirinti, kur lasītājs pazūd ar sajūtu, ka pasaule ir pazaudējusi savu semantisko drošību.»²²

Ilzes Šķipsnas prozas darbi, īpaši romāni, ir tik daudzslāņaini, ka ikreiz atkarībā no lasītāja noskaņas un emocionālā lādiņa, garīgās aktivitātes un iedziļināšanās spējas, individuālās dzīves pieredzes un kultūras līmeņa tajos atklājas jaunas, vēl nepamanītas šķautnes — gan aplūkoto problēmu daudzveidības un dziļuma, gan izteiksmes bagātības un savdabības ziņā. Te saskatāma liela kopība ar citu viņas paaudzes rakstnieku, piemēram, Gunta Zariņa, Aivara Ruņģa, Tālivalža Ķiķaukas, Benitas Veisbergas daiļradi — šo darbu lasīšana prasa lielu lasītāja garīgo aktivitāti un līdzdarbošanos.

Ceļš uz Ilzes Šķipsnas pasauli nav viegls un ātri, bez pūlēm atrodams, bet tiem, kas nenobīsies no sākotnēji svešā rakstības veida un tēlojuma manieres, noteikti atklāsies daudz saistoša, garīgi bagātinoša un rosinoša.

²¹ *Šķipsna I.* Neapsolītās zemes. — 25. lpp.

²² *Silenieks J.* Pazaudētās paradīzes un neapsolītās zemes. — 22. lpp.

Viktors Hausmanis

Mārtiņš Zīverts

(1903—1990)

Mārtiņš Zīverts ir divdesmitā gadsimta vidus un otrās puses izcilākais latviešu drāmas meistars, kas mūžu atdevis tikai šī viena literatūras veida kopšanai. Viņa augstākais aicinājums bijis un palicis teātris.

M. Zīverts ir zemgalielis, viņš prot izjust un novērtēt šī Latvijas novada rāmo, mierīgo skaistumu, kur apvāršņa mala ir tālu, tālu un līdz tai sniedzas tūrumi. Zemgalē, Mežmuižas pagastā, tagadējā Augstkalnē, 1903. gada 5. janvārī M. Zīverts ierauga šīs pasaules gaismu. Viņa vecāki ir zemnieki, kas pāriet no mājas uz māju, cerēdami, ka tur, tai vēl neiepazītajā saimniecībā, tai «apsolītajā zemē», ies labāk, taču Laimes māte nav viņiem labvēlīga. No Mežmuižas Mārtiņš un Emīlija Zīverti pārceļas uz Ķurbju mājām Vilces pagastā, netālu no Mūrmuižas. Ķurbji atrodas gleznainā vietā Svētes ielejā, kur Zemgales rāmā upe taisa neparasti draisku un graciozu pagriezienu un ierunājas nelielu krācīšu valodā. Ķurbjos M. Zīverts sāk apzināties sevi, ar šīm mājām saistās viņa pirmās bērnības atmiņas un rupjas maizes riecienu un klāt piekosta sīpola garša.

No Ķurbjiem tēvs pāriet dzīvot uz Balto krogu pašā Leišmalē, kur, mātestēva Zaķevica mudināts, noīrē garas kroga ēkas vienu galu un iekārto tur veikaliņu. Taču zemnieka cilvēkam «andeles» gars nav pūrā ielikts, daudziem pircējiem veikalnieks preces iedod tāpat «uz krīta», bet parādnieki ar naudas atdošanu nesteidzas, veikalam draud bankrots, tālab M. Zīverta tēvs no tirdzniecības Leišmalē atsakās un dodas atpakaļ uz Vilces pagastu, kur vēlreiz izmēģina laimi tirdzniecībā un atver maizes veikalu Tiliku mājās. Un tad viņš savam piecgadīgajam dēlēnam Mārtiņam atved pirmo grāmatu — kalendāru, no kura var mācīties burtus un zilbes kopā likt.

Nekāds tirgonis no Mārtiņa tēva neiznāk, no veikalnieka karjeras viņš atsakās uz visiem laikiem un Vilces pagastā sāk rentēt Vaitēņu mājas, vēlāk tās iegūstot savā īpašumā. Taču Vaitēņu tūrumos zeme ir smilšaina un neauglīga, bagātīgu ražu no tās gaidīt velti, tālab tēvs, lai cik necik piepelni-

tos, uzņemas zvaniķa un kapu pārziņa pienākumus Vaiteņu kapsētā, kas atrodas turpat viņpus lielceļa. Zēnam nu bieži iznāk klausīties zvana skaņās un reizumis pašam to pieskandināt, zvans atgādina par neizbēgamo dzīves noslēgumu un pēdējo gaitu kapu kalnā. Ir dzīve, dzīvība, un ir nāve, un reizēm šie jēdzieni saskaras tuvu kopā. Mārtiņš agri par to dabū pārliecināties: divu gadu vecumā viņš saslimst ar difteriju, un no nosmakšanas zēnu izglābj parasta lauku ārsta prasmīgi izdarīts grieziens. Vaiteņu kapos agri apgulst Mārtiņa māšeles Zelma un Milda, un nāves tuvā klātbūtne vēlāk jaušama vairāku M. Zīverta lugu darbībā, pats viņš tos dēvē par makabriem skatiem.

No Vaitenēm M. Zīverts sāk apmeklēt Berķenes skolu, kas labi saskatāma turpat no māju gala. Šai skoliņā zēns iemācās lasīt un rakstīt un ielauzās vācu mēlē, taču Latvijai pāri veļas Pirmā pasaules kara negaiss, Zemgali okupē vācu karaspēks. Tikko nodibinājusies Latvijas valsts, pusaudzis kājām dodas uz Jelgavu, iestājas tur pamatskolas priekšpēdējā klasē, bet, kad atjaunota karā saposītā bijusī *Academia Petrīna*, skola pārceļas uz turieni un vēlāk iemanto Hercoga Pētera ģimnāzijas nosaukumu. Šajā skolā mācījušies K. Barons, J. un Ā. Alunāni, un te abiturienta diplomu aktu zālē saņēma arī M. Zīverts.

Jelgavā Mārtiņš kopā ar vēl trim puisiem dzīvo toreizējā Palejas ielā, un skolas laika pieredzējumus rakstnieks vēlāk notēlojis lugā «Durnā mērga» (1963). Brīvajā laikā zēns daudz lasa, aizraujas ar K. Hamsuna un F. Dostojevskas daiļradi, viņa dzīvē ienāk teātris. Pirmie iespaidi, kas iegūti, Dailes teātrim ar «Uguns un nakts» izrādi viesojoties Jelgavā, ir pretrunīgi. Jaunekli nepatīkami mulsina iestudējuma teatrālais ārišķīgums, un tikai vēlāk Rīgā, Nacionālajā teātrī, no galerijas skatoties B. Bjernsona lugas «Pāri mūsu spēkiem» izrādi, M. Zīverts pilnā mērā izjūt teātra suģestiju. Mājās pārbraucis, viņš sāk lasīt lugas — F. Šilleru, V. Šekspīru, H. Ibsenu, un sirdij vistuvākais uz visiem laikiem paliek H. Ibsens. Taču skolas gados, nereti būdams lāgā nepaēdis, M. Zīverts sāk sirgt ar tuberkulozi, bet tajos gados tā skaitījās visnegantākā un bīstamākā cilvēku ienaidniece.

Ģimnāziju M. Zīverts pabeidz 1924. gadā, vasarā piepelnās ar privātstundām, iekrāj mazliet naudas un sāk lolot fantastisku sapni — studēt Romā, jo ārzemju studenti tur var mācīties bez maksas. Ar vienkāršu uzvalku mugurā un pārdesmit latiem kabatā viņš ierodas šai Eiropas kultūras citadelē un iestājas Romas universitātes Filozofijas un literatūras (*Filosofia e Lettere*) fakultātē. Taču nauda ātri vien izsīkst, jauneklis dzīvo pusbadā, nav arī pajumtes virs galvas. Realitāte no mākoņiem viņu noceļ

atpakaļ uz pelēkās zemes, un, tikai pateicoties kādreizējo istabas biedru atsūtītajai naudai, M. Zīverts kaut kā pārkuļas atpakaļ uz Jelgavu. Sapnis izsapņots, taču pēc Romas M. Zīverts nekad nav pārstājis ilgoties, vairākkārt to apmeklējis un mūža novakara gados atkal un atkal loloja nodomu vēlreiz aizbraukt uz Itāliju.

Jelgavā M. Zīverts sāk strādāt laikraksta «Jaunais Zemgaliētis» redakcijā, kurā bez viņa ir tikai vēl divi cilvēki: aktieris A. Kokālis un kāds tālīns J. Poruka radnieks. Nav viegla lieta nodrošināt regulāru dienas avīzes iznākšanu, toties rakstot rodas pieredze, turklāt jaunajam līdzstrādniekam uztic izrāžu recenzēšanu, un viņa pienākums ir bieži būt teātrī un vērot izrādes. M. Zīverts alkst pēc ciešākas sadarbības ar teātri un 1926. gadā uzraksta savu pirmo lugu «Katakombas», taču darbs paliek neiestudēts. Nākošajā gadā Jelgavas spiestuves Ipašnieks L. Neimanis laiž klajā M. Zīverta drāmu «Hasana harēms», taču arī tā paliek bez atbalss. Pirmo rezonansi M. Zīverts iemanto tikai 1931. gadā, kad Nacionālais teātris iestudē viņa lugu «Nafta». Pirmizrāde notiek 23. septembrī, autors pats nu saskata lugas vainas un nepilnības, taču recenzenti J. Grots un J. Sudrabkalns jaunajam rakstniekam velta gluži atzinīgus vārdus.

Tikām M. Zīverts jau sācis studēt Latvijas Universitātē Filoloģijas un filozofijas fakultātē Filozofijas nodaļā. Dienas paiet redakcijā, pievakārēs — ceļš uz Rīgu un lekcijas universitātē. Toreizējā Filozofijas nodaļā kurss ir krietni plašs, tur jānokārto ap četrdesmit eksāmenu. M. Zīverts laimīgi ar tiem tiek galā, viņš nepagūst nokārtot vienu vienīgu priekšmetu — Eiropas jauno laiku vēsturi un nesaņem augstskolas diplomu.

1934. gadā laikrakstu «Jaunais Zemgaliētis» slēdza, M. Zīverts palika bez darba, līdz izdevās to atrast Rīgā Psihotehniskajā institūtā, kur viņam vajadzēja vadīt pusaudžu pārbaudes. Modē bija nākuši dažādi testi, ar kuru palīdzību noteica abiturientu piemērotību dažādām profesijām. Psiholoģijas studijas lieti noderēja literārajā darbā. 1935. gadā Rīgas Mazais teātris izrāda viņa drāmu «Galvu augšā!», dziļa psiholoģiska studija ir nākamās lugas «Tīreļpurvs» (1936) pamatā, arī to izrāda Rīgas Mazais teātris, par šo darbu M. Zīverts 1937. gadā saņem Kultūras fonda prēmiju. Nacionālais teātris tajā pašā gadā iestudē lugu «Kolka» («Lībiešu asinis»), taču plašāku popularitāti M. Zīverts iemanto 1938. gadā, kad Dailes teātris sāk rādīt viņa lugu «Ākstis», — tā kļūst par sava veida himnu teātrim, mākslai, cilvēka garīgumam, cilvēces ģenijam V. Šekspīram.

1938. gadā M. Zīverts kļūst par Nacionālā teātra literārās daļas vadītāju jeb, kā toreiz teica, dramaturgu. 1940. gadā viņu pārceļ uz Dailes teātri, kur

viņam rodas iespēja sadarboties ar fantāzijas pārbagāto latviešu skatuves mākslas reformatoru E. Smiļģi. Trīsdesmito un četrdesmito gadu mijā top M. Zīverta lugas «Cilvēks grib dzīvot» (1939), «Krišas vāze» (1940), «Minhauzena precības» (1941), «Čūska» (1942), «Nauda» (1943). 1944. gadā Dailēs teātris izrāda rakstnieka meistardarbu «Vara» — vienu no visizcilākajām virsotnēm latviešu dramatiskajā literatūrā, traģēdijas žanra ievērojamu paraugu. Tajā izvērstā M. Zīverta dramaturģijas un dzīves pamatproblēma — varas fenomens un cilvēka attiecības ar varas institūtu. Rakstnieks saskatīja idejiskas paralēles starp Mindauga varas politiku no vienas puses un sava laika politisko resoru vadītāju centieniem no otras puses. Otrā pasaules kara nogalē — 1944. gada novembrī — M. Zīverts kopā ar meitu Zeltīti, dēlenu Andreju un dzīvesbiedri Elzu zvejas laivā dodas pāri jūrai — vispirms uz Gotlandi, bet pēc Īsa atelpas brīža uz Zviedriju. Skaudrā situācija pirms došanās svešatnē radusi atbalsi M. Zīverta lugā «Pēdējā laiva» (1956):

«Naktis melnajās debesīs pār jūru blāvoja divi makabri gaismas plankumi: tur dega Liepāja un Ventspils. Vajadzēja domāt par cilvēkiem, kas palika viņā pusē. Arī par Melno Žani, ko vēlāk notēloju lugā «Pēdējā laiva» (viņš gan bija pavisam blonds). Satiku viņu Ventspilī, lūkoju pierunāt, lai mēģina tikt pāri jūrai. Bet atbilde bija skaidra un cieta: «Nē. Šī ir mana zeme, un te ir mana vieta.»¹

Seko ilgi, gari un grūti svešatnes gadi. M. Zīvertam ir tikai vienas Ista mājas — te, Latvijā, tās teātros, uz šejieni viņš tiecies visus garos prombūtnes gadus, par šejieni domājis un savai tautai dzīvojis. Trimdas maize pirmajos desmit gados ir cieta un sūra, viņam jāstrādā grūts fizisks darbs uz dzelzceļa, fabrikā un citur, nereti nakts maiņa, rakstīšanai gandrīz neatliek laika. Kādā 1967. gada 2. oktobrī rakstītā vēstulē par savām darba gaitām trimdā M. Zīverts stāsta: Esmu atpalicis melnstrādnieks, astoņus gadus nostrādājis fabrikās un uz zviedru dzelzceļa. [...] Esmu te strādājis dažādus darbus, sabeidzis sirdi un acis, bet līdz ar to iepazinis dzīvi no visām pusēm. Esmu lādējis vagonus, presējis bakelītu, bijis tramvaja kasieris — bet allaž esmu ēdis godīgi pelnītu maizi. Lugas esmu rakstījis tikai pa vaļaspriekiem, tāpēc par rakstnieku sevi sen vairs neskaitu.»²

Jāņem vērā mūsu humanitāri izglītoto trimdnieku īpaši neizdevīgā situācija svešatnē, jo ar viņu filoloģisko vai filozofisko izglītību svešajās zemēs

¹ Zīverts M. Par sevi. — R., 1992. — 38. lpp.

² Turpat. — 124., 125. lpp.

atrast darbu specialitātē nebija iespējams. Dzejniece Veronika Strēlerte strādāja Stokholmas stacijas virtuvē, dziedonis Mariss Vētra pārrakstīja partitūras operas arhīvā. Viegļāk klājās dažādiem amatniekiem un eksakto zinātņu pārstāvjiem. Toties vēl neremdināmākas tapa M. Ziverta alkas rakstīt lugas, no kurām daudzas autors pats Stokholmas latviešu teātrī arī iestudējis. M. Ziverts lugas rakstījis gandrīz nepārtraukti, pa reizei uz mācīties slinkums, rakstīšanu viņš nosolījis mest pie malas, bet atkal un atkal sēdies pie savas rakstāmmašīnas³, un cita aiz citas biedrojušās rakstu rindas.

Materiālā situācija pamazām nostabilizējas, un M. Ziverts var aiziet no maizes darba, iztiekot no zviedru zemē sapelnītās pensijas. Izšķiras viņa un Elzas ceļi, taču rakstnieks apprecas vēlreiz, un par viņa sievu kļūst K. Dziļlejas meita Ilze. Abi viņi noīrē ērtu dzīvokli vienā no Stokholmas pavadoņpilsētām Tēbijā (*Täby*). Nams, kurā dzīvo rakstnieks, atrodas uz klinšaina paugura, īstenībā milzīga, lietus un vēju gludināta granīta bluķa, ko sauc arī par Gārņu klini. No mājas augšējā stāva var saredzēt jūru, tikai jūras krasts pie Stokholmas ir citāds nekā Latvijā — izrobots ličiem un ličīšiem, kas iespraukušies starp klinšainām radzēm. M. Ziverta darbistabas logs pavērsts uz jūras pusi, un, bieži būdams vienatnē ar sevi, gara acīm viņš raudzījies uz dzimteni. Rakstnieks, pēc dabas būdams kautrīgs, īpaši jūtīgs cilvēks, vienmēr vairījies no kņadas un burzmas, slikti viņš juties savu lugu pirmizrādēs un nevarējis panest publiskus cildinājumus. Tāpēc viņš turējies arī nomaļus no emigrācijas aprindu sabiedriskajām rosmēm, viņš vienmēr kā personība gribējis būt patstāvīgs un neatkarīgs. Taču, kad 1946. gadā jāglābj Zviedrijas koncentrācijas nometnē ieslodzītie latviešu leģionāri, M. Ziverts ir viens no pirmajiem, kas organizē gūstekņu bēgšanai nepieciešamās drānas. Tiesa, leģionāru atbrīvošana toreiz nerealizējās, taču rakstnieks nešaubīdamies bija gatavs palīdzēt.

Vēlākajos trimdas gados M. Ziverts priekšroku dod vienatnei, un, tā dzīvodams, viņš kopis savu garīgo pasauli, viņam raksturīga patiesa inteliģence, elegances, smalkjūtība un humora izjūta. Rakstnieka sabiedrotās ir grāmatas, viņš daudz lasa, īpaši iecienīdams grāmatas par eksaktām zinātnēm, bieži kavējies pie problēmas, vai zeme, pasaule un cilvēks ir izzināmi, un viņa atbilde ir noliedzīga: «Cilvēks daudz izzinās par apkārtni, bet sevi neizzinās.»⁴ Taču M. Ziverta lugu pievilcība un spēks slēpjas tieši tajā

³ M. Ziverta rakstāmmašīna kopš 1989. gada jūnija glabājas Raiņa Literatūras un mākslas vēstures muzejā Rīgā.

⁴ *Ziverts M.* Par sevi. — 115. lpp.

apstākļi, ka viņš spējis dziļi ieskatīties pasaules vissarežītākajā veidojumā — cilvēkā. Cilvēks izgudro raķetes, sūta tās uz citām planētām un pūlas tās izpētīt, bet pārāk maz zina pats par sevi. Lai sevi izzinātu un izprastu, ir dots tikai viens mūžs, Iss sprīdis no atnākšanas līdz aiziešanai. Inženieris izgudrotājs Bicēns M. Ziverta lugā «Raķete» (1958) nonāk pie vienkāršas, bet dziļas patiesības: «.. ikviens cilvēks ir tāda raķete — no nezināmas tumsas laista... uz gaismu. Uz lielo gaismu.»⁵

M. Ziverts sarakstījis pāri par piecdesmit lugu un lielo daļu no tām — trimdā. Īpaši ražens posms lugu rakstniecībā ir pirmie svešatnes gadi, kad gandrīz ik katru gadu top pa lugai, kaut arī M. Ziverts raksta mokoši grūti un gausi. Ilgi viņš slīpē katru skatu, dialogu un repliku, līdz tā iemanto kristāla tvirtumu.

Emigrācijā rakstītās lugas var dalīt vairākās plašās tematiskās grupās. Pirmajos pēckara gados rakstītajos darbos ienāk kara dienu realitāte un bēgļu nometņu skaudrums. 1945. gadā M. Ziverts uzraksta lugu «Karātavu komēdija», kurā tēlo makabru situāciju vāciešu okupētajā Rīgā: no hitleriešu armijas šajā laikā karavīri bieži dezertē, grupiņa dezertieru, kuru vidū ir arī latviešu puisis Medums, ievietota slimnīcā, lai pēc izārstēšanas šos dezertierus varētu nošaut. Ievainotu cilvēku nogalināt skaitoties nehumāni. Autors pats pret šo darbu noskaņots kritiski.

Kara dienās, uzliedojuma laikā noris lugas «Tvangs» (1949) darbība, tajā ir daudz rūgtu pārdomu par cilvēka būtību, šķietamām un patiesām vērtībām, kas izpaužas spējā palikt cilvēkam arī tad, kad jāstopas ar nodevību, nekrietnību un zemiskumu. Lugā tēlotais gleznotājs Valdemārs zaudē visu: uzliedojuma laikā iet bojā viņa gleznas, kritiskā briesmu brīdī atklājas, ka sieva Laura meistarū neganti krāpusi ar viņa skolnieku Millti. Kā dzīvot, kad viss zaudēts? Un dramaturgs izvirza jautājumu: kam vispār ir tiesības saukties par cilvēku? M. Ziverta atbilde ir vienkārša: tam, kas spēj uzpuvīties, kas spēj atsācīties otra cilvēka labā. Bet, lai to darītu, vajadzīgs godaprāts, griba un apziņa, ka esi «gājis caur dzīvi ar smaidu».

Šajā lugā iezīmējas M. Ziverta dramaturģijas Ipatnība: maz vērtības viņš velta ārējo notikumu tēlošanai, bet visu uzmanību koncentrē uz cilvēku psiholoģijas un savstarpējo attieksmju atklāsmi, šajā darbā saskatāmi kamerlugas žanra principi. M. Ziverts, vērtēdams savas kamerlugas, 1974. gadā rakstīja: «Esmu ieņēmis prātā, ka pats par savām lugām varu spriest vispareizāk. Un to starpā man dažas liekas tādas, kas pastāvēs — vienalga,

⁵ Ziverts M. Kamerlugas. — R., 1989. — 253. lpp.

kā tās tagad vērtē. Tās ir necilās kamerlugas, kādas dramaturģiskās formas ziņā nav rakstījis un arī nekad neaizsniegs neviens latviešu autors. Vēl vairāk: nezinu arī nevienu cittautu dramatiķi, kas šai līnijā būtu aiztaustījis tikpat tālu kā es. Tā ir mana dramaturģiskā forma.»⁶

Konsultējot savu lugu izlases izdošanu Rīgā, M. Zīverts ieteica otro sējumu nosaukt par «Kamerlugām» un ievadapcerē raksturoja kamerlugas jēdzienu: «Parasti drāmas darbība vēršas plašumā, kamerlugā tā iet dziļumā. Ja pierasto drāmu salīdzinām ar gleznu, tad kamerluga ir reljefs veidojums, skulptūra, ko var izvērtēt no visām pusēm. Ornamentālu piedevu tur palicis tikai minimums. Kad gleznotājs zīmē kluso dabu vai ainavu, viņa rīcībā ir tikai divu dimensiju audekls, bet ar to viņam nepietiek: viņš lūko gleznā dabūt iekšā arī dziļumu, trešo dimensiju. Kamerlugā tāds ir cīņas psiholoģiskais ekrāns. Tas ir vienīgais žanra noteicējs, vienalga, vai luga rakstīta cēlienu, ainu vai vēl kādā citā tehnikā, vai tur izmantota sadzīves vai vēstures viela.»⁷

M. Zīverts ir viens no ievērojamākiem latviešu drāmas teorētiķiem, viņš uzlūkojams par modernās dramaturģijas teorētisko principu pamatlicēju. Ņemot vērā psiholoģijas un drāmas teorijas likumības, rakstnieks lielu uzmanību pievērsis tam, kā pēc iespējas precīzāk un mērķtiecīgāk uzbūvēt drāmas celtni, un apsvēris visas iespējas, kā lugas norises un notikumus izkārtot tā, lai panāktu skatītāju uzmanības neatslābstošu koncentrāciju. Savas pamatatziņas M. Zīverts publicējis 1942. gadā rakstā «Par dramatisko kāpinājumu», kā vienu no pamatprincipiem izvirzīdams nepārtraukta kāpinājuma principu, aizvietojot ar to vācu drāmas teorētiķa G. Freitāga izstrādāto lugas uzbūves shēmu, kurā paredzēts darbības atslābinājuma posms īsi pirms dramatiskā darba beigām. M. Zīverts uzskata, ka dramatiskajam saspriņzinājumam jāpieaug kāpjošā secībā: «Tāpēc dramatiķim visi lugas elementi jāsakārto noteiktā intensitātes pakāpenībā un cieši jālūkojas, lai lielākais neaizsteigtos priekšā mazākajam. Ja gadās, ka efektīgākais skats iekomponēts lugas sākumā, tad šis skats jāpārceļ pēc iespējas tālāk uz lugas beigām, bet, ja tas nav iespējams, tad tas bez žēlastības pavisam jāizmet, jo citādi tas samaitās visu lugu. Gudrs dramatiķis, būdams labs aprēķinātājs, to arī bez kādas sentimentalitātes izdarīs.»⁸

⁶ Zīverts M. Par sevi. — 68. lpp.

⁷ Zīverts M. Par kamerlugas žanru // Zīverts M. Kamerlugas. — 38. lpp.

⁸ Zīverts M. Par dramatisko kāpinājumu // Rakstniecības un mākslas gadagrāmata. — R., 1942. — 121. lpp.

Pēc uzbūves veida M. Zīverts lugas daļa aina lugās un cēlienu lugās, priekšroku dodams izvērstam viencēlienam „.. ar nepārtrauktu darbības kāpinājumu. Tā kā šādas lugas izrāde var ievilkties pāri trim stundām, tad pieļaujami tīri tehniskas dabas starpbrīži skatītāju uzmanības atpūtai: kaut kurā vietā — pat pusvārdā — aizvelk priekškaru, un pēc starpbrīža no šīs pašas vietas spēle iet tālāk.»⁹

Tādai regulai vispilnīgāk atbilst M. Zīverta traģēdija «Vara», un pēc šāda pamatprincipa rakstnieks tiecies veidot lielāko tiesu emigrācijā rakstīto lugu, tostarp visas kamerlugas. Tikai viens no emigrācijā sacerētajiem darbiem — drāma «Rūda» (1954) veidota pēc aina principa. Lugas darbība noris pēckara Zviedrijā, kad tur ģeologi atrada ievērojamus rūdas krājumus, taču reālā pasaule lugā savijas ar leģendu, un līdzās profesoram Kristoferam tur darbojas arī teiksmains folkloras tēls Trollis. Kad Kristofers valsts ziemeļos atklājis rūdas atradnes, valsts varas iestādes viņu uzlūko par vājprātīgu un iesloga vājprātīgo namā, jo profesora atklājums valdošajām aprindām izliekas pārāk neticams un neiespējams un var kaitēt birokrātiskajam ministru kabinetam. Un tikai pēc diviem gadiem, kad profesora skolnieki pierādījuši Kristofera atklājumu pamatotību, kabinetšefs viņam sprauž pie krūtīm Goda leģiona krustu, taču Kristofers paliek turpat — vājprātīgo namā, un rakstnieks izvērza paradoksālu problēmu: salīdzinājumā ar vājprātīgo namu lugā tēlotās valsts realitāte ir daudzkārt nesaprātīgāka. Toties Kristofers izauklējis sevī augstāko atziņu par cilvēku kā visvērtīgāko rūdu. Šajā pasaulē pastāv milzīgas bagātības un reizē dzīvo alkas tās sagrābt un izmantot sev, taču vislielākā vērtība un visaugstākā būtne pasaulē ir cilvēks pats, reizēm sīks, nekrietns un negodīgs, bet pēc savas būtības gara valdnieks, augstākā radība, kaut arī nepietiekami izprasta un neizpētīta: «Un tāpēc arī cilvēks zina tik daudz par zvaigznēm miljonu gaismas gadu tālumā, bet nezina gluži nekā pats par sevi. Jo cilvēks pats sev ir vistuvākā patiesība.»¹⁰

Luga ir piesātināta ar pārdomām par cilvēka būtību un viņa attieksmi pret dabu, kuras varenos spēkus simbolizē Trollis, savukārt Ipatnu kolorītu lugai piešķir ainas vājprātīgo namā. M. Zīverts te izmanto V. Šekspīra lietoto paņēmienu: angļu drāmas lielmeistars visdziļākās patiesības liek paust saviem nerriem, M. Zīverta «Rūdā» tādas izsaka — trakie. Kur vairāk vājprāta — psihiski slimo sabiedrībā vai šajā it kā racionāli iekārtotajā pasaulē?

⁹ Zīverts M. Autora piezīme // Zīverts M. Vara. — [Sidneja]: Sala, 1965. — 73. lpp.

¹⁰ Zīverts M. Lugas. — R., 1988. — 433. lpp.

Citos trimdā rakstītajos dramatiskajos darbos M. Ziverts attīsta kamerlugas žanru un, risinādams mākslinieciskas un filozofiskas problēmas, reizē tēlo arī latviešu trimdinieku gaitas. Vispirms mūsu tautiešus ieraugām pēdējā kara gadā Kurzemes jūrmalā, gaidot laivu, ar ko nokļūt ārzemēs, — tā ir drāma «Pēdējā laiva». Drāma veidota kā liels viencēliens ar nepārtrauktu darbības kāpinājumu, notikumiem risinoties ārēji noslēgtā vidē — zemnīcā, kur liktenis kopā savedis trīs cilvēkus. Diviem no viņiem pat sava vārda nav, ir tikai iesaukas Melnais Žanis, Puika uz goda, bet trešā persona ir ebreju vijolniece Daga Hiršmane, par kuras prototipu M. Ziverts ņēmis hitleriešu nobendēto mākslinieci Saru Rašinu. Rit kara pēdējie mēneši, visu triju lugas varoņu dzīvība ir briesmās, tālab jāmēģina izkļūt no aplenktās Kurzemes uz Zviedriju. Ārējo notikumu lūgā maz, tie ietverami dažos teikumos. Trīs cilvēki gaida ierodamies ziņnesi, kas atnesīs vēsti par iespējām doties svešumā, kā sakarniece ierodas Maruta, taču viņas ziņa visiem gandarījumu neatnes: laivā vieta ir tikai diviem, bet viņu ir trīs. M. Ziverts te atkārtoti R. Blaumaņa noveles traģisko konfliktu — arī lūgā «Pēdējā laiva» notiek laimīgās lozes vilkšana un kārtējais, M. Ziverta daiļradei tik raksturīgais uzpurēšanās akts: nelabās aizdomās turētais Melnais Žanis, Dagai neredzot, apmaina lozes un atdod viņai savu iespēju izkļūt brīvā pasaulē, kaut arī paša dzīvībai Kurzemē briesmas draud vislielākās. Daga un Puika cerību pilni Marutas pavadībā dodas uz laivu, bet Žanis paliek, cigaretes dūmu ietīts, viens. Sižetiski tie ir visi lugas notikumi, taču tās galveno svaru M. Ziverts licis uz varoņa attieksmju risinājuma, viņu psiholoģijas un pagātnes tēlojuma. Drāmas darbība ielogota mazā mazītiņā telpā, bet tajā ar dažu cilvēku palīdzību dramaturgs liek sajūst plašās pasaules un laikmetu elpu: te iezīmējas gan kara pēdējo mēnešu situācija, kad triju cilvēku dzīvību vienlīdz apdraud kā hitleriešu karaspēks, tā iespējamā Sarkanās Amijas karavīru ierašanās, gan, skaidrojot Melnā Žaņa un Dagas biogrāfijas faktus, M. Ziverts gūst iespēju lūgā iepludināt plašus mūsu tautas vēstures slāņus.

Luga «Pēdējā laiva» būvēta kā patiesības izziņas process, samērā maza slodze likta uz varoņu attiecību peripetijām tieši lūgā atvēlētajā laika sprīdī, un arī tās var noformulēt Isos vārdos: Melnais Žanis visiem spēkiem glābis Dagu no drošas bojāejas, meitene glabā pret Žani pateicības un mīlestības jūtas, bet, uzzinājusi dažus briesmīgus Žaņa biogrāfijas faktus, no viņa novēršas un, pat līgā neatvadījusies no sava glābēja, aiziet uz laivu. Un te atklājas divi M. Ziverta dramaturģijai būtiski svarīgi motīvi. Viņa varoņi jēdzienā «dzīve» ietver ļoti plašu jēgu, dzīvot — tas nozīmē spēt atdot otra

labā sevi visu. M. Ziverts arī nekad nemilēja runāt par mīlestību, viņš, kautrības māks, par šīm jūtām klusēja, un tāpat mīlestību reti kad tiešos vārdos pauž viņa lugu varoņi, par to tikpat kā nerunā Žanis un Daga, un te pierādās rakstnieka psihologa izcilā prasme: netēlojot plašus jūtu izpausmes skatus, pat dialogos ne, tomēr atklāt cilvēku jūtu pasauli un viņu savstarpējās attiecības. To rakstnieks panāk, parādot varoņus tādās situācijās un liekot sacīt viņiem tādus vārdus, kas netieši liecina par viņu attiecību būtību. M. Ziverta lugās cilvēki spējīgi uzpurēties, uzņemties otra laimes labā visgrūtāko nastu, pat tādu, kam dzīvības cena.

M. Ziverta varoņi bieži vien nonāk visskaudrākajās situācijās, viņu biogrāfijas ir neganti sarežģītas, dzīvot, taisnu ceļu ejot, rakstnieka skatījumā ir pats vienkāršākais variants. Bet ko darīt tad, ja otra cilvēka mērķa, idejas vārdā nākas pieļaut kompromisu un ķerties pat pie vardarbības? Visraksturīgākais piemērs ir leišu karalis Mindaugs traģēdijā «Vara». M. Ziverts ir cilvēku likteņu pētnieks un nekad neizvēlas vienkāršu un vienkāršotu risinājumu.

Melnais Žanis glābis no iznīcības daudzus cilvēkus, tas nav bijis vienkārši izdarāms, citus, to vidū Dagas tēvu Hiršmani, nācies aizsūtīt nebūtībā, un rezultātā Daga, ko Žanis iemīlējis, saka viņam visbriesmīgākos vārdus. Žanim jāsaņem smaga pārmetumu krusa gan no Dagas, gan Puikas, kurus abus viņš izglābis no nāves. Un M. Ziverts izvirza diezgan baigu dilemmu, to pašu, ko vajadzēja risināt Mindaugam: vai prātīgāk glābt vienu cilvēku, ļaujot aiziet bojā simtiem, vai arī atļaut iznīcībai vienu, lai glābtu pārējos, ja citas alternatīvas nav? Tā rīkojas Žanis un Dagai lugas gaitā jautā: «Vai tu manā vietā nebūtu iznīcinājusi vienu, lai glābtu simtus?»

Ne M. Ziverts, ne viņa varoņi nenoņem no sevis vainas apziņu: Mindaugam nav lemts dzīvot laimē, Melnais Žanis tiesu spriež sev pats, apmainot lozes un ļaujot aizbraukt Dagai. Drāmas beigās M. Ziverts prasmīgi nobalansē uz realitātes un melodrāmas robežas: var just, ka autora simpātijas sveras Melnā Žaņa pusē, savukārt ir baismīgi klausīties visbriesmīgākos apvainojuma vārdus cilvēkam, kas jau kuro reizi riskē ar savu dzīvību. Dramaturgs nenoņem no Žaņa viņa nodarījuma smagumu, bet liek arī viņam raudzīties rītdienā: Žanis nespēj atstāt savu zemi, kas viņam allaž bijusi kā laba māte. Vai tad drīkst to pamest? Pie šīs problēmas Mārtiņš Ziverts kavējas vairākkārt.

Kara pēdējās dienās kādā pilsētiņā pussagrautajā Vācijā ar mūsu tautiešiem tiekamies Ipaši raitā dialoga komēdijā «Zaļā krūze» (1949). Te Ruta

sastop savu dzīvesbiedru, kas konspirācijas nolūkos uzdodas par Vurma kungu. Skarbā bēgļu nometņu realitātē lieti derēja jautra pārpratuma komēdija, un M. Ziverts to bija radījis. Visu sarežģītumu vaininiece komēdijā ir uzņēmīgā, būtībā lādīgā Šeples kundze, kas savu istabu vienlaikus izīrējusi diviem Irniekiem — Rutai, kas strādā fabrikā dienas maiņā, un Vurma kungam, kas aizņemts nakts stundās. Taču, kara nogalē rūpnīcai darbu pārtraucot, abi Irnieki sastopas, un sākas nebeidzamu pārpratumu virkne. «Zaļajā krūzē» ir Ipaši raits un atsperīgs dialogs, un dramaturgs pats norāda, ka komēdija rakstīta pēc rondo principa, citā variācijā atkārtojot vienu un to pašu situāciju.

Cilvēciskas smeldzes un traģiskas piestrēdzināto lugu «Kāds, kura nav» (1947) un «Cenzūra» (1951) darbība norit bēgļu nometnē Vācijā. Mārtiņš Ziverts labi pazinis šo dzīvi, jo no Stokholmas samērā bieži braucis uz Vāciju, vairākkārt ar aktieru trupas viesizrādēm, nekad viņi nav meklējuši naktsmājas viesnīcās, bet centušies pārnakšņot pie savējiem nometnēs. Tālab, šīs lugas lasot, pārņem sajūta, it kā rakstnieks pats ilgstoši būtu uzturējies pārvietoto personu mītnēs.

Luga «Kāds, kura nav» ir par cilvēkiem, kuri alkst būt laimīgi un ir cienīgi tādi būt. Karš beidzies, bet tie, kas palikuši dzīvi, grib priecāties, elpot — dzīvot. Bet dzīvot — nozīmē mīlēt un saņemt pretmīlestību. Tādi cilvēki, kas pelnījuši laimi, lugā ir Zīra un Iraids. Taču Mārtiņš Ziverts saviem varoņiem neļauj vieglu laimi un uzsāk pārbaudīt Zīru un arī Iraidu, vai viņi ir cilvēka vārda cienīgi. Nometnes barakā ienāk cilvēks — Nr. WE 265483 — bez sejas, bez atmiņas, bez pagātnes, bez mājām, bez uzvārda un vārda. Izrādās, ka svešinieks ir Zīras kara laikā pazudušais vīrs, un lugas norise ir ienācēja iepazīšanas, garīgas iztaustīšanas, nojausmu kāpināšanas process, un tā tēlojumā parādās M. Ziverta izcila psihologa prasme. Kad Zīra svešiniekā atpazīst vīru, sākas viņas iekšējās cīņas un izejas sasprindzinātas meklēšanas process. Ko darīt? Baudīt laimi ar Iraidu vai tukšot rūgto kausu kopā ar vīru, kopjot šo slimo cilvēku? Mārtiņa Ziverta varoņiem ir ļoti augsts ētiskais sliekšnis, viņi prot atsāties no laimes, lai nenodarītu pāri citiem. Tāpat kā R. Blaumaņa Kristīne, Zīra atsakās no vieglajām dienām, viņa uzņemsies smago un grūto, bet cilvēkcieņas pilno pienākumu pret vīru. Lugu Mārtiņš Ziverts pabeidz it kā atvērti, bez atrisinājuma, ar jautājuma zīmi. Problēma samilzusi vēl asāk: kāda būs rītdiena? Kā viņi dzīvos tālāk? Taču šaubu un pārdomu ceļā Zīra nonākusi līdz noteiktam secinājumam, un nekas cits viņu nespiež tā rīkoties kā vien pašas sirdsapziņa.

Lugas darbība izkārtota vienā plašā cēlienā ar nepārtrauktu darbības kāpinājumu, tajā ir daudz drūmas rezignācijas un tomēr arī ticības cilvēkam.

Arī lugā «Cenzūra» M. Ziverts tēlo bēgļu nometņu realitāti. Kopš kapitulācijas pagājuši vairāki gadi, cilvēki pēc turīguma pakāpes nu noslāņojušies, un pārtikušais tirgotājs Turlums cenšas sev pakļaut uz izmisuma robežas nokļuvušo Izu un par vientiesīti uzlūkoto Janeli.

M. Zivertam kā dramatiķim nebija tuvi Raiņa darbi, taču viņš turpina un citādā kvalitātē izvērs «Zelta zirga» varoņa Antiņa tēlu. Pirmoreiz M. Ziverta dramaturģijā tas darbojas Piķurga atveidā lugā «Nauda», lugā «Cenzūra» šāda parafrāze par Antiņa tēmu ir Janelis. Viņš dzīves grūtībās ir tik daudz daudzīts un sists, spēcīgu varu spiests un spaidīts, ka nolemj izlikties par pamulķīti. Citi tālab pret viņu izturas atklātāk un neliekuļo, savukārt Janelis var atļauties teikt patiesību, jo nopietni viņu neviens neuzklausa. Vēl vairāk — viņš var atļauties darīt citiem labu, jo no Antiņa cilvēki gatavi labestību pieņemt: «Redziet: tie, kam ir vara, iznīcina tikai tos, kas par viņiem gudrāki, bet mulķus atstāj dzīvus, jo katram režīmam vajadzīgi arī pavalstnieki. Kad man vajadzēja pratināšanas protokolus parakstīt, es nolādēju savu roku, kas ar vienu spalvas vilcienu ieģrūda nelaimē un mokās simtus citu cilvēku, kam bija tikpat maz vainas kā man. Tad es nolēmu aizmirst, ka protu lasīt un rakstīt, jo biju mācījies saprast, ka mulķim vieglāk dzīvot pasaulē.»¹¹ Janelis savu vainu cenšas izpirkt, cilvēkiem, un vispirms jau Izai, darot tikai labu.

Drāmā «Cenzūra» M. Ziverts atgriežas pie traģēdijā «Vara» risinātās problēmas. Senās Lietuvas karalim Mindaugam kails spēks riebjas, tomēr viņš neredz citas iespējas, kā saturēt kopā lielu valsti. Lugā «Cenzūra» visu laiku jūtams baigs varas mehānisms, kas apdraud un grasās samalt vienkāršo cilvēku. Tāds varas personificējums ir Turlums, taču aiz viņa stāv daudz bargāki, briesmīgāki spēki, vesela varas mašīna, par ko monologā runā Janelis. «Jo režīmi mainās ātrāk nekā sliktas dekorācijas, bet cilvēki, kas tajās spēlē savas nožēlojamās lomas, paliek tie paši. Katra vara nāk un apgalvo, ka viņa esot mūžīga, un viņa prasa, lai cilvēks tai ne tikai kalpotu, bet arī to pielūgtu, un viņa iznīcina katru, kas to nedara. Bet, kad šīs varas vietā nāk cita, tā savukārt iznīcina tos, kas kalpojuši iepriekšējai. Tāpēc pasaulē nekad nebūs laimes, kamēr būs režīmi un varas.»¹²

¹¹ Ziverts M. Kamerlugas. — 205., 206. lpp.

¹² Turpat. — 206. lpp.

Janelis uzstājas pret jebkādu varu: pret valsts, naudas, iekarotāju, likuma, tumsības varu, tai pretstatā liekot altruismu, godīgumu, dvēseliskumu. M. Ziverts lugā izvirza mūžīgu, būtībā traģisku dilemmu: kas uzvarēs, kurš svaru kauss pacelsies, kurš grims? Luga uzdod pamatjautājumu — kā šai pasaulē iztūrēt, kā dzīvot? Un M. Ziverts, par spīti visam, aizstāv labestību, kas, pēc viņa domām, ir neiznīdējama, tāpat kā vara un ļaunums. Pret trulo varu atsevišķs cilvēks maz ko var iespēt, taču vienu viņš var: palīdzēt otram. Lai cik dziļam staigņājam nāktos cauri brīst, M. Ziverta varoņi saglabā skaidru cilvēctību.

Abās nometņu laika lugās M. Ziverts panāk īpatni skaudru noskaņu, tās piesātinātas ar savdabīgu atmosfēru, kuras radīšanā dramaturgs sasniedzis augstu meistarību. Personas šajās lugās runā īsiem, it kā aprautiem teikumiem, aiz izsacītajiem, skopajiem vārdiem aizslēpjot domu un izjūtu grēdas.

Latviešu trimdinieku tālākās gaitas svešatnes ceļos ieraugām M. Ziverta lugās «Meli meklē meli» (1952), «Raķete» (1959) un «Kā zaglis naktī» (1961). Ir pārvēlies lielās izceļošanas vilnis, no Vācijas bēgļu nometnēm mūsu tautieši pārcēlušies dzīvot uz ASV, Zviedriju un Austrāliju, jaunajās mītnes zemēs rodas arī jaunas psiholoģiskas kolīzijas, bet kā ēna nāk līdzī pagātne ar samežģītiem, samudžinātiem, neatrisinātiem likteņiem. Amerikā gleznotājs Pliksals sastop savu kādreizējo sievu Kaju, kas nu jau kļuvusi par Murķeļa kundzi. Nedaudz līdzīgas kolīzijas raisās lugā «Kā zaglis naktī», tajā tēlotais Raiskums no Rīgas ierodas ārzemju komandējumā Stokholmā un tur tiekas ar savu bijušo sievu Alitu, tagad jau Mituļa kundzi, un meitu Daci. Šajās lugās M. Ziverts vērtību nepievērš sadzīves un ikdienas realitātes tēlojumam, viņa uzmanības lokā paliek cilvēku attiecības, psiholoģija. Rakstnieks vēro, kādas pēdas viņa varoņu dvēselēs atstājuši laikmeta notikumi: karš, ko izprovocēja divas spēcīgas varas, emigrācija, šķiršanās, tuvu cilvēku zaudēšana un iedzīvošanās jaunā vidē. Drāmā «Kā zaglis naktī» M. Ziverts vēlreiz kavējas pie jautājuma, kas viņu nodarbinājis, svešumā dodoties: kam vajadzēja vairāk vīrišķības — tiem, kas sēdās pēdējā laivā, vai Melnajam Žanim? Raiskums palicis Rīgā un pēc svešatnes apmeklējuma tomēr nolemj atgriezties Latvijā: «Es tik ļoti mīlu, Dacīt, mūsu latviešu cilvēku, mūsu veco valodu. Desmit gadu esmu nodzīvojis Sibīrijā — un tagad lai atkal bēgtu prom?»¹³ Un Raiskums atgriežas dzimtenē, kaut arī atkal būtu jāmēro ceļš uz Sibīriju. Skaudrāk nekā citos M. Ziverta darbos lugā «Kā zaglis naktī» izskan mūsu tautas ilgstošā sašķeltības problēma.

¹³ Ziverts M. Kā zaglis naktī. — [Sidneja]: Sala, 1962. — 68. lpp.

Psiholoģiskā ziņā Ipaši piesātināta ir drāma «Raķete». Tajā darbojas četras personas, no kurām trīs trimdā nav spējušas atrast darbu savā specialitātē: izgudrotājs inženieris Jānis Bicēns kalpo par laborantu kādā institūtā, Ilze Tūja ir kartonāžas fabrikas strādniece, bet Mīka Simsons — veļas pārzinis vājprātīgo iestādē. Tāda bija toreizējā Istenība, ko izbaudīja arī M. Ziverts pats. Lugas varoņi dzīvo pieticīgi, bet — kā M. Ziverts sacījis par sevi — ēd godīgi pelnītu maizi. Vienīgi mis Nemnaudei naudas netrūkst, jo viņa ir bagāta tēva meita. Taču lugā «Raķete» sadzīves problēmas atvirzītas fonā, un M. Ziverts šajā lugā atgriežas pie kardinālā jautājuma par šķietamām un patiesām vērtībām. Nelaiemes gadījumā Jānis Bicēns zaudē redzi un kļūst par aprūpējamu invalīdu, taču tieši tad viņš pasauli atklāj un iepazīst no jauna un, gluži kā Aklais Raiņa drāmā «Spēlēju, dancoju», iemanto garīgu redzīgumu, lielāku jūtīgumu, spēju ieskatīties līdzilvēkā, saprast un novērtēt viņu. Rakstnieks atzīst, ka zinātnes progress ir nepieciešams, taču vislielākā vērtība un viskomplicētākā būtne ir pats cilvēks.

Vairākkārt savos trimdas darbos M. Ziverts talkā ņem nosacītību, zināmu pieņēmumu: Rūta komēdijā «Zaļā krūze» pēc balss nepazīst otrpus aizkariņa savu mīlošo laulāto draugu, Zīra ar lielām grūtībām atpazīst savu, tiesa, visai sakropļoto dzīvesbiedru, Bicēns, aklis būdams, pēc balss vien ilgstoši nepazīst savu sekretāri un palīdzi Ilzi. M. Ziverts savas lugas rakstīja teātrim un bija pārliecināts par tā spēku, bet viens no teātra mākslas vareņākajiem ieročiem ir — nosacītība.

1957. gadā rakstnieks dabū sešus mēnešus bezalgas atvaļinājumu un pavada to tālajā kontinentā, kas uz viņu atstāj Ipaši spēcīgu iespaidu. 1972. gadā atcerēs par Austrālijas braucienu M. Ziverts raksta: «Sevišķi labi runas veicās ar bijušajiem leģionāriem, ko toreiz vēl parasti sauca par kanakiem. Tie visi bija moži puisi, jau paguvuši iekārtoties vienkāršos darbos, un, par spīti vēl nesen pārdzīvotām frontes nejdzībām, tomēr bija saglabājuši veselīga un mazliet pasmaga humora dzirksti. Savas ikdienas problēmas viņi nekomplēcēja, bet par tām vienmēr runāja it kā joka formā.»¹⁴

Austrālijā vērotais mudina M. Zivertu uzrakstīt divas no pārējām it kā savrup stāvošas lugas: «Kurrpurrū» (1962) un «Totems» (1970). Taču Austrālijas eksotika tajās kalpo par fonu, rakstnieks izmanto Austrālijā dzirdētas leģendas un atkal liek atdzīvoties Antiņa tēlam — šoreiz Antija personā lugā «Kurrpurrū» un Anta atveidā lugā «Totems».

¹⁴ Ziverts M. Totems. — [Sidneja]: Sala, 1972. — 80. lpp.

Antiju par pamulķīti uzlūko tādēļ, ka atrastam naudas žūksnim viņa acīs nav nekādas vērtības, bet par lielāko dārgumu viņš uzlūko franču filozofa Renē Dekarta grāmatu. Ar Antija muti M. Zīverts pauž drūmu atziņu par cilvēku vientulību, savstarpējo nošķirtību un nespēju citam citu dziļi izprast: «Vai tas nav savādi, ka es tev sēdu pretī, runājos — un tomēr esam šķirti? Man ir sava jūtoņa, kā es šo mirkli patlaban pārdzīvoju, un tev ir sava. Bet es nekad, kaut uz sekundes tūkstošdaļu, nevaru ieslēgties cita cilvēka jūtoņā. Mēs esam izolēti kā divi ūdenslidēji, kas satikušies okeāna dziļē. Katrs sēdam savā batiskafa zvanā un tikai pa lodziņu saskatāmies ar nevarīgu smaidu, lūkojam sazināties zīmju valodā, bet viens otra čaulā ieiet nevaram.»¹⁵

Lugu «Totems» M. Zīverts nodēvējis par «absurdu spēli divās dubultainās»: tās ir divas daļas, abās darbojas Ants un Maira, bet pārējās personas mainās, turklāt katrā no daļām ir divas ainas: «A» un «B». Lugas pamatproblēmu formulējis M. Zīverts pats: «..cilvēku bezjēdzīgā pieķeršanās spožam un gandrīz nederīgam metālam, to liekot saimnieciskās un kulturālās dzīves pamatā.»¹⁶ Šis metāls ir zelts, un tā atradējs — kļaidonis Ants. Rakstnieks te vēlreiz pauž savu attieksmi pret materiālo vērtību pasauli, ar kuru viņš nekad nav sevišķi rēķinājies.

M. Zīverta dramaturģijā īpašu atzaru veido lugas ar vēstures tematiku, un šajā ziņā viņš turpina Raiņa tradīciju: tāpat kā Rainis, viņš nav vēstures notikumu atstāstītājs vai ilustrētājs un senatnes vielu izvēlējis sava laikmeta un savas pasaules izteikšanai. Lugās M. Zīverts ieveidojis gan visai tālīnus, gan tuvākus vēstures laikmetus. Pantos rakstītās drāmas «Rakete» (1947) darbība risinās Zemgalē ap 1300. gadu, epizode no Kalendāra nemieriem Rīgā 16. gadsimtā likta lugas «Rīga dimd» (1966) pamatā, izslavētā pagātnes brīnumdara Kaļostro pieredzējumi mūsu zemē tēloti komēdijā «Kaļostro Vilcē» (1966), bet drāmā «Smilšu tornis» (1955) rakstnieks rokām liek sadoties diviem laikmetiem, kurus vienu no otra gan šķir trīs gadsimtu ilga atstarpe, taču kā 17. gadsimtā, tā arī 20. gadsimta četrdesmito gadu sākumā Rīgā noris cilvēku vajāšana, savdabīgas raganu prāvas. Lugas darbība no senās Rīgas pārnāk uz 1941. gadu, kad cilvēku vajāšana un spīdzināšana sasniedza kulmināciju.

1941. gada jūnija pēdējās dienās notiek lugas «Fiasko» (1957) darbība. M. Zīverts vairākkārt variējis un dažādojis savu lugu apakšvirsrakstus, da-

¹⁵ Zīverts M. Kamerlugas. — 342. lpp.

¹⁶ Zīverts M. Totems. — 80. lpp.

žas no tām nosaucis vienkārši par lugām («Kā zaglis naktī», «Smilšu tor-nis»), par viencēlieniem («Pēdējā laiva»), varoņdrāmu («Tīreļpurvs»), bet dažkārt devis Ipatnus apzīmējumus, kas ne tikai raksturo lugas žanru, bet plašākā nozīmē nosaka tās stilistisko un pat filozofisko ievirzi, piemēram, komēdiju «Čūska» dramaturgs dēvējis par «mīmu ar ideju». Lugai «Fiasko» viņš devis nosaukumu — «laikmeta cirkus spēle trīs cēlienos». Visi makabrie vēstures notikumi rakstniekam liekas kā laikmeta cirks, nereti viņš no distances, kā pakāpdamies augstā kalnā, met skatienu atpakaļ uz kādu vēstures epizodi, un plašā vispārinājumā no attāluma tā transformējas par spēli vai teātra izrādi.

Lugas «Fiasko» notikumi izkārtoti trīs atsevišķos cēlienos, katra darbība notiek citā vietā — kādas pilsētas kafejnīcā, Indras istabā un kapličā. Lietojot lugas «Rīga dimd» doto apakšvirsrakstu, arī «Fiasko» var dēvēt par «makabru spēli». Pēc uzbūves «Fiasko» būtu pieskaitāma cēlienu lugām, bet pēc darbības koncentrētības un risinājuma psiholoģiskā piesātinājuma šis darbs tuvojas kamerlugas žanram.

Arī senus un plašus vēstures uzbangojumus M. Ziverts pratis iekļaut kamerlugas ietvaros, un pats raksturīgākais piemērs ir Kalendāru nemieru atveids lugā «Rīga dimd». Tajā darbojas tikai četras personas: birģermeistars Bergens, viņa sieva Katre, Bende un kalpone Mare. Darbībai ir divas norises vietas: Bergena goda istaba un nāves kambaris Kaļķu kazemātā. Ar šādiem minimāliem līdzekļiem M. Ziverts rada priekšstatu par dumpi, kas bija aptvēris dažādus senās Rīgas iedzīvotāju slāņus. Lugas centrālais tēls ir birģermeistara Bergena jaunā un skaistā sieva Katre, kas izaugusi brīvdomātāja Mārtaņa Gīzes namā, kur stingri ieaudzināts, ka augstāk par visu pasaulē jāvērtē dotais vārds, jo «tas, kas solīts, ir vairāk nekā akmenī iekalts». Katrei kopdzīve ar vecīgo Bergenu atnesusi maz prieka, bet, tikko vīrs nokļuvis nelaimē, viņa dodas to glābt, jo uzlūko šādu soli par negrozāmu sievas pienākumu. M. Ziverta Katre ir enerģiska, spēkpilna un viltīga sieviete, kas spēj situāciju pārredzēt un to vadīt, un visādā ziņā ir kautrās latviešu bārenītes pretstats.

Lugā «Rīga dimd», gluži kā rakstnieka bērnības dienu zemē Vilcē, dzīve ar nāvi nostājas pavisam līdzās: tur mājas no kapsētas un zvanu torņa šķīra lielceļš, savukārt Bergens vienā dienā ir pilsētas valdnieks un dzīves noteicējs, bet jau nākamajā — dumpinieku rokās Kaļķu kazemātā sagaidītu pēdējo stundu, ja vien neatsteigusies Katre, kas izmāna vīru no Bendes un apsardzes vīru aplenkuma.

M. Ziverts lugās Istenība nereti sajaucas ar spēli, un reizēm grūti pasacīt, kur beidzas realitāte, kur sākas spēle un fantāzija. Lugā «Tvens» darbojas dakteris Fiasko, kurš darbības gaitā pārvēršas magā un pareģonī, kas cilvēkiem ļauj saskatīt to, ko viņi paši grib, jo cilvēki nemitīgi tiecas pēc brīnuma. Tēls ar līdzīgu nosaukumu darbojas arī drāmā «Fiasko», bet šajā lugā viņš ir gan klauns, gan idejā vilies revolucionārs. Par spēli M. Ziverts dēvē arī savu pēdējo pabeigto lugu «Teātris» (1987), likdams tai apakšvirsrakstu «spēle neredzamā gaismā». Tajā izmantota epizode no J.V. Gētes dzīves, kad vācu dzejnieks vada Veimāras teātri, bet zaudē direktora vietu, jo aizliedz kādai ceļojošai trupai izrādīt lugu, kurā uz skatuves jādarbojas sunim — pūdelim Obrijam. Lugā M. Ziverts ļauj atplaisnīties J.V. Gētes vēlinājai mīlai uz Ulriki fon Levecovu, ievēdodams šīs dokumentālās personas vaibstus iesācējā aktrisē Elizā, bet Veimāras galma teātra primadonas Karolinas Jāgemanes vaibsti saskatāmi lugā tēlotajā Hāgemanē.

M. Ziverts izjutis teātra spožumu, slavu un spēku, bet teātris ir saistīts arī ar aktieru cīņu par lomām, viņu intrigām un tenkām. Taču dīvainības un ērības teātra pasaulē nobāl salīdzinājumā ar to rafinēto mahināciju un intrigu spēli, kas norit galmā, un uz to fona M. Ziverts tēlo personības garīgas atbrīvošanās ceļu: J.V. Gēte, kas lugā dēvēts par Ekselenci, aizstāvēdams īstus mākslas principus, spiests atstāt savu vietu, taču no teātra aiziet paceltu galvu, jo nu neviens viņu vairs nevar ne paaugstināt, ne pazemināt. J.V. Gēte no spēles izstājas kā brīva, neatkarīga personība. Taču no spēles iziet arī Elizā, negribēdama sagandēt Ekselences mājas mieru. Viņa aizbrauc no Veimāras, un atkal skan M. Ziverta lugās tik bieži paustā cildenā altruisma tēma: cilvēkam jāprot uzpurēties un atsacīties. Bet kur ir vairāk realitātes — dzīvē vai teātrī? Jeb vai viss ir tikai spēle? Ar tādu izskaņu luga beidzas: «Arī nelaiimes nav. Viss izdomāts un sagrozīts kā dumjā lugā. Bet mums jāspēlē, kā lomās rakstīts, ja negribam bojāt izrādi, ko sauc par dzīvi...»¹⁷

Arī šajā darbā M. Ziverts paliek uzticīgs iemīļotajam kamerlugas žanram, teātra, galma intrigu un dzīves spēli rakstnieks izrisina ar piecu personu palīdzību, piesātinādams lugu ar filozofiskām pārdomām par cilvēka ceļu uz mākslu.

1979. gada 28. novembra vēstulē M. Ziverts stāsta par nule pabeigtu lugu «Kopenhāgenas dialogs»: «Pabeidzu arī sasodīti neiespējamu lugu, jo iztērējās vismaz 10 normālu lugu papīru deva. Atgriezies Stokholmā, sataisīju «izrādi» bez nekā: bez kostīmiem, bez grima, bez rekvizītiem, bez

¹⁷ Ziverts M. Kamerlugas. — 525. lpp.

skatuves, spēlmaņiem eksemplāri rokā. Skatītājus iepriekš brīdināju: šī spēle nav jāpārdzīvo, tā jāsaprot. Iepriekš pamēģinot, dzirdēju: tā jau ir tīrā fizika, kas to sapratis? Bet mani interesēja skatītāju reakcija: cik nāvīgi viņi garlaikosies? Bet viņi tūliņ uzķēra spriego situāciju aiz «fizikas». Tas man bija negaidīts gandarījums. Pēc spēles izraisījās spontānas debates. Tad lugu skaidroja ķīmiķi un fiziķi — autors varēja klusēt.»¹⁸

Šo lugu autors uzrakstīja pēc tam, kad stingri bija nolēmis lugas vairs nerakstīt. 1977. gada 6. jūlijā M. Ziverts vēstulē rakstīja: «Manu lugu izlasē 30. gabals nodrukāts, nu kādu laiku būs miers. Esmu atzinis, ka ir daudz labāk pavadīt laiku slinkojot, nekā rakstot viduvējas lugas: slikti gabali tūlīt aizmirstas, bet viduvējie ilgi mētajas pa pasauli un maitā gaisu.»¹⁹ Taču rakstnieks ilgstoši nespēja klusēt un jau pēc gada stāsta: «Tie rakstu darbi ilgu gadu laikā man bija sākuši apnikt, tāpēc noņēmos vairs nerakstīt un dažus gadus arī noturējos. Bet arī nerakstīšana sāka apnikt. Turklāt tai laikā gluži nemanot bija uzkrājies noderīgs materiāls lugai «Kopenhāgenas dialogs», ko esmu sācis atkal rakstīt.»²⁰

Bija septiņdesmito gadu otrā puse, Padomju Savienība toreiz runāja no kareivīga spēka pozīcijām un pastāvīgi atgādināja par jauniem atomieroču izmēģinājumiem, Amerikas Savienotās Valstis atbildēja ar to pašu, bruņošanās sacensība pieņēmas drudžainos tempos, un mūsu planēta nonāca iznīcības draudu priekšā. M. Ziverts sāk rakstīt par pašu aktuālāko, vissvarīgāko tā laika problēmu: kā cilvēcei kodolkara draudu apstākļos izdzīvot.

Lugas «Kopenhāgenas dialogs» darbība risinās 1941. gada rudenī nacistu okupētajā Dānijā, kur tobrīd Islaicīgu patvērumu atraduši vairāki izcili zinātnieki, to vidū Kristjans, kura prototips ir teorētiskās atomfizikas pamatlicējs Nilss Bors, un Annija (viņas prototips ir ievērojamā fiziķe Lize Meitnere), pie viņiem Dānijā ierodas Kristjana skolnieks Valters, kurā jaušams atomfiziķis Verners Heizenbergs. Šai intelektuālajā drāmā M. Ziverts izvirza liktenīgu, būtībā neatrisināmu, varētu pat sacīt — «makabru» problēmu, kas pieteikta jau drāmā «Raķete». Tur Bicēns, par gaismas enerģijas savaldīšanu fantazēdams, eksperimentējot zaudē redzi, zinātnieka eksperiments pārvēršas tā noliegumā. Drāmā «Kopenhāgenas dialogs» tēlotie zinātnieki strādā pie drausmīgākā ieroča — urāna bumbas izgudrošanas, un viņu starpā sākas saspringts dialogs par zinātnieka lomu cilvēces

¹⁸ Ziverts M. Par sevi. — 143., 144. lpp.

¹⁹ Turpat. — 140. lpp.

²⁰ Turpat. — 143. lpp.

likteņos. Bez fizikas vai ķīmijas attīstības nav domājama cilvēces progresa gaita, taču tieši zinātnes sasniegumu rezultātā tika radītas indīgas gāzes, ko izmantoja Pirmā pasaules kara laikā. Otrā pasaules kara sākumā zinātnieki bija kodolieroču radīšanas priekšvakarā, un M. Zīverts uzmanību sastrēdza vienā fokusā: kodolfiziķu darbā. To nedrīkst atturēt, to diktē zinātnes attīstība, un atombumbu prasa gan Hitlers, gan toreizējais Amerikas prezidents Rūzvelts. Bet paradoksālā kārtā zinātnes izcilākais sasniegums — kodolšķelšanās efekta atklājums — var iznīcināt cilvēci.

Ko darīt? Uz šo jautājumu Valters atbildi no sava skolotāja nesaņem, ievērojamais zinātnieks to nespēj dot, un arī dramaturgs to necenšas pasacīt priekšā, viennozīmīgu atbildi rast nav iespējams, un Petra lugā dompilna saka: «Kā viena, tā otra atbilde būtu aplama. Jo, ja viņš jums teiktu: jā, tas ir — fiziķu kungi, kalpojiet karam tāpat kā līdz šim, — tad urānbumba būs; bet, ja viņš teiktu: nē, arī tad tā bumba būs. Neitronu lavīna ir sākusi velties, un nekāda vara to vairs neapturēs.»²¹

Lugu M. Zīverts beidz rezignētā izskaņā: varbūt palaimēsies — un cilvēce izdzīvos? Varbūt! Bet ja ne? Esam vai bijām par mata tiesu no katastrofas, bet varbūt izdzīvosim. Jautājums paliek atklāts. Ar šo darbu M. Zīverts sevi apliecina ne vien par savas dzimtenes patriotu, bet patiesu humānistu, mūsu skaistās, zilganās planētas patriotu.

Pavisam drīz pēc lugas «Teātris» pabeigšanas rakstnieks atgriežas pie agrāk aizsāktas, uz laiku malā atliktas ieceres — sāk strādāt pie traģēdijas «Ifigenija» un 1987. gada 15. jūlija vēstulē raksta: «Sāku turpināt senāk aizsāktu Ifigeniju, ko biju pametis tā suņa dēļ. (Domāta luga «Teātris», kas pirmiecerē saucās «Obrija suns» — V.H.) Dramaturģiskā kompozīcija būtu bez vainas, bet baidos, vai ar to meiteni tikšu galā. Ja neizdodas to izveidot tādu, kā esmu paredzējis, tad nav vērts papīru tērēt. Vīrus var veidot lapidārās līnijās, bet šī meitene prasa zeltkaļa roku. Tomēr jāpamēģina.»²²

Mārtiņš Zīverts «Ifigeniju» uzskatīja par traģēdijas «Vara» otro daļu. Šajā traģēdijā viņš izmantojis antiķo sižetu: Agamemnons aizvainojis dievi Artemīdu, nogalinādams tās iemīļoto briedi, savukārt bargā dieve gandarījumam prasa, lai Agamemnons upurētu savu meitu Ifigeniju, citādi nebūs vēja un Agamemnona kuģi dirnēs Aulidas piekrastē kā nedzīvi.

M. Zīverta traģēdijā Agamemnons atrodas liktenīgā izvēles situācijā, un mūža nogalē rakstnieks vēlreiz atgriežas pie galvenā jautājuma: kā dzīvot?

²¹ Zīverts M. Kamerlugas. — 481. lpp.

²² Zīverts M. Par sevi. — 160., 161. lpp.

Kā nodzīvot cilvēka cienīgu dzīvi apstākļos, kad uz spēles likti galēji jēdzieni: mīlestība un vara.

Rakstnieks nebija mierā ar viņa lielo pirmsgājēju piedāvātajiem variantiem: visi autori mēģināja Ifigeniju glābt, talkā ņemdami kādu brīnumainu varu. Šāds risinājums dramatiķim nebija pieņemams, tālab viņš grasījās traģēdiju beigt ar ainu, kad Ifigeniju ved uz upurēšanas vietu, un nedot striktu atbildi. Šajā vissaspringtākajā brīdī, pašā augstākajā kulminācijas virsotnē, lugas ritējums apraujas, arī Mārtiņam Zivertam neizdevās atrastīt mezglus, ko bija sācis raisīt Eiripīds 408. gadā pirms mūsu ēras.

Traģēdija «Ifigenija», tāpat kā daudzi Ziverta darbi, rakstīta pēc nepārtrauktā kāpinājuma principa, cits pēc cita tajā sabiezē un drūzmējas sarežģījumi, jau traģēdijas sākumā pateikts Agamemnona nodarījums un dieves Artemīdas noteikums par nepieciešamo vainas izpirkšanu. Traģēdijas ritējumā liktenīgā lēmuma tuvošanās mijas ar cerību no tā izvairīties. Traģēdijas uzrakstītie skati liecina, ka būtu radies viens no izcilākajiem M. Ziverta darbiem, lugas dialogs rūpīgi izstrādāts, filozofiski piesātināts, daudzas replikas tiktāl izslīpētas, ka pārtapušas domu graudos un aforismos, piemēram: «Dievi mums, valdnieki, ir labvēlīgi tikai divas reizes mūžā: pirmo reizi, kad piedzimstam, otro — kad nomirstam. Starp abām labvēlībām ir tikai viena dzīve.»²³

M. Ziverta daiļrades process parasti rit smagi un ilgstoši, viņš neskaitāmas reizes savas lugas pārraksta un pārveido, meklēdams katram dramatiskajam darbam vispiemērotāko izteiksmes veidu, stilu, kolorītu un atmosfēru. Katrai M. Ziverta lugai ir īpašs emocionāls iekrāsojums un atšķirīga noskaņa, dramaturgs mīl to maiņu, un jautri liriska jutoņa nereti mijas ar skaudru dramatismu.

M. Ziverts ir viens no izcilākajiem dialoga meistariem latviešu dramaturģijā. Dramaturgs uzlūko, ka dialogs būtiski atšķiras no sarunas, jo tas attīrīts no visa liekā, frāzei piešķirta īpaša mērķtiecība. M. Ziverta dialogs ir koncentrēts, sastrupināts, un personāži domas izsacīšanai iztieks ar ļoti maz vārdiem. Dažbrīd dramaturgs pat apzināti eksperimentējis, lai pārliecinātos, ar cik minimāliem līdzekļiem iespējama domas izteiksme un virzība, un šajā ziņā īpaši raksturīga ir luga «Smilšu tornis», par kuras rašanos dramaturgs rakstījis: «Šī luga lielā mērā ir vēstures plaģiāts. Raganas pratnāšanas skats gandrīz vārdu pa vārdam norakstīts pēc senā tiesas protokola.

²³ Ziverts M. Ifigenija // Karogs. — 1992. — Nr.9. — 14. lpp.

Skrīverim vajadzēja rakstīt tikpat ātri, kā risinājās pratināšana. Stenografēt viņš neprata, tāpēc jautājumus un atbildes stipri saīsināja. Rezultātā radās vienreizēji skaista lapidārā izteiksme, ko nekādā ziņā negribējās sabojāt.»²⁴

Šajā lugā izmantotie tiesu protokoli pilnībā saskanēja ar paša dramaturga ieceri par ideālu dialogu:

«Inkvizitors. Kur tavs tēvs?

Laine. Miris.

Kerkendenders. Un māte?

Laine. Mirusi.

Kerkendenders. Arī no mēra?

Laine. Nē. No kunga.

Inkvizitors. Par buršanas grēku?

Laine. Viņa nebija ragana.»²⁵

M. Zīverta dialogā bieži savijas tiešais plāns ar plašāko, sarunā dramaturgs mīl ievīt sentences, domu graudus, aforismus, reizēm arī paradoksus un šādam rakstības veidam paliek uzticīgs līdz mūža novakaram. Izslīpēti daudzplānu dialoga paraugi atrodami viņa lugā «Teātris»:

«Ekselence. Ko tu tur meklē?

Elize. Gaismu, ekselence! Vairāk gaismas.

Ekselence. Tas ir bīstami — no tik nedroša pamata. Tu vari krist.

Elize. Esmu jau kritusi.

Ekselence. Piesargies!

Elize. Bet tas nebija bīstami.»²⁶

M. Zīverta jaunienesums latviešu dramaturģijā ir tā sauktais lielais skats, kas lugas idejas un varoņu būtības atklāsmē ir dramatiskā darba centrs, jo lielā skata laikā nereti radikāli izmainās iepriekšējie pieņēmumi par lugas varoni. Dramaturgs pats šādi raksturojis lielā skata funkciju: «Es uzskatu, ka katra luga tiek rakstīta t.s. lielā skata deļ. Šis lielais skats dažkārt pēc sava apjoma nav nemaz liels, bet dramaturģiski tas ir lugas centrālais punkts. Visi lugas skati, kas risinās agrāk, ir vajadzīgi tikai tāpēc, lai šo lielo skatu sagatavotu, un tie, kas seko, ir tikai dramaturģiskās konsekvences risinātāji. Lugas veidošanā praktiski vispareizākais izrādās tāds paņēmiens, ka lugu sāk rakstīt ar šo lielo skatu, pēc tam pāriet uz nozīmīguma ziņā otrās

²⁴ Zīverts M. Daži vārdi par Smilšu torni // Smilšu tornis. — [Sidneja]: Sala, 1973. — 62. lpp.

²⁵ Zīverts M. Smilšu tornis. — 14., 15. lpp.

²⁶ Zīverts M. Kamerlugas. — 390. lpp.

šķiras skatiem un tikai beigās, kad atsevišķās daļas gatavas, tās samontē kopā, izstrādā arī pēdējos skatus, kam piemīt tikai cementa loma.»²⁷

Šajā ziņā ir līdzība starp M. Zīverta un Raiņa daiļrades procesu, jo arī Rainis uzlūkoja, ka lugas rakstīšana jāsāk no centrālā skata, ko dēvēja arī par augsti. Lugā «Cenzūra», piemēram, klasiski skaidri izteikts liels skats ir Janeļa atzīšanās dialogā ar nometnes komandantu, kad pamuļķīti ieraugām gudru domātāju, dzīves filozofu.

Ar pabeigtajiem darbiem M. Zīverts nekad nebija apmierināts, pats atrada tur dažādas vainas, tieši tāpēc visai garš izstiepās lugas rakstīšanas process, jau tikpat kā gatavu darbu rakstnieks atkal un atkal jauca ārā un sāka visu no gala. Tā notika ar viņa lugu «Ifigenija». Jau 1982. gada 4. decembrī rakstītā vēstulē M. Zīverts vēstīja par aizsākto darbu: «Lasu, ka viens no Kalniņiem komponējis operu «Ifigenija Aulidā». Lieta tāda, ka arī es to lugu patlaban rakstu, amizanta sagādīšanās. Ifigenija ir Eiripīda pēdēja luga, ko viņš nepaguva pabeigt. To izdarīja viņa dēls un lugas pēdējo trešdaļu sagandēja. [...] Seno materiālu es lūkoju tā veidot, kā to būtu darījis Eiripīds, ja viņš lugu rakstītu šodien.»²⁸

Taču vēl 1990. gada septembrī «Ifigenijas» manuskripts bija uz M. Zīverta rakstāmgalda, viņš joprojām strādāja un konstatēja, ka viens no tēliem — Klitaimnestra — ir lieks. Par to minēts rakstnieka pēdējā, 1990. gada 1. septembrī rakstītajā vēstulē: «Pie pašām beigām ieraugu lielu aplamību, ar ko esmu cīnījies: tā Klitaimnestra lugā nemaz nav vajadzīga (mītā gan — viņa atriebj Ifigenijas nāvi). Luga vēl jāpārraksta — bez Klitaimnestras. (Senie skroderi Zemgalē teica: Šuj ko šūdams, aizmet mezglu.)»²⁹

«Ifigeniju» M. Zīverts pārrakstīja nepaguva, pasliktinājās viņa veselība, viņu ievietoja slimnīcā, no kurienes rakstnieks vairs neatgriezās, 4. oktobrī viņš aizgāja Aizsaulē un droši vien, tāpat kā viņa tēlotais āksts, nostājās Dieva priekšā —

«kā stāšos es,
kā stāsies tu,
kā stāsies reiz it visi...»³⁰.

²⁷ Zīverts M. Autora piezīme // Zīverts M. Vara. — [Sidneja]: Sala, 1965. — 70., 71. lpp.

²⁸ Zīverts M. Par sevi. — 151., 152. lpp.

²⁹ Turpat. — 166. lpp.

³⁰ Zīverts M. Lugas. — 127. lpp.

Uz viņa rakstāmgalda palika sajauktu lapiņu kaudzīte. Uz vienas no tām uzraksts «Ifigenija».

1990. gada rudenī M. Ziverts atgriezās Latvijā uz visiem laikiem — 17. novembrī urnu ar viņa pelniem guldīja kādā no Meža kapu uzkalniņiem. M. Ziverta tuvumā atdusas aktieri, rakstnieki, skaņraži.

Saturs

Ievads. V. Hausmanis	3
Dz. Vārdzains. Andrejs Egliis	6
V. Hausmanis. Anšlavs Egliis	27
B. Kabele. Gunars Janovskis	50
A. Skarbe. Ināra Leitmane	64
S. Sīmanis. Veronika Strēlnieks	90
B. Dombrovskis. Ise Šķipriņa	110
V. Hausmanis. Idarvīns Ziverts	123

Saturs

Ievadam. <i>V. Hausmanis</i>	5
Dz. <i>Vārdaune</i> . Andrejs Eglītis	6
<i>V. Hausmanis</i> . Anšlavs Eglītis	27
<i>B. Kalnačs</i> . Gunars Janovskis	50
<i>A. Skurbe</i> . Ilona Leimane	64
<i>S. Sirsone</i> . Veronika Strēlerte	90
<i>B. Dombrovska</i> . Ilze Šķipsna	110
<i>V. Hausmanis</i> . Mārtiņš Ziverts	123

**Portrets
of Latvian
writers**

**Latvian Writers
in the World**

Zinātne Publishers

Rīga 1994

In Latvian

**Latviešu
rakstnieku
portreti**

**Trīmdas
rakstnieki**

Redaktore *B. Alksne*

Mākslinieciskā redaktore *I. Jēgere*

Tehniskā redaktore *G. Šlepko*

Korektore *B. Vārpa*

Nodota salikšanai 23.11.93. Parakstīta iespiešanai 31.05.94.
Formāts 60x84/16. Ofseta papīrs. *Taimis* garnitūra. Ofset-
spiedums. 8,6 uzsk. iespiedl.; 8,33 izdevn. l. Pasūt. Nr. 53.
Izdevniecība «Zinātne», Turgeņeva ielā 19, Rīgā, LV-1530.
Reģistrācijas apliecība Nr. 2-0250. Salikta ar izdevniecības
«Zinātne» IBM PC tipa datoru. Iespiesta izdevniecības
«Zinātne» operatīvās poligrāfijas nodaļā, Meistaru ielā 10, Rīgā,
LV-1050.

40.75

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0305034229

94-3

L 597